Government Oriental Library Series.

BIBLIOTHECA SANSKRITA—No. 3.

माधवीया धातुवृत्तिः

THE DHÁTUVṚITTI

OF

MÁDHAVÁCHÁRYA.

Vol. II—Part I.

EDITED BY

A. MAHA'DEVA S'A'STRI, B. A.,
Curator, Government Oriental Library, Mysore.

Published under the Authority of the Government of
His Highness the Maharaja of Mysore

MYSORE:
PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS,
1894.

Government Oriental Library Series.

BIBLIOTHECA SANSKRITA—No. 3.

माधवीया धातुवृत्तिः

THE

DHÁTUVṚITTI

OF

MÁDHAVÁCHÁRYA.

Vol. II—Part I.

EDITED BY

A. MAHA'DEVA S'A'STRI, B. A.,

Curator, Government Oriental Library, Mysore.

Published under the Authority of the Government of His Highness the Maharaja of Mysore.

MYSORE:

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS,

PREFACE.

The Dhátuvṛitti is a well-known work of Mádhavácharya on Sanskrit Grammar, though complete and correct manuscript copies of the work appear to be very rare even in Southern India, the home of the author. It is a most complete and thorough treatise on the conjugation of verbs, the most difficult portion of Sanskrit Grammar, and forms a sort of commentary on the Dhátupáṭha, a classified collection of verbal roots said to have been compiled by Páṇini himself, but afterwards improved by Bhímasenácharya who added the meaning of such roots as were left unexplained by Páṇini. Under each verbal root are explained all such conjugational and derivative forms as may present any difficulty of explanation according to Páṇini's system. Many a word of doubtful etymology are thus analysed and explained. The author often cites and criticises the views of various other authorities on the subject, belonging to the same school or to other schools of Sanskrit Grammar such as those of S'ákaṭáyana, Indra and Chandra. He also quotes, in support of his own views, illustrative passages from such standard authors as Káḷidása and Báṇa. The following are some of the names met with in the present volume :—

A'bharaṇakára (119)*
A'piśala (87)
A'treya (62)
Bhárata (245)
Bháshya (62)
Bhaṭṭi (107)
Bhaṭṭabháskara (62)
Bhoja (151)
Bodhinyása (37)
Chándras (146)
Daurgas (66)
Dhanapála (68)
Dhátupáráyaṇa (96)
Dhátupradípa (157)
Haradatta (62)
Indra (149)
Kaiyaṭa (62)
Káśyapa (65)
Kátantrasútras (173)
Kaumára (263)

*The figure indicates the page on which the name occurs.

Kauśika (68)*
Kshapaṇaka (254)
Kshírasvámin (62)
Mágha (78)
Maitreya (62)
Murári (145)
Nandin (68)
Nyása (64)
Padamañjarí
Padaśeshakára (110)
Páráyaṇikas (62)
Purushakára (151)
Raghuvaṃśa (197)
Rámadeva (249)
S'ákaṭáyana (65)
S'ákyamuni (145)
Sammatá (65)
S'ábarabháshya (68)
Síradeva (150)
Subhútichandra (254)
Sudhákara (62)
Svámin 68)
Taraṅgiṇíkára (176)
Uṇádivṛitti (69)
Vákyamañjarí (256)
Vardhamána (87)
Vásavadattá (141)
Vistara (157)
Vṛitti (62)
Vyághṛabhúti (101)
Vyákhyátṛis (86)

A complete alphabetical list of such ṇames will be appended at the close of the work.

A portion of the Dhátuvṛitti appeared in the Vols. IV—VIII of the Pandit, a monthly publication of the Benares Sanskrit College devoted to Sanskrit Literature. For want of complete and correct MSS. the editors could not proceed beyond the end of the *Bhvádi*, which forms nearly one half of the whole work. Since parts of it have been so printed that they cannot be separated from other works published along with it in the magazine, even the published portion of the work has been rendered very costly and is not accessible to many a student to whom it will be invaluable as a work of reference. It is to render this rare and useful work of easy access to the public that a complete edition of it prepared from a collation of the MS. copies in the Government Oriental Library has been admitted into this series. I have begun with the *adádi* so as to continue the work from where the

*The figure indicates the page on which the name occurs.

Pandit stopped it, though the *Bhvádi* section will also be issued sooner or later.

In editing the portion comprised in this part, the following MSS. belonging to the Government Oriental Library have been consulted :—

क.—A recent but very correct MS. written on palm-leaf in Telugu character. It comprises the portion extending from the *adádi* to the end of the work. No. 116.

ख.—An old correct MS. written on palm-leaf in Telugu character. It comprises the portion extending from the beginning of the work to very near the end of the *tudádi.* No. 215.

ग.—A somewhat recent MS. written on palm-leaf in Telugu character, perhaps of the same source as क. It extends from the *juhotyádi* to very near the end of the work. No. 655.

This edition has been prepared chiefly with the aid of Panditaratnam K. Rangacharya, Sanskrit Pandit of the Oriental Library.

MYSORE,
August 1894.

A. MAHA'DEVA S'ASTRI.

विषयसूचिका.

२. अदादयः.

हरिः ओम्.

माधवीया धातुवृत्तिः.

अदादिः.

ओं नमः पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो मुनिभ्यो महद्भ्यो गुरुभ्यः.

अद भक्षणे ॥ १ ॥

अत्ति अत्तः अदन्ति अत्सि अत्थः अत्थ अद्मि अद्वः अद्मः— ‘अदिप्रभृतिभ्यश्शपः’ इति शपो लुक् । ‘खरि च’ इति चर्त्वम् ॥

जघास जक्षतुः जक्षुः जघसिथ जक्षथुः जक्ष जघास जघस जक्षिव—‘लिट्यन्यतरस्याम्’ इत्यदेः पक्षे घस्लादेशः । णिति वृद्धिः । उत्तमे तु णिद्विकल्पः । अपित्सु ‘असंयोगाल्लिट्कित्’ इति कित्त्वे ‘गमहन’ इत्युपधालोपः । तस्य ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति स्थानिवत्त्वाद्विर्वचनम् । ‘शासिवसिघसीनां च’ इति सकारस्य इण्कोः परत्वे षत्वम् । अत्रोपधालोपस्य पूर्वस्मादपि विधाविति न स्थानिवत्त्वम्, षत्वविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ‘पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्’ इति वा न भवति । घकारस्य ‘खरि च’ इति चर्त्वे ककारः । अत्राप्युपधालोपस्य न स्थानिवत्त्वम्, ‘न पदान्त’ इत्या-

दिना वा 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इत्येव वा तन्नि-षेधात्। 'अचस्तास्वत्' इति थलीण्णिषेधस्तासौ सत इत्युक्तम्। तेन घस्लादेशस्य तासावसत्त्वान्नात्र स निषेधः। अत एव तद्विषयो भारद्वाजनियमोपि न भवति। अथवा--स्थानिवद्भावात् 'इडत्त्यर्ति' इति नित्यमिड्भविष्यति। नन्वस्ति प्रकृत्यन्तरं घसिस्तासौ सन् नित्यानिट्; तस्मात्थलि ज-घस्थेति दुर्वारम्। मैवम्, प्रकृत्यन्तरस्य घसेर्यत्र लिङ्गं वचनं वास्ति तत्रैव प्रयोगो न सर्वत्रेति तत्रैव धातावुपपादित-त्वात्। अतो नास्ति लिटि प्रयोगः। घस्लादेशाभावे आद आदतुः आदिथ आदिव--क्रयादिनियमादिट्। थ-लि भारद्वाजनियमः 'इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम्' इति बाध्यते। 'अत आदेः' इत्यभ्यासादेर्दीर्घः॥

अत्ता अत्तासि अत्तास्मि। अत्स्यति अत्स्यसि अत्स्यामि। अत्तु अत्तात् अद्धि अदानि॥

आदत् आदः आदम्--'अदस्सर्वेषाम्' इत्यदोङ्गात्परस्य सार्वधातुकापृक्तस्याडागमः॥

अद्यात् अद्याः अद्याम्--आशिषि सलोपाभावो वि-शेषः, अद्यास्तामित्यादि॥

अधसत् अधसतां अधसन् अधसः अधसतं अधसत अधसं अधसाव--'लुङ्सनोर्घस्ऌ' इति घस्लादेशे ऌदि-त्वादङ्॥

जिघत्सति——घस्लादेशे ‘ सस्यार्धधातुके ’ इति तत्त्वम् ॥

आदयतेऽन्नं देवदत्तेन आदयतीति वा । आदिदत आदिदत्——णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्दिशब्दस्य द्विर्वचनम् । ‘ निगरणचलन ’ इति कर्त्रभिप्रायेपि प्राप्तस्य परस्मैपदस्य ‘ अदेः प्रतिषेधः ’ इति निषेधः । ‘ अत्तिखाद्योः प्रतिषेधः ’ इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वनिषेधः ॥

व्यत्यत्ते व्यत्यदाते व्यत्यदते——‘ कर्तरि कर्मव्यतिहारे ’ इति तङ् । ‘ आत्मनेपदेष्वनतः ’ इति झस्यादादेशः, अनकारान्तादङ्गात्परत्वात् । ‘ व्यत्यदन्ति वृका मेषान् ’ इति हिंसायां द्रष्टव्यम् । तत्र हि ‘ न गतिहिंसा ’ इति तङ्निषिध्यते ॥

व्यतिजक्षे । व्यत्यादे । व्यत्यत्ता । व्यत्यत्स्यते । व्यत्यत्ताम् । व्यत्यात्त । व्यत्यदीत । आशिषि व्यत्यत्सीष्ट ॥

व्यत्यघत्त——‘ सस्यार्धधातुके ’ इति तत्वे ‘ झलो झलि ’ इति सिचो लोपः ॥

कर्मणि अद्यत इत्यादि ॥

अदती——शत्रन्तात् ‘ उगितश्च ’ इति ङीप् । नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च नुमः पूर्वं शपो लुगिति ‘ शप्श्यनोः ’ इति नुमत्र न भवति । न च प्रत्ययलक्षणमस्ति, तत्रादित्यधिकाराद्वर्णाश्रयत्वाद्वर्णाश्रये च तन्निषेधात् ॥

जग्धः । प्रजग्ध्य——‘ अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ’ इति जग्ध्यादेशः ॥

पुत्रो जग्धो यया पुत्रजग्धी—' राजदन्तादिषु परम् ' इति निष्ठान्तस्य परनिपातः । ' अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ' इत्यस्वाङ्गवाचिपूर्वपदात् क्तान्तादन्तोदात्ताद्बहुव्रीहेर्वा ङीष् । ' वाहतजग्धपरेषु ' इति पुत्रतकारस्य वा द्वित्वम् ॥

अन्नं लब्धा आन्नः—' अन्नाण्णः ' इति द्वितीयान्ताल्लब्ध इत्यर्थे णप्रत्ययः । अत एवान्नादिति निर्देशात्संज्ञायां न जग्ध्यादेशः ॥

सर्वप्रकारमन्नं भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः—'अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ' इति द्वितीयान्तादस्माद्यथासङ्ख्याद्भक्षयतीत्यर्थे णः ॥

काकादनी । गवादनी—लिटि गौरादित्वात् ङीष् ।

प्रात्तीति प्रघसः—अच् ; ' अच्युपसङ्ख्यानम् ' इति घस्लादेशः ॥

सस्यमत्तीति सस्यात्—' अदोनन्ने ' इति अन्नादन्यस्तिन् कर्मण्युपपदे विट् । अन्ने तूपपदे कर्मणि अन्नादः सस्यादः इति वासरूपेणाणि ॥

क्रव्यात्—' क्रव्ये च ' इति विट् । ' अदोनन्ने ' इत्येव सिद्धे पुनर्विधानं वासरूपबाधनार्थमिति भाष्यादौ स्थितम् । क्रव्यादशब्दस्तु कृत्तविकृत्तपक्वमांसशब्द उपपदेणि पृषोदरादित्वादुपपदस्य क्रव्यभाव इति वृत्त्यादौ । ' व्याप्तं गुहाशयैः क्रूरैः क्रव्यादैस्सनिशाचरैः ' इत्याममांसभक्षे व्या-

घादौ भट्टिप्रयोगश्चिन्त्यः । 'राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्याद: ' इत्यत्र कृत्तविकृत्तपक्वमांसस्यापि भक्षणं सम्भवतीति क्रव्यादव्यवहारः ॥

पुत्रादिनी—'सुप्यजातौ' इति णिनिः । अत्र पुत्रतकारस्य प्राप्तं 'अनचि च' इति द्वित्वं 'नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य' इत्यादिनूशब्द उत्तरपदे आक्रोशे गम्यमाने नेति निषिध्यते । 'तत्परपरे च' इति वचनात् पुत्रपुत्रादिनीत्यत्रापि द्वित्वं न भवति ॥

अद्मरः—'सृघस्यदः' इति क्मरच् ॥

घासः—'अकर्तरि च कारके' इति घञि घस्लादेशः ॥

महत्या घासो महाघासः—'महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसङ्ख्यानम्' इति पुंवद्भावः आत्वं च ॥

विघसः—'उपसर्गेऽदः' इत्यप् । नौ तूपपदे 'नौ ण च' इत्यब्णौ द्वौ भवतः । न्यादः । निघसः—'घञपोश्च' इत्यपि घस्लादेशः ॥

अन्धोन्नम्—'अदेर्नुम् धश्च' इत्यसुनि नुमागमः, दकारस्य च धत्वम् ॥

अत्त्री अत्ता राक्षसादिरित्युच्यते, अत्रिः ऋषिः—'अदेस्त्रिनि च' इति त्रिनित्रिप्प्रत्ययौ । त्रिनेरिकारो नकारपरित्राणार्थः ॥

अत्रेरपत्यमात्रेयः—'इतश्चानिञः' इति ढक् । अस्य बहुत्वे 'अत्रिभृगुकुत्स' इति लुकि अत्रयः इति भवति ॥

अद्यते फलमूलादिकमत्रेत्यद्रिः—'अदिसदिभूशुभिभ्यः क्रिन्' इति क्रिन्प्रत्ययः ॥

अध्वा—'अदेर्ध च' इत्यदः क्वनिप्, दकारस्य च धकारः ॥

अध्वानमलं गच्छतीत्यध्वन्यः अध्वनीनः—'अध्वनो यत्खौ' इति द्वितीयान्तादलंगामीत्यर्थे यत्खौ । यति 'ये चाभावकर्मणोः' इति, खे तु 'आत्माध्वानौ खे' इति, प्रकृतिभावः ॥

विहीनोऽध्वा व्यध्वः । एवं दुरध्वः—'उपसर्गादध्वनः' इत्यच् समासान्तः । उपसर्गग्रहणं प्रादुपलक्षणम् ॥

प्राध्वंशब्दो मान्तोऽव्ययमानुकूल्ये वर्तते ॥

हन हिंसागत्योः ॥ २ ॥

हन्ति हतः घ्नन्ति हंसि हथः हन्मि हन्वः—झलादौ क्ङिति 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोपः । झावन्तरङ्गत्वादन्तादेशे अजादित्वात् 'गमहन' इत्युपधालोपे 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इति ङिति णिति प्रत्यये णकारे च परे कुत्वविधानात् सोष्मणो घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य हकारस्य तादृशो घकारः । अत्रोपधालोपस्य स्थानिवत्त्वं

नकारे परतः कुत्वविधानसामर्थ्यान्न भवति । सत्यपि वा स्थानिवत्त्वे ईदृशं व्यवधानं वचनसामर्थ्यात् आश्रयिष्यते ॥

जघान जघ्नतुः जघन्थ जघनिथ जघ्नथुः जघान जघन जघ्निव—क्रयादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । अचि यत्रोपधालोपस्तत्र तस्य 'द्विर्वचनेचि' इति स्थानिवत्त्वाद्विर्वचनम् ॥

जघ्निवान् जघन्वान्—'विभाषा गमहनविदविशाम्' इति क्वसोरिड्विकल्पः । इटि 'गमहन' इत्युपधालोपे 'हो हन्तेः' इति कुत्वम् । अनिटि 'अभ्यासाच्च' इत्यभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कुत्वम् । चान्द्रास्तु भाषायामस्य प्रयोगमिच्छन्ति ॥

हन्ता । हनिष्यति—'ऋद्धनोस्ये' इतीट् ॥

हन्तु हतात् हतां घ्नन्तु जहि हतात् हतं हनानि—तातङि तस्य ङित्त्वादनुनासिकलोपः । हौ 'हन्तेर्जः' इति जादेशः । अस्य 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यासिद्धत्वात् 'अतो हेः' इति लुङ्न भवति । हतात् त्वमित्यत्र जादेशात्परत्वात् तातङि तस्य स्थानिवद्भावेन हित्वात् पुनर्जादेशः सकृद्गतपरिभाषया न भवति ॥

अहन् अहतां अघ्नन् अहन् अहतं अहनं अहन्व—'हल्ङ्याभ्यः' इति तिस्योर्लोपः ॥

हन्यात् हन्यातां हन्युः हन्यां हन्याव । आशिषि वध्यात् वध्यास्तां वध्याः वध्यास्तं वध्यासम्—'हनो वध-लिङि' 'आर्धधातुके' इति वधादेशे ण्यल्लोपेत्यादिना 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घमतोलोपो बाधते ॥

अवधीत् अवधिष्टां अवधिषुः अवधीः अवधिषं अवधिष्व—'लुङि च' इति वधादेशः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्धलन्तलक्षणा वृद्धिर्न भवति । वधादेशस्यानेकाच्त्वात् उदात्तत्वनिपातनादनुदात्तत्वाभावाद्वा सिचो वलादिलक्षण इड्भवति ॥

यङ्लुगन्तस्यापि हन्तेः लुङ्लिङोः प्रकृतिग्रहणन्यायेन वधादेशे वध्यात् अवधीत् इत्येव रूपम् । अत्रादेशस्य स्थानिवत्त्वेन यङन्तत्वाद्द्विर्वचनं स्यादिति न वाच्यम् । एवं हि प्रकृतिगतं साभ्यासत्वमप्यतिदिश्येत, ततश्च 'अनभ्यासस्य' इति निषेधस्स्यात् ॥

आहते आघ्नाते आघ्नते आहसे आघ्नाथे आहध्वे आघ्ने आहन्वहे—पूर्ववज्झलादावनुनासिकलोपः । अजादौ तूपधालोपः । 'आङो यमहनः' इत्यकर्मकात् स्वाङ्गकर्मकाच्च तङ् ॥

आजघ्ने आजघ्नाते आजघ्निषे । आहन्तासे । आहनिष्यते ।

आहतां आघ्नातां आहन्व आहनै—आटि पित्वान्नोपधालोपः ॥

आहत आघ्नातां आहथाः आघ्नि आहन्वहि ॥

आघ्नीत आघ्नीयातां आघ्नीथाः आघ्नीय–लिङस्सलोपः ॥

आशिषि, आवधिषीष्ट आवधिषीयास्तां–' हनो वध लिङि ' इति वधादेशे इडागमः ॥

आवधिष्ट आवधिषातां आवधिष्ठाः आवधिढ्वं आवधिषि–' आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ' इति पक्षे वधादेशः। अन्यदा, आहत आहसातां आहथाः आहध्वं आहसि आहन्वहि ––अत्र ' हनस्सिच् ' इति झलादेरात्मनेपदपरस्य सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपे ' ह्रस्वादङ्गात् ' इति झलि सिचो लोपः ॥

' आङो यमहनः ' इत्यकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकाच्च तङित्युक्तम्। तत्र कथं ' आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः ' इति ?। अत्र केचित् ' आज ' इति पदं छित्त्वा घ्न इति भावे क्विपि चतुर्थ्येकवचनान्तमुक्त्वा घ्ने हन्तुं आज आजगाम इत्यर्थः इति समर्थयन्ते–तदयुक्तम्, ' अजेर्व्यघञपोः ' इति लिट्यार्धधातुके वीभावेन भाव्यत्वात्। अन्ये तु–विषमविलोचनस्य समीपमेत्य स्वं वक्ष आस्फालितवान् इत्यर्थः; मल्लो ह्युत्साहाविष्करणाय स्वं वक्ष आस्फालयतीति। भागवृत्तौ तु नैवायं साधुरिति ' आपेदे ' इति पाठान्तरमुक्तम्। एवं च ' मोदाहध्वं रघूत्तमम् ' इति भट्टिप्रयोगोपि चिन्त्यः। तथा ' मदर्थैरीन् निजघ्निथ ' इति च–अत्र सिपः पित्त्वात् ' असंयोगाल्लिट्कित् ' इत्यत्र

चापिदित्यधिकारात् किन्त्वाभावादुपधालोपोपि दुर्लभः । अ-पिदधिकारश्च ‘ इन्धिभवतिभ्यां च ’ इत्यत्र भवतिग्रहणा-द्ज्ञायते । तथा च तत्र वार्त्तिकं ‘ इन्धेस्संयोगार्थं वचनं भवतेः पिदर्थम् ’ इति ॥

‘ आङो यमहनः ’ इति तङ् प्रकृतिग्रहणन्यायेन यङ्लु-गन्तादपि भवतीति आजङ्घते आजङ्घनाञ्चक्रे इत्यादि भवति। अत्रापि लिङ्लुङोर्वधादेशे प्रकृतिवदेव रूपं आवधिषीष्ट आवधिष्ट इति । लुङि वधादेशाभावे आजङ्घनिष्ट इत्यादि— ‘ हनस्सिच् ’ इत्यत्र झलित्यधिकारादिडादेरकित्त्वादुपधालोपा-भावः ॥

जिघांसति—‘ अज्झनगम ’ इति दीर्घः । ‘ अभ्यासा-च्च ’ इति कुत्वम् ॥

जङ्घन्यते—‘ नुगतोनुनासिकान्तस्य ’ इति नुक् । इदं चानुस्वारोपलक्षणार्थम् पदान्तवदिति च प्रागेवोक्तम् । तेन ‘ वा पदान्तस्य ’ इति परसवर्णो विकल्पेनोदाहार्यः । यङि ‘ हन्तेर्हिंसायां घ्नीभावो वक्तव्यः ’ इति घ्नीभावविधानात् हिंसायां जेघ्नीयते इति भवति ॥

जङ्घनीति जङ्घन्ति जङ्घतः जङ्घ्नति । अत्र सुधाकरः—‘ के पुनरनुदात्तोपदेशाः यम्यादयः ’ इति व्याख्यातृभिर्गणत्वेन निर्देशात् ‘ निर्दिष्टं यद्गणेन च ’ इति यङ्लुक्यनुनासिकलो-पाभावात् ‘ अनुनासिकस्य ’ इति दीर्घे जङान्त इत्युक्त्वा न

क्वचिदाचार्येणानुदात्तोपदेशानां गणेन निर्देशः कृत इति भवितव्यमेवानुनासिकलोपेनेत्याह । ‘ हन्तेर्जः ’ इत्यत्र न्यासे च हन्तेरिति तिपा निर्देशाद्यङ्लुकि जभावाभावात् जङ्घहि इति भवतीति क्ङित्यनुनासिकलोपः प्रत्युदाहृतः । ‘ असिद्धवदत्र ’ इत्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वाद्धिलुङ्न भवति । अत्रात्रेयो न्यासे प्रत्युदाहरणं जङ्घनि[नी]हि इति पठन् भाषायां हेरपित्त्वात् ईडभावाच्छान्दसमुदाहरणमित्याह ॥

घातयति अजीघतत्—‘ हनस्तोचिण्णलोः ’ इति ञिति णिति प्रत्यये चिण्णल्वर्जिते परे नकारस्य तकारः । प्रकृतिग्रहणन्यायेन यङ्लुगन्तेपि तत्वे जङ्घातयति ॥

कर्मणि हन्यते । जघ्ने । हन्ता घानिता । हनिष्यते घानिष्यते । हन्यताम् । अहन्यत । हन्येत । आशिषि घानिषीष्ट वधिषीष्ट । अवधि अघानि अवधिषातां अहसातां अघानिषातां इत्यादि—स्यादिषु चिण्वद्भावपक्षे वृद्धिकुत्वे । नन्ववधीत्यत्र चिणि वधभावो दृश्यत इति चिण्वद्भावेन स कस्मान्नातिदिश्यते ? उच्यते । नात्र चिणि दृष्टमात्रमतिदिश्यते किन्तु आङ्गं चिणि दृष्टमिति वधादेशो न भवति । लिङ्लुङोः कर्तृवद्वधादेशतद्विकल्पौ । लिङि चिण्वत्पक्षे वधादेशो न भवति यतश्चिण्वदिटा परेण पूर्वं बाध्यते, कृते च सकृद्गतिपरिभाषया । ननु द्वितीयेध्याये ‘ आर्धधातुके ’ इति विषयसप्तमी; तेन प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेः वधभावेन

भाष्यम् । चिण्वद्भावस्तु भावकर्मविषयेषु स्यादिषु परतो विधीयत इति कथमन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधः । नैष दोषः। यत्रार्धधातुकसामान्यं निमित्तत्वेनोपादीयते 'अस्तेर्भूः' इत्यादौ तत्रैव विषयसप्तम्याश्रयणात्, न पुनर्यत्र विशेष उपादीयते 'हनो वध लिङि' इत्यादौ तत्रापीति । उक्तं चैवं चिण्वत्सूत्रे व्याख्यातृभिः । वार्तिकं च 'वधभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेन' इति । कैय्यटे* तु विषयसप्तम्याश्रयणेनापि परिहार उक्तः। यथा—"एकाच उपदेशेनुदात्तादित्यत्र वक्ष्यति भाष्यकारः । 'वधिषीष्ट इत्यत्र निपातनस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधिष्यते । आर्धधातुकीयास्सामान्येन भवन्ति' इत्येवं ब्रुवता लुङीति विषयसप्तम्येवाभ्युपगता । ततश्चान्तरङ्गत्वाद्वधभावः प्राप्नोति । प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वाच्चिण्वद्भावो भवति" इति ॥

कर्मकर्तरि आहते माणवकस्स्वयमेव, आवधिष्ट माणवकस्स्वयमेवेत्यत्र 'यक्चिणोः प्रतिषेधे' इत्यादिना तयोर्निषेधात् शप्सिचौ भवतः । अत्र हरदत्तेन† "आत्मनेपदविधावकर्मका ये धातवो निर्दिष्टास्ते यदान्तर्भावितण्यर्थास्सकर्मका भवन्ति त आत्मनेपदाकर्मकाः आहन्ति माणवकमिति । तदा सकर्मकत्वादनुदाहरणमिति केचित् । अन्येत्वात्मनेपदाकर्मकेति धातूपलक्षकत्वात् कर्माविवक्षायामात्मनेपदस्य निमित्तत्वात्सकर्मकेप्यविरुद्धमुदाहरणमित्याहुः। इदमत्राविगीतमुदाहरणम् 'वेश्शब्दकर्मणः' 'अकर्मकाच्च' विकुर्वते सैन्धवाः, वल्गन्ती-

*६-४-६२. †३-१-८९.

त्यर्थः । तान् यदान्यो वल्गयति तदा तेषां कर्मत्वम् । पुनस्सौकर्यातिशयाय कर्तृत्वविवक्षायां विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव वल्गन्ति ” इत्युक्तम् ॥

चोरस्य निप्रहन्ति, चोरस्य निहन्ति, चोरस्य प्रहन्ति, चोरस्य प्रणिहन्ति—अत्र ‘ नेर्गद ’ इति णत्वम्, ‘ जासिनिप्रहण ’ इति कर्मणि शेषे षष्ठी । तत्र निप्रग्रहणं सङ्घातविगृहीतविपर्यस्तार्थमित्युक्तम् ॥

प्रहन्मि प्रहण्मि प्रहन्वः प्रहण्वः प्रहन्मः प्रहण्मः—अत्र ‘ हन्तेरत्पूर्वस्य ’ इति उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य अत्पूर्वस्य हन्तिनकारस्य विधीयमानं णत्वं प्रहण्यते प्रहणानीत्यादाविव नित्यं प्राप्तं ‘ वमोर्वा ’ इति मकारवकारयोः परयोः विकल्प्यते । प्राघानीत्यत्र ‘ अत्पूर्वस्य ’ इति तपरकरणाण्णत्वस्य न प्रसङ्गः । प्राहन्नित्यत्र तु ‘ पदान्तस्य ’ इति निषेधः । प्रहन्तीत्यत्र अनुस्वारे कर्तव्ये णत्वं ‘ पूर्वत्रासिद्धम् ’ इति न भवति । कृते परसवर्णे तस्यासिद्धत्वात्पुनर्णत्वं न भवति । ‘ अन्तश्शब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसङ्ख्यानम् ’ इत्युपसर्गसंज्ञोपसङ्ख्यानात् तत्पूर्वस्यापि सर्वमिदं णत्वं द्रष्टव्यम्, अन्तर्णिहन्तीत्यादि । एवं च ‘ अन्तरदेशे ’ इति हनो नकारस्य णत्ववचनं अर्थाद्देशे णत्वनिषेधार्थं भवति, अन्तर्हननो नाम बाहीकेषु देशविशेषः । अन्यत्रान्तर्हणनमिति णत्वं भवति, मध्ये हननमित्यर्थः । सर्वमिदं णत्वं श्तिपा निर्देशाद्यङ्लुकि न भवति, प्रनिजङ्घन्तीत्यादि । ‘ जासिनिप्रहण ’ इति ष-

ष्टी तु भवत्येव, चोरस्य प्रनिजङ्घ्नतीत्यादि ॥

अन्तर्हत्य, मध्ये हत्वेत्यर्थः—'अन्तरपरिग्रहे' इत्यन्तरो गतित्वात् 'कुगतिप्रादयः' इति तत्पुरुषे ल्यपि 'वा ल्यपि' इत्यनुनासिकलोपे तुक्। वाग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषात्वान्मान्तेषु विकल्पितोनुनासिकलोपोन्यत्र नित्य इत्युक्तम्। परिग्रहे तु अगतित्वात् अन्तर्हत्वा मूषिकां श्येनो गत इति भवति, परिगृह्येत्यर्थः। अत्र न्यासोद्योते 'अन्तश्शब्दो धातोः परिग्रहे वृत्तिं करोति' इति। एवं च अन्तरपि परिग्रहस्यैव द्योतक इत्युक्तं भवति ॥

कणेहत्य पयः पिबति, मनोहत्य पयः पिबति—'कणे मनसी श्रद्धाप्रतीघाते' इति कणेमनश्शब्दयोर्गतित्वे समासादि पूर्ववत्। अत्र 'कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्तते। मनश्शब्दोपि साहचर्यादभिलाषावृत्तिरेव' इति न्यासपदमञ्जर्योः। हन्तिरत्रावधीकरणाङ्गे निवृत्तौ वर्तते। सा च सन्निधानात्कणेमनश्शब्दार्थयोः। तौ च निवर्त्यमानतया अवधी इति तयोः प्रतिघातो विषयतया विशेषणम्। तदयमर्थः, अभिलाषनिवृत्तिपर्यन्तं पयः पिबतीति। उक्तं च न्यासोद्योते 'हन्तिरवधीकरणाङ्गे निवृत्तौ वर्तते अभिलाषनिवृत्तिमवधीकृत्य पयः पिबतीत्यर्थः' इति। हरदत्तोपि 'अतिशयेन अभिलष्य तन्निवृत्तिपर्यन्तं पयः पिबतीत्यर्थः' इति। एवं चात्राभिलाषनिवृत्तेः अवधीकरणस्य पयःपानात्पूर्वत्वात् क्त्वोपपत्तिः। श्रद्धाप्रतिघातादन्यत्र कणे हत्वा मनो हत्वा। कणशब्दस्सूक्ष्मे तण्डुलावयवे

वर्तते । मनश्शब्दस्तु चेतसि । योगद्वयमिदं अर्थस्वभावाद्धन्तिविषयम् ॥

वध्यः—' हनो वध च ' इति कर्मणि यत्, तत्सन्नियोगेन वधादेशश्च ॥

घात्य इति ण्यति ॥

ब्रह्महत्या—' हनस्त च ' इत्यनुपसर्गे सुप्युपपदे क्यपि तत्सन्नियोगेन नकारस्य तकारः । सोपसर्गादनुपपदाच्च नायं विधिरिति घातस्सङ्घात इति घञ् भवति । ' तयोरेव ' इति भावलक्षणो ण्यदत्रानभिधानान्न भवतीत्यात्रेयः ॥

असिहत्यायां भवं आसिहात्यम्—' अनुशतिकादीनां च ' इत्युभयपदवृद्धिः । तत्र केचित् अश्वहत्येति पठन्ति । ततो विमुक्तादित्वात् अश्वहत्याशब्दोऽस्मिन्नध्यायेऽस्तीति आश्वहात्य इति भवति । ' हत्याशतं पानसहस्रम् ' इत्यादावनुपपदे क्यबार्षः ॥

घनाघनः—' हन्तेर्घत्वं च ' इत्यचि द्विर्वचनमभ्यासस्यागागमः हकारस्य च घकारः परस्य ' अभ्यासाच्च ' इति कुत्वम् । आको दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न हलादिः शेषः । यदि हि स्यादकमेव विदध्यात्, सवर्णदीर्घेणाकारो भविष्यति । पररूपं त्वग्विधानसाम*र्थ्यान्न भविष्यति ॥

शत्रुहः, शत्रुं वध्यादित्यर्थः—' आशिषि हनः ' इत्या-

*ख—वैय्य.

शिषि गम्यमानायां कर्मण्युपपदे डप्रत्ययः । डित्त्वसामर्थ्या ट्टिलोपः ॥

दार्वा हन्तीति दार्वाघाटः—‘ दारावाहनोणन्त्यस्य च टस्संज्ञायाम् ’ इत्याङ्पूर्वाद्धन्तेः कर्तर्यण्, नकारस्य च टकारः ॥

चार्वा हन्तीति चार्वाघाटः—‘ चारौ वा ’ इति चारौ कर्मण्युपपदेण्प्रत्यये नकारस्य वा टकारः । तदभावे ‘ हनस्तोचिण्णलोः ’ इति तत्वम् । क्रियाविशेषणत्वाच्चारोः कर्मत्वम् ॥

वर्णान् संहन्तीति वर्णसङ्घाटः वर्णसङ्घातो वा—‘ कर्मणि समि च ’ इति कर्मणि समि चोपपदेणि वान्त्यस्य टकारः ॥

क्लेशापहः तमोपहः—‘ अपे क्लेशतमसोः ’ इति क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोः अपपूर्वाद्धन्तेर्डः । ‘ स्वगियं यदि जीवितापहा ’ इति प्रयोगस्तु ‘ क्विप्च ’ इति सार्वकालिके क्विपि । ‘ ऋन्नेभ्यः ’ इति ङीप् न भवति । बह्वादिषु ङीष्विकल्पार्थं ‘ हन् ’ इति पाठात् । यदि हि ङीषभावे ङीप् स्यात् गौरादिष्वेव ‘ हन् ’ इति पठित्वा नित्यं ङीषमेव विदध्यात् । अथवा तदपि न कुर्यात् ङीपैव सिद्धत्वात् । नात्र ङीष्ङीपो रूपे विशेषोस्ति । नापि स्वरे । जीवितापहशब्दस्य ‘ गतिकारकोपपदात्कृत् ’ इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वेऽनुदात्तस्य ङीपः ‘ अल्लोपो नः ’ इत्यु-

दात्तलोपनिमित्तस्य 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्युदात्तत्वात्। तस्माद्बह्वादिषु 'हन्' इति ङीष्विकल्पसामर्थ्यात् तदभावे ङीब्नभवति। ज्वरापहादिवत् 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डो वा॥

कुमारघाती, शीर्षघाती—'कुमारशीर्षयोर्णिनिः' इत्यनयोः कर्मणोरुपपदयोः हन्तेः कर्तरि णिनिः, अस्मादेव निर्देशात्प्रत्ययसन्नियोगेन शिरसश्शीर्षभावः॥

जायाघ्नो ब्राह्मणः, जायाहननहेतुलक्षणयुक्त इत्यर्थः। एवं पतिघ्नी वृषली। 'लक्षणे जायापत्योष्टक्' इत्यनयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्हननलक्षणवति कर्तरि टक्। लक्षणमात्र* उत्तरसूत्रेण सिद्धत्वात्तद्वानिह लक्षणशब्देनोच्यते। कित्त्वात् 'गमहन' इत्युपधालोपः टित्त्वात् ङीप्। जायाघ्नस्तिलकालकः, पतिघ्नी पाणिरेखा, श्लेष्मघ्नं मधु, 'अमनुष्यकर्तृके च' इति कर्मण्युपपदे मनुष्यादन्यकर्तृके हन्त्यर्थे टक्। मनुष्ये त्वणेव—आखुघातश्शूद्र इति। कृतघ्नो ब्रह्मघ्नो गोघ्न इत्यादिषु 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनाट्टक्। मूलविभुजादिपाठात्क इत्येके। अनयोस्स्त्रियां विशेषो ङीप्टाभ्याम्। चोरघाती हस्तीत्यत्र अमनुष्येपि कर्तर्यस्मादेव बहुलवचनादण्भवति। हस्तिघ्नो भटः हस्तिहनने शक्त इत्यर्थः, एवं कवाटघ्नश्चोरः—'शक्तौ हस्तिकवाटयोः' इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोश्शक्तौ गम्यमानायां हनष्टक्। अशक्तौ विषेण हस्तिनं हन्ति हस्तिघात इत्यण् भवति। पाणिघस्ताडघश्शि-

*ख—मात्रस्य.

ल्पिविशेषौ 'पाणिघताडघौ शिल्पिनि' इति पाणिताडयोः कर्मणोरुपपदयोः हन्तेष्टक् टिलोपो घत्वं च निपात्यते। शिल्पिनोन्यत्र पाणिघातः। सूत्रद्वयमिदं मनुष्यकर्तृकार्थम्। राजानं हन्ति राजघस्तीक्ष्ण उच्यते। 'राजघ उपसङ्ख्यानम्' इति पूर्ववन्निपात्यते॥

पितृव्यं हतवान् पितृव्यघाती—'कर्मणि हनः' इति कर्मण्युपपदे कुत्सिते कर्तरि भूते णिनिः। अकुत्सिते चोरघात इत्यणेव॥

ब्रह्माणं हतवान् ब्रह्महा, एवं भ्रूणहा, वृत्रहा—'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' इति हन्तेः ब्रह्मादिषूपपदेषु भूते क्विप् 'क्विप्च' इति सामान्येन क्विपि सिद्धे नियमार्थं सूत्रम्। चतुर्विधश्चात्र नियमः, धातूपपदप्रत्ययकालविषयः, तेन हिमहेत्यादौ सार्वकालिकः क्विप् भवति। 'सौ च' इति दीर्घः। ब्रह्महणावित्यादिषु 'इन्हन्पूषार्यम्णां शौ' इति शावेव प्रत्यय उपधालक्षणमात्रो दीर्घो नान्यत्रेति नियमान्न सर्वनामस्थानदीर्घो, नापि क्विपमाश्रित्य 'अनुनासिकस्य क्विझलोः' इति। ननु सर्वनामस्थानदीर्घनिषेधसामर्थ्यादेव क्विबाश्रयोपि दीर्घो न भविष्यति। सत्यं, इह वृत्रहणीति सप्तम्येकवचने वृत्रहणी ब्राह्मणकुले, इति नपुंसकद्विवचनयोश्च 'अल्लोपोनः' इत्यन्नन्तस्य भस्य विधीयमानेल्लोपे 'विभाषा ङिश्योः' इति विकल्पिते क्विपमाश्रित्य अनुनासिकस्य क्वाविति दीर्घस्स्यात्। अयं दीर्घनियमः उप-

धालक्षणस्यैव नान्यस्येति वृत्रहेवाचरति वृत्रहायत इत्यत्र ' अकृत्सार्वधातुकयोः ' इति दीर्घो भवति ॥

वृत्रहणावित्यादौ ' एकाजुत्तरपदे णः ' इति णत्वम् । एकाच् उत्तरपदं यस्य तत्र समासे उत्तरपदप्रातिपदिकान्त-नुम्विभक्तिषु नकारस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नित्यं ण इति सूत्रार्थः । भसंज्ञायामल्लोप उत्तरपदमनच्कम्, स्थानिवद्भा-वश्चाल्विधित्वान्नेत्येकाजुत्तरपदत्वाभावात् ' प्रातिपदिकान्तनु-म्विभक्तिषु च ' इति-विकल्पो भवति वृत्रघ्नो वृत्रघ्ण इति। अत्र । अधिकृतस्य पूर्वपदस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्तेनाक्षिप्तेनो-त्तरपदेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात् उत्तरपदप्रातिपदिकान्ते नुमि विभक्तौ च स्थितस्य नकारस्य पूर्वपदस्थान्निमित्ता-दुत्तरस्य वा ण इति सूत्रार्थः । तेन गर्गाणां भगिनी गर्ग-भगिनीत्यत्र यदुत्तरपदं भगिनीशब्दो न तत्प्रातिपदिकं नापि नान्तं, यन्नान्तं भगिनिति प्रातिपदिकं न तदुत्तरपदमिति णत्वं न भवति । गर्गभगिणीशब्दस्तु गर्गाणां भगो गर्गभगः सोऽस्यास्तीतीनिप्रत्यये ' रषाभ्याम् ' इति णत्वे । नन्वस्य ' पूर्व-पदात्संज्ञायामगः ' इति पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरे यदि भवति संज्ञायामेवेति नियमात्कुतः प्रसङ्गः ? नैष दोषः, यतोऽत्र पूर्वपदग्रहणेन सम्बन्धिन उत्तरपदस्याक्षेपात् तत्स्थस्यैवायं नियमः । अत्र च नकारो नोत्तरपदस्थः, किन्तु समासप्राति-पदिकाद्विहितेनिप्रत्ययस्थः । एवं च मातृभोगीणः इत्यादौ भोगोत्तरपदलक्षणे खे नित्यं णत्वं भवति । माषानभीक्ष्णं वपति माषवापिनी माषवापिणीत्यत्र ' बहुळमाभीक्ष्ण्ये ' इति

सुप्युपपदे आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने णिनौ ‘ गतिकारकोपपदानां कृद्भिस्सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः ’ इति कृदन्तावस्थायामेव समासे पश्चात् ङीबिति णिनेर्नकार उत्तरपदप्रातिपदिकान्तस्थ इति णत्वविकल्पः ॥

अभ्याघाती—सम्पृचादिना घिनुण् ॥

घातुकः—‘ लषपत ’ इत्यादिना उकञ् ॥

विघ्नः—‘ घञर्थे कविधानम् ’ इति कः ॥

वधः—‘ हनश्च वधः ’ इत्यनुपसृष्टाद्धनो भावेऽप्प्रत्ययः तत्सन्नियोगेन वधादेशश्च । ‘ हनश्च ’ इति चकारो भिन्नक्रमोनुवृत्तस्यापोनन्तर इति घञपि भवति घात इति । भावादन्यत्र उपसृष्टाद्भावे च घञेव, हन्यत इति घातः आहन्यते आहननमिति वा आघात इति । ननु वधिः प्रकृत्यन्तरमस्ति, तस्माद्घञि ‘ जनिवध्योश्च ’ इति चिणि ञ्णिति कृति यदुक्तं तन्नेति वृद्धिनिषेधात् वध इति भविष्यति हन्तेश्च घात इति किम् ‘ हनश्च वधः ’ इत्यनेन । उक्तं च—‘ जनिवध्योः ’ इत्यत्र वृत्तौ, ‘ वधिः प्रकृत्यन्तरं व्यञ्जनान्तोप्यस्ति, तस्यायं प्रतिषेधो विधीयते ’ इति । तथा च हरदत्तोपि ‘ वध हिंसायामिति भूवादौ पाठात् ’ इति । सत्यमेवं वध इतिरूपं सिद्ध्यति, स्वरस्तु भिद्यते । अयं ह्यादेशोकारान्तोदात्तः तत्रापमाश्रित्य अतो लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण अप उदात्तत्वादन्तोदात्तो वधशब्दो घञि स्वाद्युदात्तः । एवं च कर्मण्युपसर्गे च हनो वधादेशाभावस्य प्रयोजनमन्तोदात्तवधशब्दनिवृत्तिर्भवति, प्रकृत्यन्तरेणाद्युदात्तो भवत्येव ॥

अभ्रघनः—अभ्रस्य काठिन्यमित्यर्थः 'मूर्तौ घनः' इति हनो घनादेशः, मूर्तिरिह काठिन्यम्। घनं दधीत्यादौ धर्मशब्देन धर्मी भण्यते। अन्तर्घनो बाहीकेषु देशविशेषः 'अन्तर्घनो देशे' इत्यन्तःपूर्वस्य हनोपि घनादेशो निपात्यते। केचिदन्तर्घण इति णकारं पठन्ति, तदपि ग्राह्यमेवेति वृत्तिव्याख्यानेषु। देशादन्यत्रान्तर्घातः॥

प्रघणः, प्रघाणः—'अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च' इति प्रपूर्वस्य हनो घनादेशो वा वृद्धिश्च निपात्यते, अत्रागारैकदेशशब्दो निपातनस्य रूढ्यर्थत्वात् बाह्ये द्वारप्रकोष्ठके वर्तते। प्रघाण इत्यत्र णत्वमपि निपातनात् 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति तु तपरकरणान्न प्राप्नोति। अगारैकदेशादन्यत्र प्रघातः॥

उद्घनः—'उद्घनोत्याधानम्' इत्यपि निपात्यते। उदुपरि यस्य निधाय अन्यत्काष्ठं तक्ष्यते तदिहात्याधानम्। अपघनः पाणिः पादश्च 'अपघनोङ्गम्' इत्यपपूर्वस्य हनोपि घनादेशो निपात्यते। अयो हन्यते येन सः अयोघनः। विहन्यते येन स विघनः। समीकरणसाधनम्। द्रुः हन्यते येन स द्रुघनः—'करणेऽयोविद्रुषु' इति अयोविद्रुषूपपदेषु हनोपि घनादेशः। अत्र वृत्तौ "द्रुघण इति केचिदुदाहरन्ति। कथं णत्वम्? अरीहणादिषु पाठात्, 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति वा" इति। अन्यत्र अयोघात इत्यादि॥

स्तम्बघ्नः, स्तम्बघनः दात्रादिः—'स्तम्बे कच' इति स्त-

म्बशब्द उपपदे करणे हनः कप्रत्ययः, चकारादप्, तत्सन्नियोगेन घनादेशश्च । अत्र स्त्रियां विप्रतिषेधेन क्तिन् प्राप्नोति तं बाधित्वा 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युड्भवति । अत्र भाष्यम्* "अथ यया इषीकया स्तम्बो हन्यते कथं तत्र भवितव्यम्? केचिदाहुः—स्तम्बघ्नेति भवितव्यम् । अपर आहुः—स्तम्बहेतिरिति, 'ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च' इति निपातनादिति । अपर आहुस्स्तम्बहननीति भवितव्यं वक्ष्यत्येतत्—'अजभ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन" इति । अत्र कैय्यटे—'स्तम्बघ्नेति । कप्रत्यये रूपम्, तस्य सर्वापवादत्वादिति भावः । स्तम्बहेतिरिति । निपातनस्य सर्वापवादत्वादिति भावः' इति । अत्र हरदत्तः—"कापोः प्रतिपदविधानस्य सर्वापवादत्वात् 'कृत्यल्युटो बहुळम्' इति बाहुळकाद्वा स्त्रियां स्तम्बघ्ना स्तम्बहनेति भवतः" इति ॥

परिघः—'परौ घः' इति परावुपपदे करणे हनोऽप्प्रत्ययः, घश्चादेशः । 'परेश्च घाङ्कयोः' इति परेर्वा लत्वे पलिघः । प्रतिघ इति बाहुलकादित्यात्रेयः ॥

उपघ्नः प्रत्यासन्नः-'उपघ्न आश्रये' इति उपपूर्वाद्धनोऽप्युपधालोपो निपात्यते । इहाश्रयशब्दः प्रत्यासन्नवचनः । सङ्घः प्राणिसमुदायः उद्घः प्रशस्तः—'सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः' इति समुद्भ्यां हनोपि

---

*३—३—८३

टिलोपो घत्वं च गणे अभिधेये, प्रशंसायां च गम्यमानायाम् । हनो गत्यर्थत्वात् 'गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः' इत्युत्कटं हन्यते ज्ञायत इति व्युत्पत्त्या प्रशंसावगतिः । इह गणशब्देन प्राणिनां गण उच्यते, सङ्घशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धत्वात् । तेनान्यत्र समूहे सङ्घात इति भवति । ब्राह्मणसङ्घात इत्यादौ प्राणिविषयत्वं पदान्तरकृतं न तु स्वाभाविकमित्यदोषः । आत्रेयस्तु—'हन्त्यर्थाश्च' इति चुरादिपाठाण्णावेव सङ्घातशब्दमाह ॥

सङ्घस्य पूरणस्सङ्घतिथः—'तस्य पूरणे' इति डटि 'बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्' इति तिथुगागमः ॥

निघः समारोहपरिणाहः, आरोहः उच्छ्रायः, परिणाहो विस्तारः—'निघो निमितम्' इत्यपि निपात्यते । निमितं समन्तान्मितं* आरोहपरिणाहाभ्यां तुल्यत्वेन ज्ञानमिति व्युत्पत्तिः । पूर्ववद्धनो ज्ञानार्थत्वम् ॥

हेतिः—'ऊतियूति' इत्यादिना क्तिनि नलोप एत्वं च निपात्यते । हिनोतेर्वा गुणे एतन्निपातनम् । केचिदनुशतिकादिषु अस्यहेतिरिति पठन्ति । ततः 'प्रयोजनम्' इति ठकि आस्यहेतिकं इति भवति । अत्रैव पाठाद्वाञ्यादपि प्रत्ययः ॥

---

*ख—...न्मितं सम्मितं.

समूलघातं हन्ति—' समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः ' इति समूलादिषु कर्मसूपपदेषु यथासङ्ख्यं हनादिभ्यो णमुल्, कषादित्वाद्यथाविध्यनुप्रयोगः । पाणिघातं वेदिं हन्ति पाणिना हन्तीत्यर्थः ' करणे हनः ' इति णमुल्, पूर्ववदनुप्रयोगः । अहिंसार्थोयमारम्भः । हिंसायां तु प्राण्युपघातः* । अत्रापि ' हिंसार्थानाम् ' इति णमुलं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधादनेनैव णमुलिष्यते । अन्यथा असिघातं हन्तीत्यादौ ' तृतीयाप्रभृतीनि ' इति समासविकल्पस्स्यात् । कथं तर्हि ' हिंसार्थानाम् ' इत्यत्र वृत्तौ ' दण्डोपघातं गाः कालयति दण्डोपघातमिति च ' इत्युदाहृतम् ? उच्यते । ' हिंसार्थानां च ' इति चकारेण पुनर्विधानार्थेन पूर्वविप्रतिषेधेन प्राप्तस्य ' करणे हनः ' इति णमुलो बाधात् । एवं च पूर्वविप्रतिषेधवचनं तस्यैवानुप्रयोगे नित्यसमासार्थं भवति ॥

गौर्यस्मै दातुं हन्यते स गोघ्नोतिथिः—' दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने ' इत्यच्युपधालोपो निपात्यते । केचिट्टकि निपातयन्ति । तन्मते स्त्रियां गोघ्नीत्यात्रेयः ॥

जङ्घा—यङ्लुगन्तात्पचाद्यचि ' नासिकोदरोष्ठजङ्घा ' इति निपातनाट्टिलोप इत्यात्रेयः । ' कण्ठपृष्ठग्रीवा ' इत्यत्र न्यासे तु—यङ्लुगन्तादेवाचि टिलोपमुक्त्वा ' हन्तेर्जङ्घ च ' इत्याचि जङ्घादेशे व्युत्पादितः । ' जङ्घाभ्यां स्वाहा ' इत्यादावाद्युदा-

*अत्र क. ख. कोशयोरित्थमेव पाठो दृश्यते. युक्तं तु ' हिंसा प्राण्युपघातः ' इति । दृश्यते च तथैव काशिकायाम्.

त्तत्वं व्यत्ययेन । अत एवाद्युदात्तत्वदर्शनात् घञि निपातनमस्त्विति न वाच्यम् ; 'कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च' इति बहुव्रीहौ संज्ञायां जङ्घाशब्दस्योत्तरपदाद्युदात्तत्ववचनात् । घञि ह्युत्तरपदस्वरमेव ब्रूयात् ॥

विस्तीर्णजङ्घा, विस्तीर्णजङ्घी—'नासिकोदर' इत्यादिना वा ङीष् ॥

वधमर्हति वध्यः—'दण्डादिभ्यः' इति यत् । अत्र केचित्—'यः' इत्यतकारं पठन्ति । तत् 'अचो यत्' इत्यत्र 'हनो वा वध च तद्धितो वा' इति वार्तिकविरोधादुपेक्ष्यम् । तदिदानीं किमर्थम् ? 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासे असिवध्य इति यथा स्यात् इति । दण्डादियता तु न सिद्ध्यति, तत्र केवलस्य वधशब्दस्य पाठात्, तदन्तविध्यभावाच्च । अयं तर्हि किमर्थः ? न वध्यः अवध्य इत्यत्र 'ययतोश्चातदर्थे' इति नञः परस्यातदर्थयत्तद्धितान्तस्योत्तरपदस्य विधीयमानमाद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति । कृदन्तेन तु समासे 'तत्पुरुषे तुल्य' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं स्यात् ॥

पुत्रहतः—'वा हतजग्धपरेषु' इति पुत्रतकारस्य वा द्वित्वम् ॥

कुमारिहता—'कुत्सितानि कुत्सनैः' इति कर्मधारये 'घरूप' इत्यादिना ह्रस्वः । कुमार्या हतेत्यत्र तु सामाना-

धिकरण्याभावान्न ह्रस्वः, तेन कुमारीहन्तेति भवति । स्त्रीहता स्त्रिहता, ब्रह्मबन्धुहता ब्रह्मबन्धूहता—'ङ्याऽशेषस्य' इति वा ह्रस्वः । लक्ष्मीहतेत्यत्र तु कृन्नद्याः प्रतिषेधात् न ह्रस्वः । विदुषिहता विदुषीहता, श्रेयसिहता श्रेयसीहता—'उगितश्च' इति वा ह्रस्वः । विद्वच्छ्रेयसोः पुंवद्भावश्च वृत्तावुक्तः—विद्वद्धता श्रेयोहतेति । आत्रेये तु—महच्छब्दस्य पुंवद्भाव उच्यते महद्धतेति ॥

पादाभ्यां हन्यत इति पद्धतिः—'हिमकाषिहतिषु च' इति पादस्य पद्भावः । पद्धतीति बह्वादित्वात् ङीष् ॥

वार्त्रघ्नः —'तस्येदम्' इत्यादिनाणि 'षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि' इत्यल्लोपः । धातोस्स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् 'हनस्तः' इति तत्वं न भवति ॥

भ्रौणहत्यम्—'दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि' इति नकारस्य तत्वं ष्यञि निपात्यते ॥

हथो विषण्णः—'हनि कुषि' इत्यादिना क्थनि 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

हिमम्—'हन्तेर्हि च' इति मकि हिभावः ॥

हिमं न सहते हिमेलुः—'हिमाच्चेलुर्वक्तव्यः' इति तन्न सहत इति विषये चेलुः ॥

महद्धिमं हिमानी—'इन्द्रवरुण' इत्यादिना ङीषानुकौ । तत्र 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे' इति पठ्यते ॥

हेमन्तः—' हन्तेर्मुट् '* इति झच्प्रत्यये मुडागमः । धातोर्हिभावे गुणः, झस्य चान्तादेशः ॥

हेमन्ते भवं हैमन्तिकम्—' हेमन्ताच्च ' इति शैषिकष्ठञ् । यद्यप्यत्र सूत्रे छन्दोग्रहणमनुवर्तितं वृत्तौ ; तथाप्युत्तरसूत्रे सर्वत्र ग्रहणादयं भाषाविषयोऽपीति वृत्तावेवोक्तम् ॥

हैमनम्—' सर्वत्राण्च तलोपश्च ' इत्यणि तलोपः । अत्र चकारेण ऋत्वणोऽभ्यनुज्ञानाद्धैमन्तमित्यपि भवति । तलोपोऽत्र न भवति, ' सर्वत्राण् ' इति विधीयमानाण्सन्नियोगशिष्टत्वात्तस्य ॥

हनुः—' शॄस्पृस्निहि ' इत्यादिना उप्रत्ययः ॥

परिहनु भवं पारिहनव्यम्—' अव्ययीभावाच्च ' इति भवार्थे ञ्यः । तत्र ' परिमुखादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ' इति परिमुखादिरेवाव्ययीभावः परिगण्यते ॥

हनुलः—' सिध्मादिभ्यश्च ' इति मत्वर्थे लच् ॥

हनूमान्—' शरादीनां च ' इति संज्ञायां मतौ दीर्घः । अत्रैव पाठान्मतुपः ' संज्ञायाम् ' इति वत्वं यवादेराकृतिगणत्वान्न भवति ॥

हंसः—' वृतॄवदि ' इत्यादिना सः ॥

आगत्य हन्तीत्याहिः—' आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च ' इति इण् डित् । डित्त्वाट्टिलोपः, आङो ह्रस्वः ॥

---

*' हन्तेर्मुट् हि च ' इति उणादौ ३–१२९,

अहौ भवमाहेयम् –‘ दृतिकुक्षि ’ इत्यादिना ढञ् ॥

अहीवती – शरादित्वाद्दीर्घः । ‘ संज्ञायाम् ’ इति वत्वम् ॥

उपहत्नुः – ‘ क्रुहनिभ्यां क्त्नुः ’ इति क्त्नुः ; कित्त्वादनुनासिकलोपः ॥

अनेहाः अनेहसौ – ‘ नञि हन एह च ’ इति नञि उपपदेऽसुन् एहादेशश्च हनः । ‘ नलोपो नञः ’ इत्युत्तरपदे नञो नलोपे ‘ तस्मान्नुडचि ’ इति लुप्तनकारान्नञः परस्य अजादेरुत्तरपदस्य नुडागमः । ‘ ऋदुशन ’ इत्यनङादेशः सौ असम्बुद्धौ ‘ सर्वनामस्थाने च ’ इति दीर्घः । सम्बुद्धौ तु हे अनेहः ॥

जघनम् – ‘ हन्तेर्द्वित्वं च[1] ’ इति द्वित्वम् । ‘ अभ्यासाच्च ’ इति कुत्वम् ॥

जघने* भवं तस्मै हितं वा जघन्यम् – ‘ दिगादिभ्यो यत् ’ ‘ शरीरावयवाच्च ’ इति योगाभ्यां यत् । शरीरावयवत्वादेव यति सिद्धे, इह पाठोऽशरीरावयवार्थः ॥

प्लीहा – ‘ श्वन्नुक्षन् ’ इत्यादिना कनिनन्तो निपातितः । ‘ उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ’ इति व्युत्पत्तिकार्याभावात् ‘ इन्हन्पूषा ’ इति नियमाभावात्सर्वत्र सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति , प्लीहा प्लीहानौ इत्यादि । अदिहनी अनुदात्तावुदात्तेतौ ॥

---

[1] ‘ हन्तेश्शरीरावयवे द्वे च ’ इत्येव सूत्रं उणादौ दृश्यते.

*ख–‘ हन्तेर्द्वित्वं च ’ इत्यलचोरन्यतरस्मि.........जघने.

द्विष अप्रीतौ ॥ ३ ॥

लिह्यन्ता अनुदात्तास्स्वरितेतः । द्वेष्टि द्विष्टः द्विषन्ति द्वेक्षि द्विष्ठः द्वेष्मि द्विष्वः । द्विष्टे द्विषाते द्विषते द्विक्षे द्विड्ढ्वे द्विषे द्विष्वहे — ष्टुत्वं तवर्गादौ । सकारादौ ष्टुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् 'षढोः कस्सि' इति कत्वे षत्वम् ॥

दिद्वेष दिद्विषतुः दिद्वेषिथ दिद्विष दिद्वेष दिद्विषिव । दिद्विषे दिद्विषिषे दिद्विषिवहे — क्रादिनियमादिट् ॥

द्वेष्टा द्वेष्टासि द्वेष्टासे ॥

द्वेक्ष्यति द्वेक्ष्यते ॥

द्वेष्टु द्विष्टात् द्विष्टां द्विषन्तु द्विड्ढि द्वेषाणि द्वेषाव । द्विष्टां द्विक्ष्व द्विड्ढ्वं द्वेषै — 'द्विषश्च' इति लङि विधीयमानो जुस्भावो 'लोटो लङ्वत्' इत्यतिदेशान्न भवति । 'लङश्शाकटायनस्यैव' इत्यत्र लङ्ग्रहणं मुख्यलङ्ग्रहणार्थमिति स्थितत्वात् । हौ धित्वे ष्टुत्वे च षकारस्य जस्त्वेन डकारः । उत्तम आटि पित्त्वादङित्त्वाद्गुणः ॥

अद्वेट् अद्विष्टां अद्विषुः अद्विषन् अद्वेट् अद्विषं अद्विष्व । अद्विष्ट अद्विषातां अद्विषत अद्विषि — तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे गुणे जस्त्वे वा चर्त्वम् । 'द्विषश्च' इति झेर्वा जुस् ॥

द्विष्यात् द्विष्यातां द्विष्याः द्विष्याम् । द्विषीत द्विषीथाः द्विषीय द्विषीवहि —— अपित्सार्वधातुकत्वान्न गुणः । आशिषि स लोपाभावो विशेषः द्विक्षीष्ट —— गुणाभावो ‘ लिङ्सिचौ ’ इति कित्त्वात् ॥

अद्विक्षत् अद्विक्षतां अद्विक्षन् अद्विक्षुः अद्विक्षं अद्विक्षाव । अद्विक्षत अद्विक्षातां अद्विक्षन्त अद्विक्षथाः अद्विक्षि अद्विक्षावहि —— ‘ शल इगुपधात् ’ इति क्सः, अचि ‘ क्सस्याचि ’ इत्यल्लोपः ॥

दिद्विक्षति । दिद्विक्षते —— ‘ हलन्ताच्च ’ इति सनः कित्त्वान्न गुणः ॥

देद्विष्यते । देद्विषति देद्वेष्टि — ईटि ‘ नाभ्यस्तस्याचि ’ इति गुणाभावः । लङि ‘ सिजभ्यस्त ’ इति नित्याज्जुस्भावात्परत्वात् प्रकृतिग्रहणन्यायेन ‘ द्विषश्च ’ इत्यनेन विकल्पे अदेद्विषुः अदेद्विषन् इत्युभयं भवति । यङ्लुगन्तस्य सेट्त्वाल्लुङि क्साभावात् अदेद्विषीदिति सिजेव । तथा क्त्वासनोरपि सेट्त्वे ‘ रलो व्युपधात् ’ इति कित्त्वविकल्पेन देद्वेषिषति देद्विषिषति देद्वेषित्वा देद्विषित्वा इति भवति ॥

द्वेषयति अदिद्विषत् ॥

कर्मणि द्विष्यते इत्यादि ॥

विप्रद्विट् प्रद्विट् — ‘ सत्सूद्विष ’ इति सोपपदात्सोपस-

र्गाच्च क्विप् । द्विट्शब्दस्तु 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति ताच्छीलिके* क्विपि ॥

द्वेषी — सम्पृचादिना घि नुण् ॥

शत्रुं द्विषन् शत्रोर्द्विषन् — 'द्विषोमित्रे' इति शता। अयमलादेशः । 'द्विषश्शतुर्वा वचनम्' इति कर्मणि षष्ठीविकल्पः ॥

द्वेषणः इति बाहुळकात्कर्तरि ल्युडित्यात्रेयः ॥

द्विष्ट्वा । द्विष्टः । द्विष्टवान् ॥

दुह प्रपूरणे ॥ ४ ॥

दोग्धि दुग्धः दुहन्ति धोक्षि दुग्धः दुग्ध दोह्मि दुह्वः। दुग्धे दुहाते दुहते धुक्षे धुग्ध्वे दुहे दुह्वहे । झलि पदान्ते च 'दादेः' इति हकारस्य घकारः, 'झषस्तथोः' इति तकारथकारयोः धकारः, 'झलां जश्झशि' इति घकारस्य गकारः । सकारादौ ध्वे पदान्ते च 'एकाचो बशः' इति भष्भावेन दकारस्य धकारः । तत्र सकारादौ 'इण्कोः' इति षत्वम् 'खरि च' इति चर्त्वम् । दुहन्ति दुहते इत्यत्र पूर्वत्रासिद्धत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा प्रागेवान्तादादेशयोर्झल्परत्वाभावात् न घत्वप्रसङ्गः ॥

---

* 'ताच्छीलिके' इति खकोशे नास्ति.

दुदोह दुदुहतुः दुदोहिथ दुदुहथुः दुदुह दुदोह दुदुहिव। दुदुहे दुदुहिषे दुदुहिध्वे दुदुहिद्वे दुदुहिवहे । क्रादिनियमादिट् । ध्वमि 'विभाषेटः' इति मूर्धन्यविकल्पः ॥

दोग्धा दोग्धासे । धोक्ष्यति । धोक्ष्यते ॥

दोग्धु दुग्धात् दुग्धां दुग्धि दोहानि दोहाव । दुग्धां दुहातां धुक्ष्व धुग्ध्वं दोहै -- हेरपित्त्वान्न गुणः । आटि तु पित्त्वाद्गुणः ॥

अधोक् अधोग् अदुग्धां अदुहन् अधोक् अदुग्धं अदुग्ध अदोहं अदुह । अदुग्ध अदुहातां अदुग्धाः अधुग्ध्वम् अदुहि अदुह्वहि -- तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे । पदान्तत्वात् 'दादेः' इति हकारस्य घकारः । 'एकाचो बशः' इति दकारस्य धकारादेशे जस्त्वचर्त्वे । प्रत्ययलक्षणेन लघूपधगुणः ॥

दुह्यात् दुह्यातां दुह्युः दुह्याः । दुहीत दुहीथाः दुहीय -- अपित्सार्वधातुकत्वात् न गुणः । आशिषि सलोपाभावो विशेषः, दुह्यात् दुह्यास्तां धुक्षीष्टेत्यादि । तङि 'लिङ्सिचौ' इति कित्त्वान्न गुणः, घत्वभष्भावौ । धुक्षीध्वमित्यत्र 'इणष्षीध्वम्' इत्यनेन मूर्धन्यो न भवति, घत्वे षित्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् षीध्वमोभावात् । कृते तु घत्वादौ षीध्वमिणः परं न भवति ॥

अधुक्षत् अधुक्षतां अधुक्षन् अधुक्षः अधुक्षं अधुक्षाव । अधुक्षत अधुक्षातां अधुक्षन्त अधुक्षथाः अधुक्षि

अधुक्षावहि — ‘ शल इगुपधात् ’ इति क्सः, ‘ क्सस्याचि ’ इत्यलोपः ॥

अत्र केचित् ; — क्सस्य भाविनीमनकारान्ततामाश्रित्य झस्याद्भावे ‘ क्सस्याचि ’ इत्यल्लोपे अधुक्षत इतीच्छन्ति । तदसत् , तत्र अचीत्यस्य परसप्तमीत्वात् । तत्र दन्त्यादौ तङि ‘ लुग्वा दुहदिह ’ इत्यादिना क्सस्य वा लुकि अदुग्ध अदुग्धाः अदुग्ध्वं अदुह्वहीति भवति । अत्रात्मनेपदे ताविति वक्तव्ये दन्त्यग्रहणात् दन्त्योष्ठ्योपि वकारो दन्त्यग्रहणेन गृह्यते ॥

दुधुक्षति दुधुक्षते दोदुह्यते दोदुहीति दोदोग्धि इत्यादि द्विषिवत् ॥

दोहयति । अदूदुहत् ॥

अयं द्विकर्मकः । गां दोग्धि पय इति । तत्र पुरुषप्रयत्नस्य पयोर्थत्वात् पयः प्रधानं कर्म अन्यदप्रधानम् । तत्र ‘ अप्रधाने दुहादीनाम् ’ इति वचनात्कर्मणि लादयोऽप्रधाने भवन्ति, दुह्यते गौः पयो देवदत्तेन अदोहि गौः दोग्धव्या सुदोहा दुग्धेति । कृद्योगलक्षणा षष्ठी द्वितीयावदुभयोरपि कर्मणोर्भवति दोग्धा गोः पयस इति । ‘ उभयथापि गोणिकापुत्रः ’ इति भाष्ये उक्तत्वादप्रधाने द्वितीयापि भवति, दोग्धा गां पयस इति । दोग्धव्या गौः पयो देवदत्तेनेत्यत्र अनभिहिते कर्मणि कर्तरि च ‘ कर्तृकर्मणोः ’ इति षष्ठी न भवति, उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठ्या निषेधस्योक्तत्वात् । अप्रधाने द्वितीयापि भवति । उपपादितं चैतन्नाथतौ ॥

कर्मकर्तरि 'न दुहस्नुनमाम्' इति निषेधाद्यगस्य न भवति दुग्धे गौः पयस्स्वयमेव पयो मुञ्चतीत्यर्थः । चिण्तु 'दुहश्च' इति विकल्पनात्पक्षे भवति अदोहीति । अन्यदा कर्तृवत् क्से तस्य च वा लुकि अधुक्षत अदुग्ध इत्यपि भवति । एवं च 'न दुह' इति चिण्णिषेधो दुहिव्यतिरिक्तार्थो भवति । अस्ति हि दुहेस्सकर्मकस्यापि कर्मवद्भावः 'दुहिपच्योर्बहुळं सकर्मकयोः' इति । 'न दुह' इति निषेधो 'दुहश्च' इति णिज्विकल्पश्च प्रकृतिग्रहणन्यायेन यङ्लुगन्तेपि भवति । दोदुग्धे गौः पयः अदोदोहि अदोदोहिष्टेति । यङ्लुगन्तस्य सेट्त्वान्न क्सोस्तीति सिचेव ॥

दुह्यं दोह्यं -- 'शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम्' इति क्यब्ण्यतौ ॥

गोधुक् प्रधुक् -- 'सत्सूद्विष' इत्यादिना सोपपदादुपसृष्टाच्च क्विप् ॥

कामदुघा -- 'दुहः कब्घश्च' इति कप्प्रत्ययो हस्य च घः ॥

दोही -- सम्पृचादिना घिनुणन् ॥

दुहिता -- 'नप्तृनेष्टृ' इत्यादिना तृचि इट् गुणाभावश्च निपात्यते, 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीप् स्वस्रादिपाठान्न भवति दुहितराविंत्यादौ सर्वनामस्थाने 'अप्तृन्' इति दीर्घो न

भवति, तत्र 'नप्त्रादीनां ग्रहणं संज्ञाशब्दानामौणादिकानामेषामेव दीर्घ इति नियमार्थम्' इत्युक्तत्वात् । सौ तु 'ऋदुशनस्' इत्यादिनानङि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः ॥

दुहितुरपत्यं दौहित्रः – बिदादित्वादञ् । स्त्रियां दौहित्री 'शार्ङ्गरवाद्यञः' इति ङीन् ॥

सूतपुत्री सूतदुहिता – 'सूतोग्रराजभोजभ्यो दुहितुः पुत्रड्वावक्तव्यः' इति वा पुत्रडादेशः । टित्त्वात् ङीप् । एवमुग्रपुत्रीत्याद्यपि । 'वाचंयम' इत्यत्र वृत्तौ* पुत्रडादेशमुक्त्वा, 'केचित्तु शार्ङ्गरवादिषु पुत्रशब्दं पठन्ति तस्य पुत्रीति भवति अन्यत्रापि दृश्यते शैलपुत्री' इत्युक्तम् । कथं तर्हि 'वा सूतकापुत्रकावृन्दारकाणाम्' इति विकल्प उक्तः? अत्र हरदत्तः – "पुत्रिकेति शार्ङ्गरवादिपाठात् ङीनि स्वार्थे कनि 'केणः' इति ह्रस्वः । अकारस्तस्य पक्षे अयं विधीयते" इति । इरिदयमर्दनार्थश्शापि गतः ॥

दिह उपचये ॥ ५ ॥

देग्धि दिग्धे इत्यादि पूर्ववत् ॥

प्रणिदेग्धि – 'नेर्गद' इति णत्वम् । अत्र देग्धीति श्तिपा निर्देशात्प्रणिदेदिग्धीत्यत्र णत्वम् न भवति ॥

---

* एतदुत्तरसूत्रे (६–३–७०) वृत्तौ अयं ग्रन्थो दृश्यते.

देहः — ' अकर्तरि च कारके ' इति कर्मणि घञ् ॥

देहोस्यास्तीति देही — ' अत इनिठनौ ' इति इनिः । यद्यपि — ' एकाक्षरात्कृतो जातेस्सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ' इतीनिठनौ कृदन्तान्निषिध्येते, तथापि ' तदस्यास्त्यस्मिन् ' इत्यत इतिकरणस्य चानुवर्तनात्तस्य च विषयनियमार्थत्वात् कार्यीत्यादिवदत्रेनिर्भविष्यति । उक्तं च वृत्तौ—' इतिकरणो विषयनियमार्थस्सर्वत्र सम्बध्यते ' इति ॥

दिह्यते उपलिप्यत इति देहनी — बाहुळकात्कर्मणि ल्युट्, गौरादित्वात् ङीष् ॥

लिह आस्वादने ॥ ६ ॥

लेढि लीढः लिहन्ति लेक्षि लेह्मि । लीढे लिहाते लिहते लिक्षे लिहाथे लीढ्वे लिहे लिह्वहे । झलि ' होढः ' ' झषस्तथोः ' इति तथोर्धकारे ' ष्टुना ष्टुः ' इति ष्टुत्वे, तस्य चाश्रयात्सिद्धत्वात् ढोढेलोपे ' ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घः ' इति दीर्घः । सकारादौ ' षढोः ' इति कत्वम् । तिपि ढत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात्पूर्वमेव गुणे ढत्वादि । लिहन्ति लिहते इत्यत्राप्यसिद्धत्वादिना पूर्वमेवान्तादादेशयोः झल्परत्वाभावाड्ढत्वम् न भवति ॥

लिलेह लिलिहतुः लिलेहिथ लिलिहिव । लिलिहे लिलिहिषे लिलिहिढ्वे लिलिहिध्वे लिलिहिवहे—क्रादिनियमादिट् ॥

लेढा । लेक्ष्यति लेक्ष्यते । लेढु लीढात् लीढां लिहन्तु लीढि लेहानि । लीढां लिहातां लिक्ष्व लीढ्वम् लेहै—हो धित्वे ष्टुत्वादि ॥

अलेट् अलीढां अलिहन् अलेट् अलीढं अलीढ अलेहं अलिह्व । अलीढ अलिहातां अलिहत अलीढाः अलीढ्वं अलिहि अलिह्वहि ॥

लिह्यात् लिह्याः लिह्याम् । लिहीत लिहीथाः लिहीय—अत्र अपित्सार्वधातुकत्वान्न गुणः । आशिषि लिह्यात लिह्यास्तां लिक्षीष्ट इत्यादि—'लिङ्सिचौ' इति किच्त्वान्न गुणः । लिक्षीध्वमित्यत्र ढत्वे षत्वस्यासिद्धत्वान्न षीध्वमस्ति । कृते च ढत्वे कत्वषत्वयोश्च नेणः परष्षीध्वमिति नास्ति मूर्धन्यप्रसङ्गः ॥

अलिक्षत् अलिक्षतां अलिक्षन् अलिक्षः अलिक्षं अलिक्षाव । अलिक्षत अलिक्षातां अलिक्षथाः अलिक्षि । 'लुग्वा दुह' इत्यादिना दुहिवत् क्सस्य वा लुकि अलीढ अलीढाः अलीढ्वं अलिह्वहि इत्यपि भवति ॥

लिलिक्षति लिलिक्षते । लेलिह्यते लेलिहीति लेलेढि । लेलिहान इति चानशि ॥

लेहयति अलीलिहत् ॥

लेहः—'श्याद्व्यध' इति णः इगुपधलक्षणस्य कस्यापवादः ॥

वहंलिहः अभ्रंलिहः —' वहाभ्रे लिहः ' इति वहाभ्रयोः कर्मणोरुपपदयोः खश् । ' अरुर्द्विषदजन्तस्य ' इति पूर्वपदस्य मुम् । खशश्शित्त्वेनापित्सार्वधातुकत्वेन ङित्त्वान्न गुणः । शपस्तु लुका लुप्तत्वान्न तदपेक्षोपि । अत्र आत्रेयः " गणकार्यस्यानित्यत्वात् , ' सृक्किण्यो लिहति जिह्वया कदाचित् ' इति संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः इति गुणाभावोपि । एवं वैद्यके अलिहदित्यादयः " इति । श्वलिड्ढौकते इत्यत्र हो ढे पदान्तरनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाज्जस्त्वमिति ढलोपो न भवति ॥

लिक्षा — बाहुळकात् क्सः ॥

यूकालिक्षम् —' क्षुद्रजन्तवः ' इति नित्यं समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वम् ॥

द्विषादयोनुदात्तास्स्वरितेतः ॥

———

अथात्मनेपदिनः

चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि ॥ ॥

उदात्तो*नुदात्तेदयं दर्शनकर्मा च । यथा —' विश्वा रूपाभिचष्टे शचीभिः ' इति । प्रायेण चायमाङ्पूर्वः । आचष्टे— ' स्कोः ' इति कलोपः । आचक्षाते आचक्षते आचक्षे—

*क—अनुदात्तोपदेशो.

कलोपे 'षढोः कस्सि' इति कत्वम्, 'इण्कोः' इति षत्वम्। आचढ्वे—कलोपष्टुत्वयोः जस्त्वं षो ढः॥

चचक्षे चचक्षाते चचक्षिरे चचक्षिषे चचिक्षिध्वे चचक्षे चचक्षिवहे। चख्ये चख्याते चख्यिरे चख्यिषे चख्यिध्वे चख्ये चख्यिवहे—'वा लिटि' इति ख्यात्रादेशो वा। उभयत्रापि क्रादिनियमादिट्। 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपोजादौ क्ङिति इटि च। ध्वम्याल्लोपे इण्णन्तादङ्गात्पर इति 'विभाषे टः' इति मूर्धन्यविकल्पाभावः परस्तादुपपादयिष्यते। ख्यात्रो ञित्त्वात्पक्षे परस्मैपदमपि भवति॥

चख्यौ—'आत औ णलः'। चख्यतुः चख्युः चख्याथ चख्यथ चख्यथुः चख्य चख्यौ चख्यिव—थलि 'अचस्तास्वत्' 'ऋतो भारद्वाजस्य' इतीड्विकल्पः। क्शादिरप्ययमादेश इष्यते इति वृत्तौ, तेन चक्शे चक्शाते चक्शिषे चक्शिध्वे चक्शे चक्शिवहे। चक्शौ चक्शतुः चक्शुः चक्शाथ चक्शिथ चक्शौ चक्शिव इति च भवति। भाष्ये तु — ख्यात्र्क्शात्रावुक्त्वा उभयोस्सङ्ग्राहकमादेशान्तरमुक्तम्। यथा "ख्शादिर्वा अथवा ख्शादिर्भविष्यति केनेदानीं क्शादिर्भविष्यति चर्त्वेन। अथ ख्यादिः कथम्, असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा" इति। 'असिद्धे शस्य' इत्यस्य कैय्यटः "पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारे णत्वविधानानन्तरं शस्य यत्वं विभाषा वक्तव्यम्" इति। हरदत्तोप्येवम्। सुधाकरस्तु "वाशब्दोपजीवनाय 'यरोनुनासिकेनुनासिको वा' इत्यस्यानन्तरम्" इति। अस्याश्च कल्पनायाः प्र-

योजनानि सुप्रख्यस्य भावः सौप्रख्यम्, इत्यत्र 'योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्' इति योपधलक्षणे वुञि यत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वेनायोपधत्वाद्वुञभावात् 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति ष्यञ्। तथा—सुप्रख्येन निर्वृत्तो देशः सौप्रख्यः तत्र भवः सौप्रख्यीयः इत्यत्र 'धन्वयोपधाद्वुञ्' इति यत्वस्यासिद्धत्वात् तदभावे 'वृद्धाच्छः'। पुंसः ख्यानं पुङ्ख्यानमित्यत्र च संयोगान्तत्वेन सलोपे 'सम्पुङ्कानाम् सो वक्तव्यः' इत्यम्परे खयि मकारस्य विधीयमानस्सकारो यत्वस्यासिद्धत्वादम्परत्वाभावान्न भवति। चख्यिध्वे इत्यत्र ध्वमीटयालोपे 'इणःषीध्वम्' 'विभाषेटः' इति मूर्धन्यो यत्वस्यासिद्धत्वान्न भवति। नमः ख्यात्रे इत्यत्रापि यत्वस्य 'शर्परे खरि विसर्जनीयः' इति विसर्जनीये कर्तव्ये असिद्धत्वात् अस्ति शर्परतेति विसर्जनीयः। अन्यथा 'कुप्वोः ≍क≍पौ च' इति विसर्जनीयजिह्वामूलीयौ द्वौ स्याताम्। किञ्च, ख्यातमित्यत्र 'संयोगादेरातोधातोर्यण्वतः' इति निष्ठानत्वे कर्तव्ये यत्वस्यासिद्धत्वान्नत्वाभावः। तथा पर्याख्यानमित्यत्र 'कृत्यचः' इति णत्वे यत्वस्यासिद्धत्वात् अनटा शकारेण व्यवधानात् णत्वाभावः। ननु ख्यातमित्यत्र 'न ध्याख्या' इति नत्वप्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् कथमिदं भाष्ये प्रयोजनमुक्तम्? अत्र कैयटः " 'न ध्याख्या' इति तु प्रतिषेधः 'ख्या प्रकथने' इत्यस्यैव, प्रतिपदोक्तत्वात्। अस्य तु शस्य यत्वेन लाक्षणिकत्वादिति मन्यते" इति। ननु नमः ख्यात्रे इत्यत्र जिह्वामूलीयस्याभावः कथं

प्रयोजनमुक्तम् ? यस्मात्स दुर्वारः । तथाहि ; ख्या प्रकथन इत्यस्मादपि तृचि ख्यातृशब्दस्य सद्भावात् तत्स्थस्य च यकारस्य अनादेशत्वात् असिद्धत्वाभावात् न शर्परत्वमिति 'शर्परे खरि विसर्जनीयः' इत्यस्याप्रसङ्गात् 'कुप्वोः' इति प्राप्तस्य पाक्षिकस्य जिह्वामूलीयस्य बाधकाभावात् । नैष दोषः । ख्यातिरप्यार्धधातुके ख्शादिः । 'असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा' इत्येतदपि तस्यापि साधारणमिति । अत्र च प्रमाणं 'सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' इत्यत्र सस्थानत्वं न भवतीति भाष्यवार्तिकयोः सस्थानाभावस्य प्रयोजनत्वेन कथनम् । सस्थानमिति जिह्वामूलीयस्य संज्ञा । तथा च हरदत्तः " 'ख्या प्रकथने' इति वक्ष्यते सोपि ख्शादिः 'असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा' इत्यपि तस्यापि साधारणं द्रष्टव्यम्" इति । आत्रेयोपि 'सर्वत्रार्धधातुके चक्षे इति वास्य रूपम्' इति । एवं च* चक्षिङिव ख्यातिरपि निष्ठायां ख्शादिः शकारस्य च 'असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा' इति वा यत्वं तच्च 'संयोगादेरातः' इति निष्ठानत्वे असिद्धमिति यत्वस्याभावात् नत्वस्य नैव प्रसङ्ग इति 'न ध्याख्या' इति प्रतिषेधः ख्यात्यर्थोपि न कर्तव्यो भवति । अत्रेदं विचार्यते; चक्शौ† इत्यादौ यत्वाभावे चर्त्वे 'खयो द्वितीयाश्शरि पौष्करसादेः' इति खकारो भवति वा न वेति । नेत्याह, अस्मिन्कर्तव्ये चर्त्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् द्वितीयभाविनः खयोभा-

* खकोशे 'च' इति नास्ति. † ख–आचक्शौ.

वात् । 'खयो द्वितीयाः' इत्येतत् 'नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य' इत्यत्र हि पठ्यते । न चैवं भ्रमितव्यं 'क्शादिरप्ययमादेश इष्यते' इति वृत्तौ ककारादिरप्ययमादेश उच्यत इति द्वितीयभाविनः खयस्सम्भवात् अस्ति 'खयो द्वितीयाः' इत्यस्य प्राप्तिरिति ; यतो वृत्तिकारनिर्देशो भाविचर्त्वापेक्षः । अन्यथा 'अथवा क्शादिर्भविष्यति केनेदानीं क्शादिर्भविष्यति, चर्त्वेन' इत्यादिभाष्यविरोधप्रसङ्गः ॥

ख्याता ख्यातासे ख्याताहे । क्शाता क्शातासे क्शाताहे । ख्याता ख्यातासि ख्यातास्मि । क्शाता क्शातासि क्शातास्मि — 'चक्षिङः ख्याञ्' इत्यार्धधातुके ख्याञादेशः । लिड्वत्* क्शादित्वमनुसंधेयम् ॥

ख्यास्यते ख्यास्यसे ख्यास्ये । ख्यास्यति इत्यादि । क्शादिपक्ष उदाहार्यम् ॥

चष्टां चक्षातां चक्षतां चक्ष्व चक्षाथां चड्ढ्वं — कलोपादि लड्वत् । चक्षै ॥

अचष्ट अचक्षातां अचक्षत अचष्ठाः अचड्ढ्वं अचक्षि अचक्ष्वहि ॥

चक्षीत चक्षीयातां चक्षीथाः चक्षीयाथां चक्षीध्वं चक्षीय । आशिषि ख्यासीष्ट ख्यासीयास्तां ख्यासीष्ठाः ख्यासीध्वं ख्यासीय । ख्येयात् ख्येयास्तां ख्येयासुः ख्ये-

---

* ख–लिटि च.

याः ख्येयास्तं ख्येयासम्—'एर्लिङि' 'वान्यस्य संयोगादेः' इत्येत्वं वा हलादौ ङ्क्त्यार्धधातुके लिङि। एत्वाभावे ख्यायात् ख्यायास्तां ख्यायाः ख्यायासम्। क्शासीष्ट। क्शेयात्। क्शायात् इत्यादि चोदाहार्यम्॥

अख्यत अख्यथाः अख्यध्वं अख्ये अख्यावहि। अख्यत् अख्यतां अख्यन् अख्यं अख्याव—'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इति च्लेरङादेशः*। 'ख्या इति प्रकथनार्थस्य आदेशस्य च ग्रहणम्' इति वृत्तिः। 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपोऽङि। अख्येतां इत्यादौ 'आतो ङितः' इतीयादेशः। यत्रादौ 'अतो दीर्घः'। अङ्विधौ ख्यातीति कृतयत्वायाः विकृतेर्निर्देशात् अकृतयत्वायाः प्रकृतेरग्रह इति यदा क्शादित्वं तदा सिद्धेव। अक्शास्त अक्शासातां अक्शासत अक्शास्थाः अक्शासि अक्शास्वहि। अक्शासीत् अक्शासिष्टां अक्शासिषुः अक्शासीः अक्शासिषं—'यमरमनमातां' इति सगिटौ। ननु "'निसमुपविभ्यो ह्वः' इति कृतात्वस्यानुकरणेन विधीयमानस्तङ् निह्वास्यत इत्यादौ आकारान्त एव स्यात् न तु तत्प्रकृतेरेदन्तस्य ह्वे इत्येतस्येति निह्वयत इत्यादिसिद्ध्यर्थं विकृतिरपि प्रकृतिं गृह्णात्येव। कथं ज्ञायते? यदयं 'न व्यो लिटि' इत्यात्वभूतस्य वेञो निर्देशेन आत्वस्य प्रतिषेधं शास्ति ततो ज्ञायते" इत्युक्तं न्यासे, तद्वदिहापि विकृत्या प्रकृतेर्ग्रहणादङ् स्यात्। मैवं; न तत्र विकृत्या

* ख—......शः कर्तरि।

प्रकृतेर्ग्रहणात्तङ्, किन्तु एजन्तैव प्रकृतिरनुक्रियत इति। अनुकरणस्यात्वं तु लक्षणवशात्। 'न व्यो लिटि' इत्यत्राप्यनुकार्यमेजन्तमेव लक्षणवशादनुकरणमात्वभूतमिति न विकृत्या प्रकृतिग्रहणस्य इदं ज्ञापकम्। सर्वमेतत्प्रपञ्चितं ह्वयतौ* ॥

अख्यास्यत। अख्यास्यत्। अक्शास्यत। अक्शास्यत्॥

कर्मणि – ख्यायते क्शायत इत्यादि॥

स्यादिषु वा चिण्वदिटि ख्यायिष्यते अख्यायिष्यत ख्यायिषीष्ट ख्यायिता इत्यादि। इडभावे ख्यास्यते अख्यास्यत ख्यासीष्ट ख्यातेत्यादि। क्शादिरप्युदाहार्यः। एवं कर्मकर्तर्यपि। लुङि तु तशब्दे कर्मणि नित्यश्चिण्। कर्मकर्तरि तु 'अचः कर्मकर्तरि' इति पाक्षिकः। तदभावे द्विवचनादौ च 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यः' इत्यङ्, अख्यायि अख्यत अख्येतां इत्यादि। क्शादित्वे त्वङ् नास्तीत्युक्तम्। तेन अक्शायि इति चिणि तदभावे सिचि चिण्वदिटो भावाभावाभ्यां अक्शायिष्ट अक्शास्त अक्शायिषातां अक्शासातां इत्यादि। तदेवं क्शादिपक्षे तशब्दे त्रैरूप्यमिति॥

सनि; चिख्यासति। चिख्यासते। चिक्शासति। चिक्शासते॥

चाख्यायते। चाक्शायते॥

---

* क–स्फायतौ.

यङ्लुकि ‘नलुमताङ्गस्य’* इत्यत्र लुमतालुप्तप्रत्ययनिमित्ते आङ्गे च अनाङ्गे च कार्ये प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्यङ्परत्वाभावान्न ख्याञादेशः। ननु ‘आर्धधातुके’ इति विषयसप्तमीति प्रागेव तदुत्पत्तेः ख्याञादेशेन भाव्यम्, मैवं लुकात्र विषयत्वमेवापह्रियते। तथाच ‘न लुमताङ्गस्य’ इत्यत्र कैयटे “नलुमता तस्मिन् इति चेत् हनि णिङादेशा न सिद्ध्यन्ति इति भाष्यवार्तिकयोरुक्तेः ‘लुङि च’ इत्यादौ विषयसप्तम्याश्रयणेनादेशास्सेत्स्यन्ति” इत्याशङ्क्य “लुका लुङो विषयत्वापहारात् विषयसप्तम्याश्रयणेप्यसिद्धिः” इत्युक्तम्। एवं च अङ्विधौ ख्यातीति श्तिपा निर्देशः प्रकथनार्थस्य यङ्लुक्यङ्निवृत्त्यर्थौ भवति। यदुक्तं वर्धमानेन ‘ख्यातीति श्तिपा निर्देशाद्यङ्लुक्यचाख्यासीत्’ इति, तदपि प्रकथनार्थपरं व्याख्येयम्॥

ख्यापयति। क्शापयति। अचिख्यपत्। अचिक्शपत्॥

आख्येयं आक्शेयं—‘आर्धधातुके’ इत्यस्य विषयसप्तमीत्वात्प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेः ख्याञादेश इत्यजन्तलक्षणो यद्भवति। ‘ईद्यति’ इतीत्वे गुणः॥

संचक्ष्यः वर्जनीय इत्यर्थः—‘वर्जने प्रतिषेधः’ इति ख्याञभावे हलन्तलक्षणो ण्यत्॥

---

* ख—......मता तस्मिन्.

शोभनं प्रचष्टे सुप्रख्यः — उपसृष्टादकर्मोपपदाच्च 'आतश्चोपसर्गे' इति कः । उपसृष्टात्कर्मोपपदात्तु कर्मण्यणि युकि गोप्रख्यायः इति । गास्संचष्टे गोसङ्ख्यः इत्यत्र तु 'समि ख्यः' इति कर्मणि समि चोपपदे अणोपवादः कः । तथा स्त्रियमाचष्टे स्त्र्याख्यः प्रियाख्य इत्यत्र च 'मूलविभुजादिभ्यः' इति को भवति । तथा अनुपसृष्टात्कर्मोपपदात् 'आतोनुपसर्गे कः' इति के गोख्य इति । अनुपसृष्टादनुपपदात्तु 'श्याद्व्यधा' इत्याकारान्तलक्षणे णे युकि ख्याय इति । गोख्यायो व्रजति, गोसङ्ख्यायो व्रजति इत्यत्र तु 'अण्कर्मणि च' इति कर्मणि क्रियायां क्रियार्थायां चोपपदे भविष्यति विधीयमानोण् परत्वात् 'आतोनुपसर्गे कः' 'समि ख्यः' 'मूलविभुजादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति विधीयमानं कं बाधते । तथा च वृत्तिः 'कर्मण्यण् सामान्यविहितोपि वासरूपविधेरभावात् ण्वुला बाधितः पुनरण्विधीयते, सोपपदत्वात् ण्वुलं बाधते, परत्वाच्च कादीन् । तेनापवादविषयेपि भवत्येव' इति । वासरूपाभावश्च 'क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिः प्रतिषेधः' इति ॥

ईषदाख्यानम् — 'आतो युच्' इति ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु उपपदेषु युच् ।

आख्या —'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् । सर्वेष्वेषु कृत्सु क्त्वादिरप्युदाहार्यः ॥

अत्रेकारे विप्रतिपद्यन्ते; "अयमनुदात्तः, प्रयोजनं विचक्षण इत्यत्र 'अनुदात्तेतश्च' इति युच्" इति कैयटपदमञ्जरीकारादयः। अत्र 'असनयोश्च प्रतिषेधः' इति ख्याञभावः। 'इदितो नुम्' इति नुमिह न भवति; तत्रान्तग्रहणानुवृत्तेः अन्त इदित एव तद्विधानात्। अयं च 'असनयोश्च' इति ख्याञ्निषेधः संज्ञायाम्। यथा ह भाष्यकारः 'बहुलं तणिति वक्तव्यं अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम्। किमिदं तणिति? संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम्' इति। तेनासंज्ञायां भावादौ ल्युट्ख्यानमिति भवति। अत्रानुदात्तेत्त्वादेव तङि सिद्धे ङकारोऽन्तेदित्त्वविघातार्थ इति केचित्। एवं हि चक्ष इत्यकारमेव अनुदात्तमितमासजेत्। तस्मादन्तेदित्त्वाभावार्थस्सन् 'अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यम्' इति ज्ञापनार्थोऽयं ङकारः। तेन 'तालैश्शिञ्जद्वलयसुभगैः' 'तृष्णे जृम्भसि' 'प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः' इत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते। ननु शिङ्क्ते इति शिञ्जः, जृम्भत इति जृम्भः, तद्वदाचरतीति क्वौ शतरि सिपि च शिञ्जन् जृम्भसीति सिद्ध्यतः। तथा प्रार्थनं प्रार्थः 'तत्करोति' इति णौ तिपि प्रार्थयतीति। तत्किं ज्ञापनेन? सत्यं, शब्दास्सिद्ध्यन्ति, अर्थास्सहृदयहृदयंगमा न भवन्ति। अत्रात्रेयः 'ङित्करणमेकानुबन्धकस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्' इति। नेहाप्यार्जवं पश्यामः; यस्मादवश्यं युजर्थमनुदात्तेत्कत्वं कर्तव्यम्, तेनैव च तङ्सिद्धेः पुनस्तदर्थः क्रियमाणो ङका-

रानुदात्तेत्त्वप्रयुक्तस्य तङोनित्यत्वज्ञापनायैव भवति । तथा 'गणकृतमात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थम्' इति तरङ्गिणीग्रन्थोप्यनेनैव प्रत्युक्तः । सम्मताकारस्तु 'इकार उच्चारणार्थः' इति । तन्मते विचक्षण इत्यत्र युच् न स्यात् । ल्युटयेव ख्याञभावोस्त्विति न शक्यते वक्तुम्; 'सूर्या उभा चन्द्रमसा विचक्षणा' इत्यन्तोदात्ताध्ययनात् ल्युटि हि मध्योदात्तत्वेन भाव्यम् । न च 'अन्नवधकगात्रविचक्षण' इति निर्देशो युचमपि कल्पयेत्, यस्मादयमार्धधातुके ख्याञभावमात्रपर इति ल्युटयेव ख्याञभावेपि चरितार्थः । 'अन्नवधक' इत्यत्र 'विचक्षण इति ल्युटयेतत्' इति वदन्न्यासकारोपि स्वरविरोधेनैव प्रत्युक्तः ॥

नृचक्षाः राक्षसः—'असुन्' इत्यसुन्प्रत्ययः । 'असनयोश्च' इति ख्याञभावः ॥

चक्षुः—'चक्षेश्शिच्च' इत्युसिप्रत्ययः । तस्य शित्वात्सार्वधातुकत्वात् ख्याञभावः ॥

अचक्षुः चक्षुः करोति चक्षूकरोति—'अरुर्मनः' इत्यादिना च्वौ सलोपे 'च्वौ च' इति दीर्घः ॥

शब्दतन्त्रस्वतन्त्रेण प्रक्रियैवं प्रपञ्चिता ।
तस्या निश्शेषतस्सन्तु बोद्धारो भाष्यपारगाः ॥

ईर गतौ कम्पने च ॥ ९ ॥

इतः पृचिपर्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेतः । ईर्ते ईराते ईरते ईर्षे ईरे ॥

ईरांचक्रे —'इजादेश्च गुरुमतोनृच्छः' इत्याम् । अत्र केचित् 'इन्धिभवतिभ्यां च' इतीन्धेः परस्य लिटः किस्त्वविधानात् ज्ञापकात् आमः पाक्षिकत्वं ज्ञापयन्तः 'रथचरणादिभिरीरिरिथ*वीराः' इति प्रयोगं समर्थयन्ते । न च 'समीधे दस्युहन्तमम्' इत्यादौ मन्त्रत्वादामो निषेधे श्रूयमाणस्य लिटः कित्त्वार्थं सूत्रं स्यात् । यस्मादत्र 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वेनैव कित्कार्यम् 'अनिदिताम्' इत्युपधालोपस्सिध्यति ; तस्मात् ज्ञापकमेवेति । सत्यमेवं शक्यते कल्पयितुम् ; भाष्यकारवार्तिककारयोस्तु नेष्टम्, यत्सूत्रमेव प्रत्याचख्यतुः, 'इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यम्' इति ॥

ईरिता ईरितासे ईरिताहे । ईरिष्यते ईरिष्यसे ईरिष्ये ॥

ईर्तां ईर्ष्व ईर्ध्वं ईरै । ऐर्त ऐरातां ऐरत ऐर्थाः ऐरि ऐर्वहि ॥

ईरीत ईरीयातां ईरीथाः ईरीय । आशिषि, ईरिषीष्ट ईरिषीष्ठाः ईरिषीढ्वं ईरिषीध्वम् —'विभाषेटः' ॥

---

*ख—...रिरेतु.

ऐरिष्ट ऐरिषातां ऐरिष्ठाः ऐरिध्वं ऐरिढ्वम्—'धि च' इति सलोपे 'विभाषेटः'। ऐरिषि ऐरिष्वहि ॥

कर्मणि ईर्यते इत्यादि ॥

ईरिषिषते ॥

ईरयति । मा भवानिरिरत् ॥

समीरणः*—'अनुदात्तेतः' इति युच् । 'ण्यन्तान्नन्द्यादित्वेन ल्युः' इत्यात्रेयः ।

निम्नमीर्तं इति नीरम्—निशब्दोयं वृत्तौ निम्नवचनः । तस्मिन्नुपपदे 'कर्मण्यण्' इत्यण् । 'इगुपधलक्षणः कः' इत्यात्रेयः । 'अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन' इत्युक्तत्वात् तच्चिन्त्यम् ॥

स्वेनाभिप्रायेण ईरितुं शील†मस्येति स्वैरी—ताच्छील्ये णिनिः । ईरणमीरः स्वेनाभिप्रायेण ईरोस्मिन्निति स्वैरम्; स्वभावादयं क्रियाविशेषणं नपुंसकलिङ्गश्च । उभयत्र 'स्वादीरेरिणोः वृद्धिर्वक्तव्या' इति वृद्धिः ॥

ईर्मं व्रणम्—बाहुळकान्मः । दक्षिणमीर्ममस्य दक्षिणेर्मा मृगः, व्याधेन दक्षिणे पार्श्वे व्रणित इत्यर्थः । ईर्मशब्दो वृत्तौ धर्मिणि वर्तते । 'दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे' इत्यनिजन्तो बहुव्रीहौ निपात्यते । अन्यत्र लुब्धयोगात्

---

*ख—ईरणः. †ख—ईरितुस्तच्छील.

दक्षिणेर्मे शकटम् इति भवति । 'ईर क्षेपे' इत्याधृषीयः ॥

ईड स्तुतौ ॥१०॥

ईट्टे — ष्टुत्वचर्त्वे । ईडाते ईडिषे ईडिध्वे ईडे ईड्वहे — 'ईडजनोर्ध्वे च'। अत्र ईश इति वर्तते से इति च। ईशीडजनानां सेध्वेशब्दयोस्सार्वधातुकयोः इतीट् ॥

ईडांचक्रे। ईडिता ईडितासे ईडिताहे। ईडिष्यते ॥

ईट्टां ईडातां ईडिष्व ईडिध्वं ईडै — 'सवाभ्यां वामौ' इति वामयोः कृतयोरप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् सेध्वेशब्दावेवेतीट् ॥

ऐट्ट ऐडातां ऐड्ढाः ऐड्वम् — विकृतिग्रहणे प्रकृतिग्रहणाभावान्नेट् । ऐडि ऐड्वहि ॥

ईडीत ईडीथाः ईडिध्वम् ईडीय । आशिषि, ईडिषीष्ट ईडिषीष्ठाः ईडिषीध्वं ईडिषीय। ऐडिष्ट ऐडिध्वं ऐडिषि ॥

कर्मणि, ईड्यते इत्यादि ॥

ईडिडिषते। ईडयति । मा भवानिडिडत् ॥

इडा — 'गुरोश्च हलः' इत्यकारः । 'इडाया वा' इति निर्देशाद्ध्रस्वः ॥

ईड्यः स्तुत्यः——ण्यत् । ‘ ईडवदव्रजशंसदुहां ण्यतः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

ईडेन्यः – औणादिक एन्यप्रत्ययो बाहुळकात् ॥
अयं चुरादौ च ॥

ईश ऐश्वर्ये ॥११॥

धनस्य ईष्टे ईशिषे ईशिध्वे– व्रश्चादिना षत्वे ष्टुत्वं झलि पदान्ते च । ‘ अधीगर्थदयेशां कर्मणि ’ इति कर्मणि शेषे षष्ठी । अशेषत्वविवक्षायां धनमीष्टे ॥

ईशाञ्चक्रे इत्यादि पूर्ववत् ॥

ईशानः – लटश्शानच् , ताच्छीलिकश्चानश्वा ॥

वाचामीशो वागीशः——इगुपधलक्षणः कः । ननु कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठ्यां सिद्धायां पुनस्तद्विधानं समासनिवृत्त्यर्थमिति कथमधीगर्थषष्ठ्या समासः? सत्यम्, नायमधीगर्थषष्ठ्यास्समासः, किन्तु ‘ कर्तृकर्मणोः कृति ’ इत्यशेषषष्ट्याः । तदुक्तम् ‘कृद्योगा च षष्ठी समस्यते’ इति ॥

ईश्वरः——‘ स्थेशभास ’ इति वरच् । ‘ नेड्वशि कृति ’ इतीडभावः । ईश्वरा – टाप् । ईश्वरीत्यौणादिके वरटि टिड्ढाणञिित्यात्रेयादयः । धनेष्वीश्वरः धनानामीश्वरः–‘ स्वामीश्वर ’ इति षष्ठीसप्तम्यौ शेषे । कथं धनेश्वर इति? या-

वता 'प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यते' इत्युक्तम्। सत्यम्; नात्र चकारेण षष्ठी पुनर्विधीयते, किन्त्वनया सप्तम्या मा बाधीत्यभ्यनुज्ञायते। यद्वा पूर्ववत् 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठ्यास्समासः। त्रैरूप्यं चेह साध्यम्॥

न ईश्वरः अनीश्वरः। न विद्यते वा ईश्वरो यस्य अनीश्वरः। तस्य भावः आनैश्वर्यं अनैश्वर्यम्— ब्राह्मणादिपाठात् ष्यञ्। 'नञश्शुचि' इत्यादिना उत्तरपदस्य नित्यं वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा। तत्पुरुषादपि 'न नञ्पूर्वात्' इति निषेधं बाधित्वा ब्राह्मणादिपाठात् ष्यञ्। बहुव्रीहौ सामान्येनैव सिद्धत्वात् तत्पुरुषार्थस्स पाठः॥

आस उपवेशने ॥ १२ ॥

आस्ते——अत्र 'अनचि च' इति द्वित्वपक्षे द्वौ सकारौ, अन्यदेकः। न च द्वित्वे 'स्कोः' इति सलोपप्रसङ्गः; द्वित्वस्यास्मिन्नसिद्धत्वात्। आस्से——अत्र द्वित्वपक्षे त्रयस्सकाराः। न च 'झलो झलि' इति लोपाद्धावेवेति मन्तव्यम्, तस्य विकल्पितत्वात्। आध्वे —'धि च' इति सलोपे धकारस्य द्वित्वे जश्त्वम्। आसे॥

आसांचक्रे—'दयायासः' इत्याम्।

आसिता आसिताहे। आसिष्यते। आस्तां आस्व आध्वं आसै। आस्त आसातां आस्थाः आध्वं आसि

आस्वहि । आसीत आसीथाः आसीय । आशिषि, आसिषीष्ट आसिषीष्ठाः आसिषीय ॥

आसिष्ट आसिषातां आसिष्ठाः आसिढ्वम् —'धि च' इति सिज्लोपे 'इणः षीध्वम्' इति मूर्धन्यः । आशिषि तु* इटः प्रत्ययभक्तत्वेनाङ्गस्यानिण्त्वात् आसिषीध्वमित्येव† ॥

आसिसिषते । आसयति । मा भवानासिसत् ॥

ग्राममध्यास्ते—'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इत्याधारस्य कर्मसंज्ञा । मासमास्ते मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थः । सकर्मकव्यापनरूपधात्वर्थाङ्ग आसने धातोर्वृत्त्या व्यापनापेक्षं मासस्य कर्मत्वम् । एवं चास्य‡ मासादिना सकर्मकत्वेपि तत्रतत्राकर्मकग्रहणेषु कालभावाध्वगन्तव्यदेशव्यतिरिक्तेन कर्मणा अकर्मकाणां ग्रहणमिति आसयति मासं देवदत्तमिति प्रयोज्यस्य 'गतिबुद्धि' इति कर्मत्वं भवति । तथा 'अणावकर्मकात्' इति नित्यं परस्मैपदं च । एवं§ 'लः कर्मणि च' इत्यादिना विधीयमाना लादयोप्यस्य वस्तुनो मासादिना सकर्मकत्वात् अकर्मकत्वादकर्मकग्रहणेन ग्रहणाच्च भावकर्मणोरुभयोरपि भवन्ति; आस्यते मासं देवदत्तेन, आस्यते मासो देवदत्तेन । आसितव्यं मासं, आ-

---

*'आशिषि आसितु' इति विलिख्य किंचिद्विरम्य 'इटः' इत्यादि लिखितम् । क, ख कोशयोः ।

†'...मित्येव' इति विलिख्य किंचिद्विरम्य 'ते' इति लिखितम् क,ख कोशयोः ।

‡ख—एवमस्य. §क—एवं च.

सितव्यो मासः, स्वासं मासं, स्वासो मास इति तव्य-खलोः* — 'नलोकाव्यय' इति कर्मणि षष्ठ्या निषेधः। अयं च प्रकारः 'अकथितं च' 'कालाध्वनोः' इत्यादौ भाष्यकैय्यटपदमञ्जर्यादिषु स्फोरितः। अस्माभिरपि भवतौ प्रपञ्चितः। ननु कटे आस्त इत्यादौ मासादिवत् व्याप्त्यपेक्षया कटादेरपि कर्मत्वेन भाव्यम्। अत्र कैयटकारः, 'नियतत्वाच्च प्रयोगस्य कट आस्ते इत्यादौ त्वासनमात्रेनङ्गीकृतक्रियान्तरे आसिर्वर्तत इत्यतिप्रसङ्गो नोद्भावनीयः' इति॥

आसीनः—'ईदासः' इत्यासः परस्यानस्यादेरीकारः॥

आसना—'ण्यासश्रन्थः' इति युच्॥

आस्या—वासरूपविधानाण्ण्यत्। 'अस्त्रियाम्' इति निषेध उभयोरपि स्त्र्यधिकारविहितत्व एवेति। बाहुळकात् क्किन्नपि भवति उपास्तिरिति॥

उपासितो गुरुं शिष्यः, उपासितो गुरुश्शिष्येण — 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना कर्तृकर्मणोः क्तः†, उपसर्गवशात्कालादिव्यतिरिक्तेनापि सकर्मकत्वात्॥

कैलासः—केळिः प्रयोजनमस्य कैलः। 'चूडादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इत्यण्। आस्यते अस्मिन्नित्यासः, 'ह-

---

*ख—असादिभ्य. †क, ख—क्तखलोः.

लश्च' इत्यधिकरणे घञ् । कैलश्चासावासश्च इति 'वि-शेषणं विशेष्येण' इति संज्ञात्वात् लोहितशाल्यादिवन्नित्य-समासः ॥

आङश्शासु इच्छायाम् ॥१३॥

आशास्ते आशासाते आशास्से आशाध्वे आशासे—'शास इदङ्हलोः' इत्यङि हलादौ क्ङिति च विधीयमानमुपधाया इत्वमस्य न भवति, संयोगस्य विशेषे स्मृतिहेतुत्वात् अङ्सम्बन्धिन एव शासेस्तत्र ग्रहणात् । अस्य च नाङ्सम्बन्धः, 'सर्तिशास्ति' इत्यत्र सर्त्यर्तिभ्यां परस्मैपदिभ्यां साहचर्यात्तादृश एव शासेर्ग्रहणमिति ॥

आशशासे आशशासाते आशशासिषे आशशासिध्वे आशशासिवहे । आसिवदन्ये लकाराः ॥

आशिशासिषते । आशाशास्यते । आशाशासीति आशाशास्ति आशाशास्सि । आशासयति ॥

आशीः—'आङश्शासः क्वौ' इतीत्वे सकारस्य रुत्वे 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घः । 'क्षियाशीः' इत्यादिनिर्देशाद्वेत्वम् । आशिषावित्यादौ 'शासिवसि' इत्यादिना षत्वम् । तत्र हि न केवलं शासनार्थस्य ग्रहणम्, किन्तु, अस्य च । तथा च 'आशिषि लिङ्लोटौ' इति निर्दिश्यते ॥

आशिषा—'आपं चापि हलन्तानाम्' इत्यात्रेयः ॥

अन्या आशीः अन्यदाशीः – 'अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु' षष्ठीतृतीयाव्यतिरिक्तविभक्त्यन्तस्यान्यशब्दस्य आशीरादिषूत्तरपदेषु छे च प्रत्यये दुगिति दुगागमः । षष्ठीतृतीयान्तत्वे त्वन्याशीः । अत्र 'अषष्ठ्यतृतीयास्थस्य' इति निषेधः कारकच्छव्यतिरिक्तविषयः – उक्तं च

दुगागमोऽविशेषेण वक्तव्यः कारकच्छयोः ।
षष्ठीतृतीययोर्नेष्ट आशीरादिषु सप्तसु ॥ इति ॥

आशिषं करोति आशिषयति इत्यत्र 'सोपसर्गात्सङ्ग्रामयतेरेव' इति नियमात् शीशब्दादेव णिजुत्पत्तौ 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावात् 'णाविष्ठवत्' इति टिलोपो न भवति ॥

अत्र आत्रेयमैत्रेयस्वामिकाश्यपाः अमुमुदितं पठित्वा 'नाग्लोपिशास्' इत्यत्रास्यापि सामान्येन ग्रहणात् आशशासत् इत्युपधाह्रस्वनिषेधो भवतीति । आत्रेयमैत्रेयौ तु प्रयोजनान्तरमप्याहतुः "'क्त्वापि छन्दसि' इति ल्यपोपवादे क्त्वादेशे आशास्त्वा आशासित्वा इति इड्विकल्पः । निष्ठायां 'यस्य विभाषा' इतीट्प्रतिषेधात् आशास्तः आशास्तवान् इति भवति" इति । वर्धमानसम्मताकारहरदत्तगर्गा-

स्तु* अनुदितं पठित्वा 'नाग्लोपि' इत्यत्रोदितोनुशासनार्थस्यैव ग्रहणात् अस्य ह्रस्वनिषेधाभावात् आशिशसत् इति ह्रस्वो भवत्येवेत्याहुः। वर्धमानादिमते निष्ठायां आशासित इति भवितव्यम्। अत्र हरदत्तेन —

शक्यश्शासिग्रहोकर्तुमृदिदेष पठिष्यते।
ऋशासु अनुशिष्टावित्येवमेके प्रचक्षते॥

इत्यनुशासनार्थस्य शासेः मतान्तरसिद्धमृदित्पाठमाश्रित्य ऋदित्त्वादेवोपधाह्रस्वनिषेधसिद्धेः शासिग्रहणं न कर्तव्यमित्यभिधानात् तन्मतेप्यस्य शासेः ऋदित्त्वमनभिमतं प्रतीयते। उदित्त्वे शास्त्वनुकरणमेतदर्थं स्यादिति कथं प्रत्याख्यायेत। एवमृदित्त्ववादिनां शासिग्रहणे निरर्थके यन्मतान्तरेण फलमुक्तं हरदत्तेनैव —

'वदन्त्यन्ये तु सूत्रेस्मिन् शासिं निरनुबन्धकम्।
पठन्तः प्रतिषेधोस्य यङ्लुक्यपि भवेदिति॥'

तदयुक्तम्; प्रकृतौ निरर्थकत्वे हि विकृत्यर्थत्वं शासिग्रहणस्य। इहत्वाशासेः मुक्तानुबन्धस्यानुवादत्वेन प्रकृत्यर्थत्वं शक्यते वक्तुम्। "प्रायेणायमाङ्पूर्व इति 'नमोवाकं प्रशास्महे' इति भवभूतिप्रयोगोपपत्तिरिति" अत्रेयः। 'एतिस्तुशास्वृ' इत्यत्र उदितो निर्देशात् नास्मात्क्यपः प्रसङ्ग इति, आशास्यः इति ण्यदेव। येषामस्याप्युदित्त्वेन क्यप-

---

*क–......डाकारौ। दौर्गास्तु.

बिष्टः तेषामप्याशास्य इत्येव रूपं; यस्मात् 'शास इदङ्हलोः' इतीत्वं अस्य नास्तीति प्रागेवोक्तम् ॥

आशासा – 'गुरोश्च हलः' इत्यकारः ॥

आशंसते इतीच्छायाम्, शंसतीति स्तुतौ, शसतीति हिंसायां शपि । शास्तीत्यनुशासनेऽग्रे ॥

वस आच्छादने ॥ १४ ॥

निवासे वसतीति गतं शपि ॥

वस्ते वस्से वध्वे वसे ॥

ववसे ववसिषे ववसिवहे 'न शसददवादि' इत्येत्वाभ्यासलोपनिषेधः ॥

वसितेत्याद्यासिवदुदाहार्यम् ॥

विवसिषते । वावस्यते । वावसीति वावस्ति ॥

वासयति वस्त्रं देवदत्तेन, वासयते इति वा । यदा तु व्यापारान्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां अविवक्षितकर्मकोयमकर्मकः तदा 'अणावकर्मकात्' इति परस्मैपदमेव । 'गतिबुद्धि' इत्यादिना प्रयोज्यः कर्म, देवदत्तं वासयतीति । 'न पादमि' इत्यत्र लुग्विकरणत्वान्नास्य ग्रहणमित्युक्तम् । अत एव 'प्रेलपस्तुद्रुमथ' इत्यादावपि नास्य ग्रहः ॥

वसित्वा ॥

वसितं – 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणस्य नात्र प्रसङ्गोस्यायजादित्वात् ॥

वस्यते आच्छाद्यते अनेनेति वसनम् – करणे ल्युट् । यद्वा, वस्ते छादयतीति 'अनुदात्तेतः' इति कर्तरियुच् ॥

वस्त्रम् – ष्ट्रन् * ॥

वस्त्रेण समाच्छादयति संवस्त्रयति—'मुण्डमिश्र' इत्यादिना णिच् । 'वस्त्रात्समाच्छादने' इति वृत्तिः ॥

वासः, वाससी – 'वसेर्णिच्च' इत्यसुनि णित्त्वाद्वृद्धिः ॥
कृत्तिर्वासोस्यास्तीति कृत्तिवासाः—'अत्वसन्तस्य च' इत्यसम्बुद्धौ सौ दीर्घः । अकारान्तस्तु कृत्तिं वस्त इति कर्मण्यणि । चर्मवः इत्यादिप्रयोगः चर्मवस्त इति – 'क्विप्च' इति क्विप् । 'क्विबन्ता धातुत्वं न जहति' इति 'अधातोः' इति निषेधान्न 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः । अयमेव 'अधातोः' इति निषेधः 'क्विबन्ता धातुत्वं न जहति' इत्यस्य मूलम् ॥

वसा शरीरान्तर्गतस्नेहद्रव्यम् † – पचाद्यचि टाप् । तद्धि तद्व्याप्य तिष्ठति ॥

कसि गतिशासनयोः ॥ १५ ॥

कंस्ते कंसाते कंसते कंस्से कन्ध्वे—'धिच' इति सलोपः । अत्र 'अयोगवाहानामट्सु णत्वं·······अविशे-

---

* ख. कोशे इदं वाक्यं न दृश्यते. † ख–...स्नेहः.

षेण संयोगोपधासंज्ञालोन्त्याद्विर्वचनस्थानिवत्प्रतिषेधाः '* इति यत्र यत्र प्रयोजनं तत्र तत्रायोगवाहानामुपदेशस्य चोदितत्वादनुस्वारस्य अच्त्वाश्रयेण दकारस्य 'अनचि च' इति द्विर्वचने पूर्वस्य जश्त्वे अनुस्वारस्य परसवर्णे नकार दकारधकारवकारास्संयुज्यन्ते । द्विर्वचनाभावे तु दकारस्याभावादन्ये त्रयः । ननु द्वित्वपक्षेपि 'झरो झरि सवर्णे' इति दकारस्य लोपे त्रिभिर्व्यञ्जनैरेव संयोगस्स्यात् । मैवं, अस्य विभाषितत्वात् । एवं कंस्त इत्यादावपि सकारस्य हल्परत्वे पक्षे द्विर्वचनं द्रष्टव्यम् । न च 'स्कोः' इति सलोपस्य विद्यमानत्वाद्द्विर्वचनमकृतसममिति मन्तव्यम्, अस्मिन् द्विर्वचनस्यासिद्धत्वात् । कंस्वहि इत्यादौ झल्परत्वाभावाच्च न लोपप्रसङ्गः । न च 'झरो झरि' इति सलोपेनैव वैयर्थ्यमाशङ्क्यम्, तस्य विकल्पितत्वात् । एवमुदाहरणेषु द्वौ सकारावेको वा । मध्यमैकवचने द्वित्वे त्रयस्सकाराः, अद्वित्वे 'झरो झरि' इति यदा लोपस्तदैकः, अन्यदा तु द्वौ ॥

चकंसे चकंसिषे चकंसिवहे । कंसिता । कंसिष्यते । कंस्तां कंस्व कन्ध्वं कंसै । अकंस्त अकंस्थाः अकंसि । कंसीत कंसीथाः कंसीय । आशिषि, कंसिषीष्ट । अकंसिष्ट अकंसिष्ठाः अकंसिषि ॥

चिकंसिषते । चाकंस्यते । चाकंस्ति ॥

---

* हयवरट् सूत्रे भाष्ये.

लङि तिप्सिपोः हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे च अचाकन् ॥

कंसयति । अचकंसत् ॥

सर्वत्र इदित्वान्नुम् । अत एव कंस्यते इत्यादौ नलोपाभावः । अयं पाठो मैत्रेयात्रेयादीनां । अन्ये तु तालव्यान्तमनिदितमधीयते । तथा च 'प्रतिष्कशश्च कशेः' इत्यत्र वृत्तिः 'कश गतिशासनयोः' इति । भूसूत्रे सुधाकरश्च "पारायणिकैः अयमिदिद्दन्त्यान्त्य उदाहारि, अन्यैस्तु 'प्रतिष्कशश्च कशेः' इति दर्शनात्तालव्यान्तस्समाम्नायि" इति । 'घृतस्य धारा अभिचाकशीमि' इत्यत्र भट्टभास्करश्च 'कशेर्गतिकर्मणो यङ्लुकि रूपम्' इति । तथा 'नाभ्यस्तस्य' इत्यत्र च वृत्तौ 'पस्पशाते चाकशीति वावशीति' इत्याद्युदाहृत्य 'छान्दसं ह्रस्वत्वं द्रष्टव्यम् । पस्पशाते इत्यभ्यासह्रस्वत्वं च । प्रकृत्यन्तराणां वा स्पशिवशिकशीनां एतानि रूपाणि' इत्युक्तम् । अत्र हरदत्तादयः 'स्पाशिवार्त्तिककारवचनादपठितोपि धातुरस्ति । काशृ दीप्तौ, वाशृ शब्दे' इत्याद्युक्त्वा 'प्रकृत्यन्तराणाम्' इति विवृण्वाना आहुः 'कश गतिशासनयोः' इति । कैयटे च 'स्पशिवशिकशयः प्रकृत्यन्तराणि' इति भाष्यमुपादाय "'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' 'कश गतिशासनयोः' इति केचित्पठन्ति । अन्ये तु 'कस गतिशासनयोः' इति । तन्मते तु कशिस्सौत्रो धातुर्द्रष्टव्यः" इत्युक्तम् । अत्र धातौ क्षीरस्वामी 'कसेत्येके' इति दन्त्यान्तमनिदितमपि

पपाठ । प्रदेशान्तरे चाह 'कशि गतिशासनयोः इति इ-कारान्तोकारान्तश्शकारान्तश्च पठ्यते' इति ॥

कष्टे — व्रश्चादिषत्वे ष्टुत्वम् । कशाते कक्षे—षत्वे कत्वम् । कड्ढ्वे — षत्वे, धकारस्य ष्टुत्वे, षकारस्य जश्त्वं डकारः । कशे कश्वहे ॥

चकशे चकशिषे चकशे चकशिवहे । कशिता । कशिष्यते । कष्टां कक्ष्व कशै । अकष्ट अकष्ठाः अकशि । कशीत कशीथाः कशीय । आशिषि, कशिषीष्ट अक-शिष्ट अकशिष्ठाः अकशिषि ॥

चिकशिषते । चाकश्यते । चाकशीति । काशयति । अचिकशत् ॥

कशा — पचाद्यचि टाप् ॥

कशामर्हति कश्यं अश्वानां मध्यम् — दण्डादित्वाद्यत् ॥

प्रतिष्कशः वार्तापुरुषस्सहायः पुरोयायी वा—'प्रतिष्कश-श्च कशेः' इति प्रतिपूर्वस्य कशेरचि सुट् षत्वं च नि-पात्यते । 'प्रतिष्कशः' इत्येतावत्येव सूत्रणीये यत्कशेरिति वचनं प्रतेः कशिसम्बन्धित्वे निपातनं यथा स्यादिति । तेन कशां प्रतिगतः प्रतिकशः अश्व इत्यत्र न भवति । अत्र हि प्रतिर्गमिसम्बन्धी । अनिदित्साान्तपक्षे कस्त इत्या-दि द्रष्टव्यम् ॥

णिसि चुम्बने ॥ १६ ॥

इदिद्दन्त्यान्तः । निंस्त इत्यादि कसिवत् । अत्र आत्रेयादयः 'प्रणिंस्ते प्रनिंस्ते' इत्याद्युदाहृत्य 'वा निंस' इति णत्वविकल्पमाहुः । अस्माभिस्तु तत्कृति पर इति निन्दतावुपपादितम् । कश्चित्तालव्यान्तं पठित्वा 'वा निंश' इति सूत्रमिति स्वपाठानुगुणं पपाठ । तत् 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि' इत्यत्र वृत्तिन्यासपदमञ्जर्याद्यपर्यालोचनविजृम्भितम् । तत्र हि 'नुमादिभिः प्रत्येकं व्यवाये षत्वमिष्यते । तेन निंस्से निंस्स्वेत्यत्र न भवति' इत्युक्तम् । अस्य तालव्यान्तत्वे व्रश्चादिषत्वे 'षढोः' इति कत्वे कवर्गात्परत्वेन षत्वं दुर्वारमिति कथं प्रत्युदाह्रियते ॥

णिजि शुद्धौ ॥ १७ ॥

निङ्क्ते – कुत्वे चर्त्वम् । निञ्जाते निञ्जते । निङ्क्षे इत्यत्र कुत्वषत्वचर्त्वानुस्वारपरसवर्णाः ॥

निनिञ्जे निनिञ्जिषे । निञ्जिता । निञ्जिष्यते । निङ्क्ताम् । अनिङ्क्त । निञ्जीत । आशिषि, निञ्जिषीष्ट । अनिञ्जिष्ट । निनिञ्जिषते । नेनिञ्ज्यते ॥

इदित्त्वान्नुम् सर्वत्र । अत एव क्ङिति नलोपाभावः ॥

नेनिञ्जीति । नेनिङ्क्ति । निञ्जयति । अनिनिञ्जत् ॥

पचिं वचिं विचिरिचिरञ्जिपृच्छतीन्
निजिं सिचिं मुचिभजिभञ्जिभृज्जतीन् ।

इत्यत्र निरनुषङ्गपाठात् ‘ निजिर् शौचपोषणयोः ’ इति जौ-होत्यादिकस्यैव ग्रहः । अयं सेडुदाहृतः ॥

शिजि अव्यक्ते शब्दे ॥ १८ ॥

शिङ्क्ते इत्यादि पूर्ववत् । ‘ ताळैश्शिञ्जत् ’ इति आत्मनेपदानित्यत्वज्ञापनादिति चट्टावुक्तम् ॥

शिञ्जा – पचाद्यचि टाप् । ‘ गुरोश्च हलः ’ इत्यकारो वा ॥

शिञ्जिनी – आवश्यकणिन्यन्तात् ङीष् ॥

पिजि वर्णे ॥ १९ ॥

सम्पर्चन इति शाकटायनः । उभयत्रेति सम्मता । अवयव इति काश्यपः । अयं च शिञ्जिश्च द्वावप्यव्यक्तशब्द इति काश्यपः [कौशिकः] । पिङ्क्ते इत्यादि पूर्ववत् ॥

पिङ्गः – घञ् ॥

पिञ्जरः, पिङ्गळः* – बाहुळकादरालौ ॥

---

* ख–पिञ्जरं पिङ्गलम्.

पुरुषपिङ्गळः पिङ्गळपुरुषः — 'कडाराः कर्मधारये' इति विशेषणस्य वा परनिपातः। कडारादिपाठादेव जकारस्य गकारः ॥

पिङ्गली — गौरादिपाठात् ङीष् ॥

पिङ्गलिमा, पैङ्गल्यम्। 'वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च' इति इमनिच्ष्यञौ ॥

पिञ्जूलः शूलं सङ्घातः* 'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' इत्यूलच् ॥

'पृजि इत्येके पृङ्क्ते' इति मैत्रेयः। एवमात्रेयश्च। पिजि भाषार्थः, 'तुजि पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु' इति चुरादौ ॥

वृजी† वर्जने ॥ २० ॥

दन्त्योष्ठ्यादिः। ईदिदित्यात्रेयादयो दौर्गाश्च। वृक्ते‡ वृजाते वृक्षे वृग्ध्वे वृजे ॥

ववृजे ववृजिषे ववृजिवहे ॥

वर्जिता। वर्जिष्यते ॥

वृक्तां वृक्ष्व वर्जै वर्जावहै — आटि गुणः ॥

अवृक्त अवृक्थाः अवृजि ॥

---

* ख—शूलसङ्घातश्च. † ख—वृजि.

‡ अत्र ख. कोशे 'वृङ्क्ते' इत्यादिः नुम्घटितपाठो दृश्यते।

वृजीत वृजीथाः वृजीय । आशिषि, वर्जिषीष्ट – अत्र 'लिङ्सिचौ' इत्यत्र 'झलित्यनुवर्तनान्न कित्त्वम् ॥

अवर्जिष्ट अवर्जिष्ठाः अवर्जिषि ॥

विवर्जिषते ॥

वरीवृज्यते – रीगभ्यासस्य ॥

वर्वर्क्ति – रुगागमः । रिग्रीकोरप्युदाहार्यम् ॥

वर्जयति । अवीवृजत् अववर्जत् – 'उर्‌त्' इत्यृकारो वा गुणापवादः ॥

वर्जित्वा ॥

वृक्तम् – निष्ठायां 'श्वीदितः' इत्यनिट्त्वम् ॥

वृज्यः* – 'ऋदुपधाच्च' इति क्यप् ॥

वृजयो जनपदाः† । 'इगुपधात्किच्च' इतीन्प्रत्ययः कित्त्वान्न गुणः ॥

वृजिषु भवो वृजिकः – 'मद्रवृज्योः कन्' इति कन्प्रत्ययः शैषिकः ॥

वर्गः – घञि कुत्वम् ॥

वर्गे भवो वर्ग्यः – दिगादित्वाद्यत् । कवर्गीयः – 'वर्गान्ताच्च' इति भवार्थे छप्रत्ययः । वासुदेववर्गे भवो वासुदेववर्ग्यः, वासुदेववर्गीणः – 'अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्' इति यत्खौ । अन्यतरस्यां ग्रहणात् छ च, वासुदेववर्गीय इति ॥

वृजिनं पापं – 'वृजेः किच्च' इतीनच् । कित्त्वान्न गुणः ॥

---

* ख–वृज्या.

† ख—वृजिः जनपदः.

वृजनं — ' कृपृवृजिमन्दिनीधाञ्भ्यः क्युन् ' इति क्युन्यनादेशः ॥

अयं रुधादौ युजादौ च । अयमिदिदिति मैत्रेयः । तथा चाधीयते ' चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते ' इति । तथा शाबरभाष्ये च प्रवृञ्जनमिति प्रयुज्यते । तथा च स्वामी । वृज* इति दौर्गाः, तेषां वृक्ते वर्जितेति । शाकटायनस्यापीदित्त्वमेवेष्टम् । यथाह — 'पिजु वृजु† पृचै संपर्चने' इति । तेन ह्युदि‡दिदित्स्थाने क्रियते, ऐदिदीदित्स्थाने । तन्मते पूर्वोयं वक्ष्यमाणा[ण]श्च त्रयस्संपर्चनार्थाः ॥

वृञ्जाते§ वृञ्जते वृङ्क्षे वृञ्जे । ववृञ्जे । वृञ्जिता । वृञ्जिष्यते वृङ्क्ताम् । अवृङ्क्त । वृञ्जीत । आशिषि, वृञ्जिषीष्ट । अवृञ्जिष्ट ॥

विवृञ्जिषते । वरीवृञ्ज्यते । वृञ्जयति । अववृञ्जत् ॥

पृची सम्पर्चने ॥ २१ ॥

ओष्ठ्यादिः ईदित् । पृक्ते इत्यादि वृजिवत् । उदिदिति दुर्गकाश्यपनन्दिधनपालादयः । इदित् तृतीयान्त इति कौशिकः । ईदिदित्येव परे । तत्र वृत्तौ सम्पृचादिसूत्रे ' पृची सम्पर्क इति रुधादिर्गृह्यते न त्वदादिः ' इत्यभिधानेन प्रथमान्त ईदिदेव

---

* ख–वृजि. † ख–पिजा वृजा. ‡ ख–ह्यू.

§ खकोशे ' वृञ्जाते ' इत्यादौ ' वृजाते ' इत्यादिः नुमघटितपाठो दृश्यते ।

युक्तः । उणादिवृत्तौ पर्जन्यशब्दव्युत्पादने 'अर्जेः पर्ज वा* ' इत्यन्यप्रत्यये पर्जादेशविधानाच्च अयुक्तस्तृतीयान्तपाठः । 'पिजु वृजु †पृचै सम्पर्चने ' इति पठन् शाकटायनोप्यत्रैवानुकूलः । तेन ह्यु‡दि दिदित् स्थाने क्रियते ईदित् स्थाने चैदिदित्युक्तम् । अयं रुधादौ च । 'युज पृच संयमने' इति [चुरा]दौ । ईरादयोनुदात्तेतः ॥

षूङ् प्राणिगर्भविमोचने ॥ २२ ॥

सूते सुवाते सुवते सूषे सूध्वे सुवे सूवहे – अजादावुवङ् । सुषुवे सुषुवाते सुषुविषे सुषुविध्वे सुषुविढ्वे – 'विभाषेटः ' इति । सुषुविवहे – 'आदेशप्रत्यययोः ' इतीणः परस्य षत्वम् । 'श्युकः किति ' इति निषेधोत्र स्वरत्यादिविकल्पनात्पूर्वं निषेधकाण्डस्य प्रारम्भाद्बलवत्तरः । स च क्रादिसूत्रेण बाध्यते तत्र वृग्रहणात् । तेनेण्णित्यः । एतच्च स्वरतावुपपादितम् ॥

सोता सविता । सविष्यते सोष्यते–स्वरत्यादिना इड्विकल्पः ॥

सूतां सुवातां सूष्व सुवै–आटि पित्त्वादङित्त्वे 'भूसुवोस्तिङि ' इति निषेधान्न गुणः ॥

असूत असुवातां असूथाः असूध्वं असुवि असूवहि ॥

सुवीत सुवीयातां सुवीथाः सुवीय । आशिषि, सविषीष्ट सविषीयास्तां सविषीरन् सविषीष्ठाः सविषीढ्वं सविषीध्वं सविषीय । सोषीष्ट सोषीयास्तां सोषीरन् सोषीष्ठाः सोषीढ्वं सोषीय — आर्धधातुकत्वात् स्वरत्या-

---

* ख–पर्जन्य च.		† ख–पिजा वृजा.		‡ ख–ह्यू.

दिनेड्विकल्पः । अत एव 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणनिषेधोपि न भवति, स हि सार्वधातुकविषयः । 'इणष्षीध्वम्' इति नित्यो मूर्धन्योनिट्पक्षे । इट्पक्षे तु गुणावादेशयोः 'विभाषेटः' इति मूर्धन्यविकल्पः । एवं लुङ्यपि भवति । असविष्ट असविषातां असविष्ठाः असविध्वं असविढ्वं असविषि असविष्वहि । असोष्ट असोषातां असोष्ठाः असोढ्वं असोषि ॥

सुसूषते – 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमान्न षत्वम् । सनि ग्रहगुहोश्च' इति चशब्देन उकोनुकर्षणात् इण्णिषेधः । श्र्युकःकितिवददोपि स्वरत्यादिविकल्पं बाधते । उक्तं च न्यासे; " 'श्र्युकः किति' 'सनिग्रहगुहोश्च' इति पूर्वं विधेरिट्प्रतिषेधसामर्थ्याद्ब*लीयस्त्वं प्रतिषेधनियमस्य " इति ॥

सोषूयते । सोषूति । सोषुवीति – 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापिग्रहणम्' इति 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणनिषेधः ॥

सावयति । असूषवत्—णौ कृतस्य स्थानिवद्भावात् सूशब्दस्य द्विर्वचनम् ॥

कर्मणि, सूयते असावि इत्यादि । स्यादिषु वा चिण्वदिटि, साविष्यते इत्यादि । अन्यदा कर्तृवदिड्विकल्पे द्वैरूप्यम् । तदेवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति लुङ्लिङोः ध्वमि तु शुद्ध इटि वाचिण्वदिट्यपि 'विभाषेटः' इति मूर्धन्यविकल्पनात् पञ्च रूपाण्युदाहार्याणि । एवं कर्मक-

---

* ख–तु ब.

र्तर्यपि । लुङ्येकवचने तु 'अचः कर्मकर्तरि' इति चिण्सिचौ द्वौ भवतः । सिचश्च वा चिण्वदिट् । तदभावे शुद्धेट् विकल्पश्चेति चातूरूप्यं; असावि असाविष्ट असविष्ट असोष्ट इति ॥

गोषु प्रसूतः, गवां प्रसूतः—'स्वामीश्वर' इत्यादिना शेषे षष्ठीसप्तम्यौ भवतः । तत्र षष्ठी सप्तम्या मा बाधीति पक्षे केवलमभ्यनुज्ञायते न पुनर्विधीयते इति प्रतिपदविधानाभावात् गोप्रसूत इति समासोपि भवति । ईशावयमर्थः प्रपञ्चितः ॥

पुत्रसूः प्रसूः—'सत्सूद्विष' इत्यादिना कर्मण्युपसर्गे चोपपदे क्विप् । तत्र यद्यपि 'सुपि' इति चानुवर्तते, तथापि तस्याकर्मकैरेव सम्बन्ध इति गृहे सूत इत्यत्र क्विन्न भवति । अयं च क्विब्विधिः द्विषा साहचर्यात् लुग्विकरणत्वेप्यस्यैव भवति । न तु 'षूञ् प्राणिप्रसवे' इति दैवादिकस्य । नापि 'षू प्रेरणे' इति तौदादिकस्य ॥

सूत्वा—'श्र्युकः किति' इतीण्णिषेधः ॥

सूतः सूतवान्—इत्यत्रानेन वा 'यस्य विभाषा' इति वा इडभावः ॥

सूतका सूतिका—स्वार्थे कनि 'केणः' इति टापो ह्रस्वः । 'वा सूतकापुत्रकाबृन्दारकणाम्' इति अत इत्वविकल्पः ॥

प्रसवः—‘ ऋदोरप् ’ घञोपवादः ॥

सुषूतिः विषूतिः निःषूतिः दुष्षूतिः—‘ सुविनिर्दुर्भ्यस्सुपिसूतिसमाः ’ इति स्वादिभ्यः परस्य सुप्यादेस्सकारस्य षत्वम् । ‘ सुपि ’ इति कृतसम्प्रसारणस्य स्वपेर्निर्देशः । इतरयोस्तु स्वरूपग्रहणमिति सुसूत इत्यत्र ‘ सात्पदाद्योः ’ इति निषेध एव भवति ॥

सूरिः—‘ सूङः क्रिः ’ इति क्रिः । ‘ स्त्रीविवक्षायां कृदिकाराद्वा ङीष् ’ इत्यात्रेयः ॥

सूरः—‘ सुसूधागृधिभ्यः क्रन् ’ इति क्रन् ॥

सूनुः—‘ सुवः कित् ’ इति नु प्रत्ययः । कित्त्वान्न गुणः । अलुग्विकरणाद्वा व्युत्पाद्यः ॥

पुमान् — अस्माद्धातोः डुमसुन्प्रत्ययः । सकारस्य च पकारः । डकारष्टिलोपार्थः । अकार उच्चारणार्थः । अन्त्य-उकार उगित्कार्यार्थः । नकारस्स्वरार्थः । ‘ पुंसोऽसुङ् ’ इति सर्वनामस्थानेऽसुङादेशो ङित्त्वादन्त्यस्य । उकार उच्चारणार्थः। प्रत्ययस्योगित्त्वात् सर्वनामस्थाने नुम् सिद्धः । ‘ सान्तमहतस्संयोगस्य ’ इति संयोगात्पूर्वस्य असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने दीर्घः । सम्बुद्धौ त्वसुङि नुमि संयोगान्तलोपे हे पुमन् इति । पुमांसावित्यादौ ‘ नश्चापदान्तस्य झलि ’ इत्यनुस्वारः । अजादावसर्वनामस्थाने पुंस इत्यादि । हलादौ तु पूर्वस्य पदत्वात्संयोगान्तलोपे मोनुस्वारे तस्य च ‘ वा पदा-

न्तस्य ' इति यथि वा परसवर्णे पुम्भ्यां पुंभ्यामित्यादि। पुंस्वित्यत्र 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि' इति षत्वं न भवति, नुमो योनुस्वारः तस्यैव नुम्ग्रहणेन तत्र ग्रहणात् । अयमसुङादेशोङ्गाधिकारे विहितत्वात्तदन्तस्यापि भवतीति परमपुमान् इत्यादावपि भवति । बहवः पुमांसो यस्यामिति बहुव्रीहौ बहुपुंसीत्यत्र अन्तर्वर्तिनः सर्वनामस्थानस्य लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावात् न सर्वनामस्थानपरत्वमित्यसुङ् भवति, डुमसुन्प्रत्ययस्योगित्त्वान्ङीप् । उरःप्रभृतिषु पुमानित्येकवचनान्तपाठात् तेनैव समासे नित्यः कप् । अन्यत्र 'शेषाद्विभाषा' इति विकल्प इति कबभावः । यदा कप् तदा प्रातिपदिकस्य कबन्तत्वेनोगिदन्तत्वाभावात् टाब्भवति बहुपुंस्केति । अत्र सकारस्य संयोगान्तलोपे मकारस्य 'सम्पुङ्कानां सः' इति 'पुमः खय्यम्परे' इति रुत्वापवादस्सकारः । 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' इत्युकारस्य वा अनुनासिकादेशः । नन्वत्रग्रहणस्य रुणा सह सन्नियोगप्रतिपत्त्यर्थत्वात्कथमत्रानुनासिकः ? नैष दोषः; रुप्रकरणे यद्विधीयते तदुपलक्षणार्थत्वादत्रग्रहणस्य । यदा अननुनासिकस्तदा 'अनुनासिकात्परोनुस्वारः' इत्युकारात्परोनुस्वारः । अत्र अन्यशब्दाध्याहारेणानुनासिकादन्यो यो वर्णस्ततः परोनुस्वार इति सूत्रार्थः । एवं नपुंसकेप्यन्तर्वर्तिनस्सर्वनामस्थानस्य लुप्तत्वादसुङ् न भवति बहुपुम् नगरमिति । सकारस्य संयोगान्तलोपः । बहुपुंसी इत्यत्रान्तर्वर्तिनीं लुप्तां विभक्तिमाश्रित्य प्रत्ययलक्षणेन तदन्तत्वेन पदत्वात्स-

कारस्य संयोगान्तलोपो नाशङ्क्यः; 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इत्युत्तरखण्डस्य प्रत्ययलक्षणेन पदत्वनिषेधात्। यद्वात्र भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधनान्नैव सलोपप्रसङ्गः। बहुपुमांसीत्यत्र शेः सर्वनामस्थानत्वादमुङादि। तृतीयादिषु पुल्लिङ्गवत्॥

पौंस्नं—अपत्यादौ 'स्त्रीपुंसाभ्याम्' इति स्नञ्॥

पुम्स्त्वं पुम्स्ता—स्नञा त्वतलोर्न बाध इति स्त्यायतावुक्तम्॥

पुंवदिति वर्तिर्निपातनात्॥

स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ—अचतुरादावितरेतरयोगे द्वन्द्वे अजन्तो निपातितः। तत्पुरुषे तु स्त्रियाः पुमान् स्त्रीपुमानित्येव॥

न स्त्रीपुंसौ नपुंसकः—'न भ्राट्' इत्यादौ निपातनान्नञः प्रकृतिभावः। स्त्रीपुंशब्दस्य च पुंसकादेशः॥

शीङ् स्वप्ने॥ २३॥

शेते शयाते शेरते शेषे शेध्वे शये शेवहे—'शीङस्सार्वधातुके गुणः' इति गुणः। 'शीङो रुट्' इति झादेशस्याच्छब्दस्य रुट्। अस्य परादित्वादिगन्तत्वमविहतमिति 'शीङस्सार्वधातुके' इति गुणसिद्धिः॥

शिश्ये शिश्याते शिश्यिषे शिश्यिध्वे शिश्यिढ्वे शिश्ये शिश्यिवहे——'एरनेकाचः' इति यण् । अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'ई गतौ' * इत्यत्रोक्तं । ध्वमि 'विभाषेटः'॥

शयिता । शयिष्यते । शेतां शयातां शेरतां शेष्व शेध्वं शयै शयावहै ॥

अशेत अशयातां अशेरत अशेथाः अशयि अशेवहि ॥

शयीत शयीथाः शयीय । आशिषि, शयिषीष्ट शयिषीष्ठाः शयिषीध्वं, शयिषीढ्वम् शयिषीय ॥

अशयिष्ट अशयिष्ठाः अशयिध्वं अशयिढ्वं अशयिषि ॥

शिशयिषते ॥

शाशय्यते——'अयङ्यिक्ङिति' इति शीङो यकारादौ क्ङिति अयङ्, सच ङित्त्वादन्त्यस्य । परत्वादस्मिन्कृते द्विर्वचनम् ॥

शेशयीति । शेशेति शेशीतः शेश्यति——शीङ इति सानुबन्धकनिर्देशान्न गुणः, नापि रुट्, व्यतिशेश्यत इति। पिद्वचनेषु तु 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः। शेशीयते भवता इत्यत्र भावे लकारे यकि 'शीङः' इति सानुबन्धकनिर्देशादयङ्न भवति ॥

---

* ख—तादि......हरि......तौ [तदिटि किटि गतौ ?]

शाययति देवदत्तम् । अशीशयत् – 'अणावकर्मकात्' इति चित्तवत्कर्तृकत्वे नित्यं परस्मैपदम् । अन्यदा तूभयम् । अकर्मकत्वात्प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् ॥

ग्रामोधिशय्यते – 'अधिशीङ्स्थासाम्' इत्याधारस्य कर्मत्वात्तत्र लकारः । यकारादित्वादयङादेशः ॥

भावे, शय्यते देवदत्तेन । कालभावाध्वगन्तव्यदेशेषु कर्मसु आसिवत् भावे कर्मणि च लादयो भवन्ति । शय्यते मासं देवदत्तेन, शय्यते मासो देवदत्तेन इत्यादि । अस्योपपादनं भवतावनुगन्तव्यम् । स्यादिषु चिण्वदिटि शायिष्यते इत्याद्युदाहार्यम् । तदभावे कर्तृवद्रूपम् । कर्मकर्तर्यप्येवम् । लुङ्येकवचने 'अचः कर्मकर्तरि' इति चिण्सिचौ । सिचः पक्षे 'चिण्वदिट्च' इति त्रैरूप्यं, अत्यशायि अत्यशयिष्ट अत्यशायिष्ट इति ॥

विशयी देशविशेषः – 'विशयी देशे' इति ग्रहादिपाठाण्णिनिः वृद्ध्यभावश्च ॥

खे शयः खशयः – 'अधिकरणे शेतेः' इत्यच् । 'शयवासवासिष्वकालात्' इत्यकालवाचिनः पूर्वपदात्सप्तम्या वाऽलुक् । कालवाचित्वे तु पूर्वाह्णशयः इति लुगेव ॥

पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः । उरसा शेते उरश्शयः – 'पार्श्वादिषूपसङ्ख्यानम्' इत्यच् ॥

उत्तानश्शेते उत्तानशयः । एवं ऊर्ध्वशयः — ' उत्तानादिषु कर्तृषु ' इत्यच् ॥

दिग्धेन सह शेते दिग्धसहशयः — ' दिग्धसहपूर्वाच्च ' इत्यच् । दिग्धसहयोर्मयूरव्यंसकादित्वात् अस्मादेव निर्देशाद्वा तत्पुरुषः । तेन शयशब्दस्य उपपदसमासः । सप्तमीनिर्देशाभावेऽप्युपपदाधिकारे विधानात्, ' सुपि ' इत्यनुवर्तनाद्वा उपपदत्वं दिग्धसहशब्दस्याविरुद्धम् । न्यासेऽप्युक्तं उपपदसमास इति ॥

गिरिशः — ' गिरौडश्छन्दसि ' इति डे टिलोपः । " संज्ञाशब्दत्वाद्भाषायामप्ययं प्रयुज्यते तुराषाडिति च " इत्यात्रेयः । हरदत्तस्तु " लोमादिलक्षणेन शप्रत्ययेन भाषायामपि गिरिश इति भवति " इति । भाष्येपीदं वचनं प्रत्याख्यातं ' तद्धितो वा ' इति ॥

शयालुः ' आलुचि शीङो ग्रहणम् ' इत्यालुच् ॥

शयितः— ' मतिबुद्धि ' इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वर्तमाने क्तः । अतिशयितो गुरुं शिष्यः, अतिशयितो गुरुश्शिष्येण — ' गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ् ' इति कर्तृकर्मणोः क्तः । उपसर्गवशात्सकर्मकोयम् । तदर्थ एव हि पाठः । सेटो निष्ठायां ' निष्ठाशीङ् ' इति कित्त्वनिषेधाद्गुणः । सानुबन्धकानिर्देशाद्यङ्लुकि कित्त्वमेवेति शेश्यत इति ' एरनेकाच ' इति यण्भवति ॥

कर्मणि, यूयते। यूयतां। अयूयत। यूयेत — यकि ‘अकृत्सार्वधातुकयोः’ इति दीर्घः। स्यादिषु चिण्वदिट्पक्षे, याविष्यते। अयाविषातां। याविषीष्ट। याविता। अन्यदा यविष्यते। अयविषातां। यविषीष्ट। यविता इत्यादि। लुङ्लिङोर्ध्वमि मूर्धन्यविकल्पनाच्चातूरूप्यम्। लुङ्येकवचने ‘अचः कर्मकर्तरि’ इति पक्षे सिच्। तस्य च ‘वा चिण्वदिट्च’ इति अयावि अयाविष्ट अयविष्ट इति त्रैरूप्यम्॥

याव्यम् — ‘आ सुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च’ इति ण्यत्। वृद्धौ ‘धातोस्तन्निमित्तस्यैव’ इत्यावादेशः। यव्यमिति युनातेर्यति। सानुबन्धकत्वादिह नास्यग्रहणमिति न्यासे॥

योत्रम् — ‘दाम्नी’ इत्यादिना ष्ट्रन्॥

संयावः — ‘समि युद्रुदुवः’ इति घञ्। समोन्यत्र प्रयवः — ‘ऋदोरप्’॥

उद्यावः — ‘उदि श्रयतियौति’ इति घञ्। यौतीति निर्देशात् युनातेरुद्यव इति। उद्यावो भक्ष्यविशेषः ‘अध्यायन्यायोद्याव’ इति संज्ञायां करणाधिकरणयोर्घञि निपात्यते॥

यूतिः — ‘ऊतियूति’ इति क्तिनि दीर्घत्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते। ग्रहयुतिरित्येतत्तु युनातेः। यूतीति निपातनं यौतेरेवेति वृत्तिन्यासयोः॥

यौत्यत्र रसादिकमिति यवः – ‘ पुंसि संज्ञायाम् ’ इति घः ॥

यवनः – नन्द्यादित्वाल्ल्युः ॥

दुष्टो यवो यवानी । यवनानां लिपिः यवनानी – ‘ इन्द्रवरुण ’ इत्यादिना ङीषानुकौ । तत्र ‘ यवाद्दोषे ’ ‘ यवनाल्लिप्याम् ’ इत्युक्तम् । ‘ यवनीमुखपद्मानाम् ’ इति प्रयोगः पुंयोगलक्षणे ङीषि ॥

यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यं, यवक्यम् – ‘ यवयवकषष्टिकाद्यत् ’ इति यत् ॥

यव एव यवकः । यवस्य विकारो यावः स च यावकः – ‘ यावादिभ्यः कन् ’ इति कन् । रञ्जनद्रव्ये यावकमिति संज्ञायां ण्वुल ॥

यवमान् – ‘ मादुपधायाश्च ’ इति वत्वं ‘ अयवादिभ्यः ’ इति निषेधान्न भवति ॥

युत्वा । युतः – ‘ श्युकः किति ’ इतीण्णिषेधः । युतमित्यत्र ‘ यस्य विभाषा ’ इति वाऽनिट्त्वम् ॥

यूपः – ‘ कुयुभ्यां च ’ इति पप्रत्ययो दीर्घश्च ॥

यूका – ‘ अजियुधूनीभ्यो दीर्घश्च ’ इति कनि दीर्घः ॥

यवसम् – ‘ ऋतन्यञ्जि ’ इत्यादिना सप्रत्ययः । यवासः – ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति दीर्घः ॥

युवा – ‘ कनिन्युवृषितक्षि ’ इत्यादिना कनिन् । भसंज्ञायां ‘ श्वयुवमघोनामतद्धिते ’ इति सम्प्रसारणे यून इत्यादि । ‘ न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ’ इति पूर्वस्य सम्प्रसारणनिषेधः ॥

यूनो भावकर्मणी यौवनं यौवनिका – ‘ हायनान्तयुवादिभ्योण् ’ ‘ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ’ इत्यण्वुञौ । स्वभावाद्वुञन्तस्त्री*विषयः । ‘ श्वयुव ’ इति सम्प्रसारणं ‘ अतद्धिते ’ इति निषेधान्न भवति । ‘ नस्तद्धिते ’ इति टिलोपोपि न भवति । ‘ अन् ’ ‘ प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः ’ इति चाण्वुञोः प्रकृतिभावात् ॥

यविष्ठः यवीयान् – ‘ स्थूलदूर ’ इत्यादिना इष्ठेयसुनोः यणादिपरलोपे पूर्वस्य च गुणः ॥

कनिष्ठः कनीयान् – ‘ युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ’ इति वा कनादेशे ‘ प्रकृत्यैकाच् ’ इति प्रकृतिभावः ॥

यवयति कनयति – ‘ णाविष्ठवत् ’ इति यणादिलोपगुणौ । युवाल्पयोः कनादेशश्च पक्षे । भाष्यकारप्रयोगाद्वृद्ध्यभावः ॥

स्त्रियां ‘ यूनस्तिः ’ इति तिप्रत्यये युवतिः – ‘ सर्वतोक्तिन्नर्थादित्येके ’ इति ङीषि युवतीति । युवतीः पश्येत्यादौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ‘ श्वयुव ’ इति सम्प्रसारणं न

---

*ख—...ञ् स्त्री.

भवति, 'श्वादीनां प्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम्' इत्युक्तत्वात् । तिप्रत्यये यूनः पदत्वान्नलोपः ॥

युवतीनां समूहो यौवनं* — 'भिक्षादिभ्योऽण्' इत्यण् । युवत्या भावकर्मणी यौवनं यौवनिका — लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'हायनान्त' इत्यण्, मनोज्ञादित्वाद्वुञ्च । 'भस्याढे तद्धिते' इति पुंवद्भावः सर्वत्र । 'भिक्षादिषु युवतिशब्दस्य पाठसामर्थ्यात्पुंवद्भावो न' इति वृत्तौ । सामर्थ्यं च यदि स्यात्पुंवद्भावः 'भस्याढे तद्धिते† पुंवद्भावः' 'सिद्धश्च प्रत्ययविधौ' इति प्रत्यये भाविनि पूर्वमेव पुंवद्भावविधानात् युवशब्दस्य च कनिनन्तत्वेनाद्युदात्तत्वात् 'तस्य समूहः' इत्येवाणि सिद्धे पुनः पाठः । पुंवद्भावे तु युवतिशब्दस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वात् अनुदात्तादित्वात् 'अनुदात्तादेः' इत्यञो बाधनार्थः पाठो युज्यते । यथा तु वार्तिकं तथा पुंवद्भाव इष्यते । यदाह 'भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्ययविधौ' इति ॥

युवखलतिः, युवा खलतिः, युवतिः खलतिः — 'युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः' इति विशेषणसमासः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दस्य ग्रहणम् । तस्य 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्त्वम् । एवं युवपलितेत्यादि । जरतीशब्देन स्त्रीलिङ्गेन युवशब्दस्य सामानाधिकरण्यानौचित्या-

*क—यौवतं. †क—...ते इति.

दुवतिशब्दस्य समासः । युवजरन् इत्येतत्तु जराद्भिरिति पाठादिति व्याख्यातारः । स्त्रीलिङ्गपाठस्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः ज्ञापनार्थः ॥

इभयुवतिः – 'पोटायुवति' इत्यादिना विशेषणसमासः ॥

आर्ययुवानौ – अत्र 'प्रातिपदिकान्त' इति णत्वं 'युवादीनां प्रतिषेधः' इति निषिध्यते । आर्ययून इत्यादौ च 'प्रातिपदिकान्त' इति 'एकाजुत्तरपदे' इति च णत्वं 'युवादीनां प्रतिषेधः' इत्येव निषिध्यते ॥

अयममिश्रणार्थोऽपि । तथा च दृश्यते 'अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानाम्' इति । युञ् बन्धने इति क्र्यादौ । यु जुगुप्सायां इत्याकुस्मीयः ॥

रु शब्दे ॥२५॥

रौतीत्यादि यौतिवत् । विशेषस्तु 'तुरुस्तुशम्यमस्सार्वधातुके' इति हलादौ सार्वधातुके पक्षे ईडागमश्शब्विषये रवीति रुवीत इत्यादि । अशब्विषये तु सार्वधातुकस्य विकरणेन व्यवधानादीटोऽप्रसङ्गः ॥

रुरूषति – 'सनि ग्रहगुहोश्च' इत्यनिट्त्वम् ॥

रोरूयते । रोरवीति । रोरोति । रोरुतः । रोरुवीतः – प्रकृतिग्रहणन्यायेन 'तुरुस्तु' इतीटो विकल्पः ॥

रवणः – 'चलनशब्दार्थात्' इति युच् ॥

संरावः – 'उपसर्गे रुवः' इति घञ् । 'प्राणा उपरवाः' इति प्रयोगः 'पुंसि संज्ञायाम्' घे द्रष्टव्यः । उपसर्ग इति वचनात् अनुपसृष्टादपि रवः । बाहुळकाद्घञपीत्यात्रेयः रावः इति ॥

आरावः आरवः – 'विभाषाऽऽङि रुप्लुवोः' इति पक्षे घञ् । तदभावेऽप् ॥

रविः – 'अच इः' इतीप्रत्ययः ॥

'तुरुस्तुशम्' इत्यत्र वृत्तौ 'तु इति सौत्रो धातुः' इति । अत्र न्यासे 'वृद्धयर्थ इत्येके । हिंसार्थ इत्यपरे । तस्य च लुग्विकरणित्वं स्मर्यते' इति । वर्धमानश्च – 'तु वृद्धिहिंसयोरदादौ स्मर्यते' इति । हरदत्तस्तु – वृद्धयर्थत्वमभिधाय 'गत्यर्थ इत्येके । हिंसार्थ इत्यपरे' इति । त्रिष्वपीति बोधिन्यासे । "उत्त्वीतीति 'बहुळं छन्दसि' इति शपो लुक्" इति पदमञ्जर्यां यद्दृश्यते तद्दुर्विन्यस्तकाकु[क]पदजनितभ्रान्तिभिः लेखकैरिहापि शम्यमोर्वक्ष्यमाणं लिखितमिति बोद्धव्यम् । न तु तत्प्रामाण्यादयं न्याय्यविकरण इति । न्याय्यविकरणत्वे हि न्यासादिविरोधस्स्यात् । किञ्च, 'शम्यमोश्छन्दसि विकरणस्य च लुकि कृते हलादिसार्वधातुकमनन्तरं सम्भवति' इति वृत्तिविरोधस्स्यात् ॥

तौतीत्यादि रौतिवदुदाहार्यम् ॥

'उतां च रुस्नुवौ क्षुवं तथोर्णोति मथोयुणुक्ष्णुवः ।'

इत्यत्र सेट्प्रकरणेऽस्यापाठादनिट्त्वम् । तोता । तोष्यति इत्यादि ॥

थलि क्रादिनियमादिड्विकल्पः तुतोथ तुतविथ इति ॥

तुतावयिषति । अतूतवदित्यत्र अभ्यासस्य पुयण्जपरत्वाभावात् इत्वं न भवति ॥

आपिशलास्तु– ' तुरुस्तुशम्यमस्सार्वधातुके छन्दसि ' इति पठन्तः सर्वत्रेदं छान्दसमाहुः । रवत इति गतिरेषणयोऽशपि ॥

णु स्तुतौ ॥ २६ ॥

नौतीत्यादि यौतिवत् ॥

नुनावयिषति । अनूनवत् इत्यत्र पुयण्जपरत्वाभावात् अभ्यासस्य नेत्वम् ॥

नुनूषति – ' सनि ग्रहगुहोश्च ' इत्यनिट्त्वे* ' इको झल् ' इति सनः किन्त्वे ' अज्झन ' इति दीर्घः ॥

प्रणौति— ' उपसर्गादसमासेपि ' इति णत्वम् । प्रणुनाव इत्यादौ ' उभौ साभ्यासस्य ' इति साभ्यासस्यानिनेर्णत्ववि-धानात् ज्ञापकात् णत्वात्पूर्वमेव द्विर्वचनमिति परस्य णत्वं न भवति, व्यवधानात् । न च णत्वस्य द्विर्वचने पूर्वत्रा-सिद्धत्वेन णत्वं न भविष्यतीति वाच्यम् । ' पूर्वत्रासिद्धीय-

*क—इति नित्यानिट्त्वे.

मद्विर्वचने ' इत्युक्तत्वादित्यात्रेयः । हरदत्तस्तु ' उभौ साभ्यासस्य ' इत्यनेन ' पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचने ' इत्यस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यत इति णत्वस्यासिद्धत्वात् नुशब्दस्य द्विर्वचने परस्य व्यवधानादणत्वमाह ॥

आनुते सृगालः – ' आङि नुपृच्छयोरुपसङ्ख्यानम् ' इति तङ् । आङ्पूर्वोयं स्वभावात् उत्कण्ठापूर्वके शब्दने वर्तते । तदुक्तं न्यासे ' अयं धातुरुत्कण्ठापूर्वके शब्दने वर्तते ' इति । कैयटपदमञ्जर्योरप्युदाहरणस्य सोत्कण्ठं शब्दं करोतीत्यर्थ उक्तः ॥

आनुवाते आनुवते आनुषे आनुवे आनुवहे ॥

आनुनुवे आनुनुविषे आनुनुविध्वे आनुनुविद्वे आनुनुवहे । आनविता । आनविष्यते । आनुतां आनुष्व आनवै । आनुत आनुथाः आनुवि । आनुवीत आनुवीथाः आनुवीय । आशिषि, आनविषीष्ट आनविष्ट आनविष्ठाः आनविषि । आनुनूषते ॥

यङ्लुक्यप्ययं तङ्भवति आनोनुत इति । दीर्घान्तोयं तुदादौ ॥

टु क्षु शब्दे ॥ २७ ॥

क्षौति । चुक्षाव । क्षवितेत्यादि यौतिवत् ॥

विक्षावः – ' वौ क्षुश्रुवः ' इति घञ् ॥

क्षवथुः – ' ट्वितोऽथुच् ' ॥

क्षुमा, अतसी – ' अर्तिस्तु ' इत्यादिना मन्, बाहुळका-दगुणत्वम् ॥

क्षुरः – ' ऋज्र ' इत्यादिना रन् ॥

क्ष्णु तेजने ॥ २८ ॥

क्ष्णौति । चुक्ष्णाव चुक्ष्णुवतुः चुक्ष्णुवुः । क्ष्णविता इत्यादि यौतिवत् ॥

संक्ष्णुते शस्त्रम् । संचुक्ष्णुवे । संक्ष्णविता । संक्ष्णविष्यते । संक्ष्णुताम् । समक्ष्णुत । संक्ष्णुवीत । संक्ष्णुविषीष्ट । समक्ष्णविष्ट । संचुक्ष्णूषते – ' सम: क्ष्णुवः ' इति तङ् ॥

ष्णु प्रस्रवणे ॥ २९ ॥

स्नौति । सुष्णाव । स्नविता । स्नविष्यति । स्नौतु । अस्नौत् । स्नुयात् । स्नूयात् । अस्नावीत् ॥

सुस्नूषति – ' स्तौतिण्योरेव ' इति न षत्वम् ॥

सोष्णूयते । सोष्णोति ॥

स्नावयति । असुष्णवत् ॥

कर्मणि, स्नूयते । सुष्णुवे सुष्णुषे सुष्णुध्वे सुष्णुवहे । स्नोता । स्नोष्यते । स्नूयताम् । अस्नूयत । स्नूयेत । स्नोषीष्ट ।

अस्नावि अस्नोषातामित्यादि। 'स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते' इत्यात्मनेपदेन समानपदस्थस्य स्नुक्रमिभ्यां परस्य वलादेरार्धधातुकस्येण्णिषेधः। प्रस्नवितेवाचरति प्रस्नवित्रीयते इत्यात्मनेपदेन समानपदस्थत्वेपि निषेधादन्तरङ्गत्वात्प्रागेवेडागमः प्रवर्तत इति पदमञ्जर्यादौ स्थापितम्। अस्माभिरपि हि क्रमतावेवं प्रतिपादितम्। स्यादिषु पक्षे चिण्वदिटि स्नाविष्यत इत्याद्युदाहार्यम्॥

कर्मकर्तरि तु 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' इति यक्चिणौ न भवतः। प्रस्नुते गौस्स्वयमेव। प्रस्नुता गौस्स्वयमेव। प्रास्नुत गौस्स्वयमेव। प्रस्नुवीत गौस्स्वयमेव। प्रास्नोष्ट गौस्स्वयमेव। ननु 'कर्मवत्' इत्यतिदेशेन प्राप्ते 'चिण्भावकर्मणोः' इति चिणि 'न दुहस्नुनमाम्' इति प्रतिषिद्धेपि, 'अचः कर्मकर्तरि' इति वैकल्पिकश्चिण् पक्षे कस्मान्न भविष्यति। न चैवं सति स्नुग्रहणमनर्थकं स्यादिति वाच्यम्। तस्य यङ्निषेधार्थत्वेनाप्युपपत्तेः। नैष दोषः, कर्मवदित्यतिदेशेन नित्यं प्राप्तस्य चिणः स विकल्पः। अस्य तु 'न दुहस्नुनमाम्' इति चिणोतिदेश एव निषिध्यते। तथा च वृत्तिः 'प्राप्तविभाषेयम्' इति। न चोभयत्रविभाषाश्रयणेन चिणः* प्रसङ्गः। आश्रीयमाणेप्युभयत्रविभाषात्वे यतः परत्वात् 'न दुहस्नुनमाम्' इति निषेध एव भविष्यति। अत्रात्रेयः "'न दुहस्नुनमाम्' इति चिण्व-

* क—...यणे चिणः.

द्भावस्यापि निषेधः " इत्याह । सूत्रे वृत्तौ च यक्किणोरेव निषेध इति तस्याभिप्रायो मृग्यः ॥

स्नुषा — ' स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः क्सः ' इति क्सः ॥

युप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः । तौतिस्त्वनुदात्तः ॥

ऊर्णुञ् आच्छादने ॥ ३० ॥

उदात्त उभयतोभाषः ॥

ऊर्णुते ऊर्णुवाते ऊर्णुषे ऊर्णुवे ऊर्णुवहे ॥

ऊर्णुनुवे ऊर्णुनुविषे ऊर्णुनुविध्वे ऊर्णुनुविह्वे ऊर्णुनुवे ऊर्णुनुविवहे — ' असंयोगाल्लिट्कित् ' इति लिटः कित्त्वान्न गुणः । ' अजादेर्द्वितीयस्य ' इति नुशब्दस्य द्विर्वचनम्, रेफस्य तु ' नन्द्राः ' इति न भवति । नोपधोयम् । णत्वं तु सांहितिकम् । तच्च द्विर्वचने सिद्धमिति कृते द्विर्वचने पूर्वस्य णत्वम् । परस्य तु व्यवधानान्न भवति । ' पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने ' इत्येतत् ' उभौ साभ्यासस्य ' इति लिङ्गान्न प्रवर्तत इति नौतावुक्तम् । ' सूचिसूत्रि ' इत्यत्र हरदत्तेनाप्ययमर्थस्स्फोरितः । ' ऊर्णोतेश्चोपसङ्ख्यानम् ' इत्याम्प्रतिषेधः ॥

ऊर्णुविता ऊर्णविता । ऊर्णुविष्यते ऊर्णविष्यते — ' विभाषोर्णोः ' इतीडादेः प्रत्ययस्य पक्षे ङित्त्वान्न गुणः ॥

ऊर्णुतां ऊर्णुष्व ऊर्णवै — आटि गुणावौ ॥

और्णुत और्णुथाः और्णुवि और्णुवहि ॥

ऊर्णुवीत ऊर्णुवीयातां ऊर्णुवीथाः ऊर्णवीय ऊर्णुविवहि । आशिषि, ऊर्णुविषीष्ट ऊर्णुविषीध्वं ऊर्णुविषीढ्वं ऊर्णुविषीय — ङित्त्वपक्षे उवङ् , अन्यदा गुणः* ॥

और्णविष्ट और्णविष्टाः और्णविषि । ङित्त्वपक्षे उवङु-दाहार्यः, और्णुविष्टेत्यादि ॥

ऊर्णौति ऊर्णोति ऊर्णुतः ऊर्णुवन्ति ऊर्णौषि ऊर्णोषि ऊर्णौमि ऊर्णोमि — ' ऊर्णोतेर्विभाषा ' इति हलादौ पिति सार्वधातुके पक्षे वृद्धिः । अन्यदा गुणः† ॥

ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवतुः ऊर्णुनुविथ ऊर्णुनविथ ऊर्णुनुविव ऊ-र्णुनविव — ' विभाषोर्णोः ' इति ङित्त्वविकल्पनात् पक्षे उ-वङ् । अन्यदा गुणः । अन्यत्र ' असंयोगाल्लिट्कित् ' इति नित्यं कित्त्वादुवङेव ॥

ऊर्णविता ऊर्णुविता । ऊर्णविष्यति ऊर्णुविष्यति । ऊर्णौतु ऊर्णोतु ॥

और्णोत् और्णुतां और्णोः और्णवम् — ' ऊर्णोतेः ' इत्यधिकृ-त्य ' गुणोपृक्ते ' इति वृद्ध्यपवादो गुणः ॥

ऊर्णुयात् ऊर्णुयाः ऊर्णुयाम् — ' ङिच्च पिन्न भवति ' इति पित्त्वाभावान्न वृद्धिः । नापि गुणः । आशिषि, ऊर्णूया-दित्यादि ॥

---

* ख–अन्यदा ऊर्णविषीष्टेत्यादि.　　† क–वृद्ध्यभावः । अन्यत्राजादावुवङ्.

और्णावीत् और्णावीः और्णाविषम् – ‘ ऊर्णोतेर्विभाषा ’ इ-तीडादौ परस्मैपदे परे सिचि वा वृद्धिः । अन्यदा गुणोऽङित्त्वपक्षे । ङित्त्वपक्षे तूवङ्, और्णवीत् और्णुवीत् इत्यादि ॥

ऊर्णुनूषति ऊर्णुनविषति ऊर्णुनुविषति – ‘ सनीवन्त ’ इ-तीडभावपक्षे ‘ इको झल् ’ इति कित्त्वम् । इटि तु पूर्ववद्वा ङित्त्वम् ॥

ऊर्णोनूयते – ‘ सूचिसूत्रि ’ इत्यादिना यङ् ॥

ऊर्णोनौति – ‘ उतो वृद्धिर्लुकि हलि ’ इति वृद्धिः । ‘ नाभ्यस्तस्य ’ इति निषेधः अभ्यस्तस्येहानङ्गत्वान्न भवति । ‘ ऊर्णोतेर्विभाषा ’ इति वृद्धिविकल्पस्तु श्तिपा निर्देशान्नाशङ्क्यः* । अत एव ‘ गुणोपृक्ते ’ इति गुणश्चापृक्ते । ऊर्णोनुवन्तीत्यत्र ‘ अदभ्यस्तात् ’ इत्यद्भावो न भवति, अभ्यस्तस्यानङ्गत्वात् । पारायणिकास्तु अङ्गस्येत्यनाश्रित्य अद्भावमिच्छन्ति । अङ्गाधिकारः कथं बाध्येतेति तच्चिन्त्यम् । लुङि ‘ ऊर्णोतेः ’ इति श्तिपा निर्देशात् वृद्धिविकल्पो नेति नित्या सिचि वृद्धिर्भवति, और्णोनावीदित्यादि । ‘ विभाषोर्णोः ’ इति ङित्त्वपक्षे उवङि और्णोनुवीदित्यादि ॥

ऊर्णावयति । और्णुनुवत् – अत्र ‘ णौ कृतं स्थानिवत् ’ इति नुशब्दस्य द्विर्वचने उपधाह्रस्वत्वे ‘ दीर्घो लघोः ’ इत्य-

---

* क–......शान्न भवति यङ्लुकि.

भ्यासस्य दीर्घो न भवति, चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासः इति सूत्रार्थव्यवस्थापनात् । अत्र त्वङ्गावयवस्य अभ्यासो न त्वङ्गस्य ॥

ऊर्णुत्वा – 'श्रुकः किति' इत्यनिट्त्वम् । अत्र यद्यप्येकाच इत्यनुवर्तते ; तथापि न दोषः, अस्य नुवद्भावात् । उक्तं च –

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।
आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात् ॥ इति ॥

ऊरुः – 'ऊर्णोतेर्नुलोपश्च' इत्युप्रत्यये नुशब्दलोपः ॥

उरुः – 'महति ह्रस्वश्च' इति ह्रस्वश्च धातोः ॥

रम्भेव ऊरु यस्यास्सा रम्भोरूः – 'ऊरूत्तरपदादौपम्ये' इत्यूङ्प्रत्ययः ॥

संहितोरूः शफोरूः लक्ष्मणोरूः वामोरूः – 'संहितशफलक्षणवामादेश्च' इत्यूर्वन्ताद्बहुव्रीहेः ऊङ्प्रत्ययः । शफशब्दस्संहितपर्यायः ॥

सहितोरूः, हितेन सहितं सहितम् । सहोरूः, सहशब्दस्सहितवचनः – 'सहितसहाभ्यां च' इत्यूङ् ॥

अतिशयेन उरुः वरिष्ठः, वरीयान् ॥

उरोर्भावकर्मणी वरिमा – पृथ्वादित्वादिमनिच् । 'प्रियस्थिर' इत्यादिना वरादेशः ॥

उरुमाचष्टे वारयति — अत्र ‘णाविष्ठवत्’, इति वरादेशे वृद्धिः । टिलोपस्तु ‘प्रकृत्यैकाच्’ इति प्रकृतिभावान्न भवति ॥

ऊर्णा — ‘ऊर्णोतेर्डः’ इति डप्रत्ययः ॥

ऊर्णायुः — ‘ऊर्णाया युस्’ इति मत्वर्थीयो युस् । सित्त्वात् ‘सिति च’ इति पदत्वाद्भत्वाभावात् ‘यस्य’ इति लोपो न भवति ॥

ऊर्णा नाभौ यस्या ऊर्णनाभः — ‘अच्’ इति योगविभागात् अच् समासान्तः । ‘ङ्यापोस्संज्ञाछन्दसोः’, इति ह्रस्वः ॥

द्यु अभिगमने ॥ ३१ ॥

अनुदात्त उदात्तेत् ॥

द्यौति ॥

दुद्याव दुद्युवतुः दुद्यविथ दुद्योथ दुद्युव दुद्याव दुद्यव दुद्युविव — क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः ॥

द्योता । द्योष्यति । द्यौतु द्युहि द्यवानि । अद्यौत् अद्युतां अद्यौः अद्यवम् । द्युयात् द्युयातां द्युयाः द्युयाम् । आशिषि, द्यूयात् इत्यादि । अद्यौषीत् अद्यौष्टां अद्यौषीः अद्यौषम् ॥

दुद्यूषति । दोद्यूयते । दोद्योति ॥

द्यावयति । अदुद्यवत् ॥

द्युत्वा । द्युतः । 'केचिदस्य सेट्त्वमिच्छन्ति' इति धातुपारायणे । तन्,

'उतां च रुस्नुवौ क्षुवं तथोर्णोतिमथो युणुक्ष्णवः ।'
इति उकारान्तसेट्परिगणने पाठाभावात् इच्छामात्रम् ॥

षु प्रसवैश्वर्ययोः ॥ ३२ ॥

अनुदात्त उदात्तेत् । प्रसवोऽभ्यनुज्ञा । 'ओमिति ब्रह्मा प्रसौति' ॥

सुषाव । सोता इत्यादि द्युवत् । असौषीदित्यत्र 'स्तुसुधूञ्भ्यः' इतीण्ण भवति, यतस्तत्रोभयतो ङित्साहचर्यात् ङितस्सुनोतेरेव ग्रहणम् । न पुनरस्याङितो लुग्विकरणस्यापि ॥

सुषवी प्रसवशिला – पचाद्यच् । सुषामादित्वात् षत्वम् । गौरादित्वात् ङीष् । धात्वन्तराद्वा ॥

कु शब्दे ॥ ३३ ॥

अयमप्यनुदात्त उदात्तेत् ॥

कौति । चुकाव चुकविथ चुकोथ चुकुविव । कोता इत्यादि पूर्ववत् ॥

चोकूयते । चोकोति । चोकवीति – इत्यत्र 'न कवतेः' इत्यभ्यासस्य चुत्वनिषेधः शपा निर्देशान्न भवति ॥

कविः — ‘अच इः’ इतीप्रत्ययः ॥

कवेः कर्म काव्यम् — ब्राह्मणादित्वात्* ष्यञ् ॥

अव्यक्तशब्दे कवत इति गतं शपि । अयमनिट् इति कौतेरनन्तरं नोक्तः ॥

ष्टुञ् स्तुतौ ॥ ३४ ॥

अनुदात्त उभयतोभाषः ॥

स्तुते स्तुवाते स्तुवते स्तुषे स्तुध्वे स्तुवे स्तुवहे ॥

तुष्टुवे तुष्टुवाते तुष्टुविरे तुष्टुषे तुष्टुध्वे तुष्टुवहे — अभ्यासे खयः शेषः । क्रादिषु पाठादिडभावः ॥

स्तोता । स्तोष्यते । स्तुतां स्तुवातां स्तुष्व स्तुध्वं स्तवै । अस्तुत अस्तुवातां अस्तुथाः अस्तुवि । स्तुवीत स्तुवीयातां स्तुवीथाः स्तुवीय । आशिषि स्तोषीष्ट इत्यादि । अस्तोष्ट अस्तोषातां अस्तोष्ठाः अस्तोध्वं अस्तोषि ॥

हलादौ सार्वधातुके शब्विषये यदा ‘तुरुस्तु शम्यमः’ इतीट् तदा स्तुवीते स्तुवीषे स्तुवीध्वे स्तुवीवहे । स्तुवीतां स्तुवीष्व स्तुवीध्वम् । अस्तुवीत अस्तुवीथाः अस्तुवीध्वं अस्तुवीवहि इति । लिङि सलोपेऽहलादित्वान्नेट्प्रसङ्गः । अन्यत्र सार्वधातुके विकरणेन व्यवधानान्नास्तीटः प्राप्तिः ॥

---

* ख—ब्राह्मणादिषु दर्शनात्.

स्तौति स्तवीति स्तुतः स्तुवीतः स्तौषि स्तवीषि स्तौमि स्तवीमि स्तुवः स्तुवीवः — तिप्सिपोरीट्पक्षे गुणः । अन्यदा वृद्धिः । अन्यत्रेटि सर्वत्रोवङ् ॥

तुष्टाव तुष्टोथ तुष्टुव — थलि भारद्वाजनियमं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधारम्भसामर्थ्यात् क्रादिप्रतिषेध एव भवति ॥

स्तोता स्तोष्यति ॥

स्तौतु स्तवीतु स्तुतात् स्तुवीतात् स्तुतां स्तुवीतां स्तुवन्तु स्तुहि स्तुवीहि — हेरपित्त्वात् ङित्त्वान्न गुणो नापि वृद्धिः । स्तवानि ॥

अस्तौत् अस्तवीत् अस्तुतां अस्तुवीतां अस्तुवन् अस्तौः अस्तवीः अस्तवं अस्तुव अस्तुवीव ॥

स्तुयात् स्तुवीयात् स्तुयातां स्तुवीयातां स्तुयुः स्तुवीयुः स्तुयाः स्तुवीयाः स्तुयातं स्तुवीयातं स्तुयां स्तुवीयाम् — अत्र यासुटि पिद्वचनेषु 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धिः 'ङिच्च पिन्न' इति पित्त्वनिषेधान्न भवति ॥
आशिषि, स्तूयादित्यादि ॥

अस्तावीत् अस्ताविष्टां अस्तावीः अस्ताविषम् — 'स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु' इतीटि सिचि वृद्धिः ॥

अभिष्टौति अभ्यष्टौत् — 'उपसर्गात्सुनोति' 'प्राक्सितादड्व्यवायेपि' इति षत्वम् । पर्यस्तौत् पर्यष्टौत् — 'सि-

वादीनां वाड्व्यवायेपि ' इति परिनिविभ्यः परस्य अड्व्यवाये वा षत्वम् ॥

अग्निष्टुत् – ' क्विप्च ' इत्यग्नावुपपदे क्विप् ॥

अग्निष्टोमः । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः – ' अर्तिस्तु ' इत्यादिना मन्प्रत्ययान्तस्स्तोमशब्दः । एते यज्ञविशेषाः । ' अग्नेस्तुत्स्तोमसोमाः ' ' ज्योतिरायुषस्तोमः ' इति षत्वम् । परिस्तोम इत्यत्र ' उपसर्गात् ' इत्यादिना षत्वम् ' उणादयोव्युत्पन्नाः* ' इति न भवति ॥

स्तुत्यः – ' एतिस्तु ' इत्यादिना क्यप् । क्यबिति वर्तमाने पुनः क्यब्ग्रहणात् अवश्यस्तुत्यः इत्यत्राप्यावश्यके ण्यतं बाधित्वा क्यबेव । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ' लुम्पेदवश्यमः कृत्ये ' इत्यवश्यमो मलोपः ॥

ग्रावस्तुत् – ' भ्राजभास ' इत्यादिना ताच्छील्ये क्विप् ॥

आयतस्तूः – ' क्विब्वचि ' इत्यादिना क्विब्दीर्घौ ॥

स्तोत्रम् – ' दाम्नी ' इत्यादिना ष्ट्रन् ॥

प्रस्तावः – ' प्रे द्रुस्तुस्त्रुवः ' इति घञ् ॥

यज्ञकर्मणि छन्दोगा यत्र देशे समेत्य स्तुवन्ति स संस्तावः । ' यज्ञे समि स्तुवः ' इति घञ् । अन्यत्र संस्तवः ॥

स्तूयते अनयेति स्तुतिः – ' श्रुयजीषि†स्तुभ्यः करणे ' इति क्तिन् ॥

---

* ख–......व्युत्पन्नानि. † ख–यजिदृशि.

स्तवमर्हति स्तव्यः – दण्डादेराकृतिगणत्वात् यदित्यात्रेयः॥

संस्तवानः – 'सम्यानच् स्तुवः' इत्यानच् । अयं बहुलवचनात् केवलादपि भवति । निच्च भवति* । 'मृडा जरित्रे रुद्र स्तवानः' इति ॥

ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ॥ ३५ ॥

अनुदात्त उभयतोभाषः ॥

ब्रूते ब्रुवाते ब्रुवते ब्रूषे ब्रुवे ॥

ऊचे ऊचाते ऊचिषे ऊचिध्वे ऊचे ऊचिवहे – 'ब्रुवो वचिः' इत्यार्धधातुकविषये वच्यादेशः । 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे द्विर्वचनम् ॥

वक्ता वक्तासे वक्ताहे । वक्ष्यते – 'पचिंवचिं' इति व्याघ्रभूतिवचनादनिट्त्वम् ॥

ब्रूतां ब्रुवातां ब्रूष्व ब्रूध्वं ब्रवै ब्रवावहै । अब्रूत अब्रूथाः अब्रुवि । ब्रुवीत ब्रुवीयातां ब्रुवीथाः ब्रुवीय ब्रुवीवहि ॥

आशिषि, वक्षीष्ट वक्षीष्ठाः वक्षीय – आर्धधातुकत्वात् वच्यादेशः ॥

अवोचत आवोचेतां अवोचन्त अवोचथाः अवोचि अवोचावहि – 'अस्यतिवक्ति' इति च्लेरङ् कर्तरि । 'वच उम्' इत्युमागमो मित्त्वादन्त्यादचः परः । आद्गुणः ॥

---

* इदं वाक्यं ख. कोशे न दृश्यते.

अवक्ष्यत ॥

सर्वेष्वेषु वचिग्रहणेषु आदेशस्यापि ग्रहणं वृत्त्यादावुक्तम् ॥

ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवन्ति ब्रवीषि ब्रूथः ब्रूथ ब्रवीमि ब्रूवः — 'ब्रुव ईट्' इति हलादेः पित ईडागमः ॥

आह आहतुः आहुः आत्थ आहथुः — 'ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः' इति ब्रुवो लटः परस्मैपदानां आदितः पञ्च णलादयो हि यथासङ्ख्यं भवन्ति । धातोश्चाहादेशः । अकार उच्चारणार्थः । थलि 'आहस्थः' इति हकारस्य थकारे 'खरि च' इति चर्त्वम् । आत्थ इत्यत्र स्थानिवद्भावेन ब्रुव ईण्ण भवति, 'आहिभुवोरीट्प्रतिषेधः' इति निषेधात् ॥

उवाच ऊचतुः ऊचुः उवचिथ ऊच उवाच उवच ऊचिव — पिति 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । अन्यत्र 'वचिस्वपि' इति । तच्च परत्वात् द्विर्वचनात्पूर्वमेव भवति । वलादौ क्रादिनियमादिट् । थलि 'उपदेशेऽत्वतः' इतीण्णिषेधो न भवति, तत्रोपदेशग्रहणस्य 'धातूपदेशेऽत्वतः' इति व्याख्यानात् । अयं चादेशोत्तरकालं धातुः नोपदेशे ॥

वक्ता । वक्ष्यति ॥

ब्रवीतु ब्रूतात् ब्रूतां ब्रूहि ब्रूतं ब्रवाणि — तातङो ङित्त्वात् 'ङिच्च पिन्न भवति' इत्यपित्त्वादीण्ण भवति ॥

अब्रवीत् अब्रूतां अब्रवीः अब्रवम् ॥

ब्रूयात् ब्रूयातां ब्रूयाः ब्रूयां ब्रूयाव – पिद्वचनेषु यासुटो ङित्त्वात् पित्त्वाभावादीडभावः । आशिषि, उच्यात् उच्यास्ताम् – ‘ किदाशिषि ’ इति कित्त्वात्संप्रसारणम् ॥

अवोचत् अवोचतां अवोचः अवोचम् – अङि उमागमः ‘ वच उम् ’ इति ॥

कर्मणि, उच्यते अवाचीत्यादि ॥

कर्मकर्तरि ‘ यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञ् ’ इति यक्चिणोर्निषेधात् शब्लुकौ भवतः । ब्रूते कथा स्वयमेवेति ॥

विवक्षते विवक्षति । वावच्यते ॥

यङ्लुकि नायं वच्यादेशः, यङ आर्धधातुकस्य लुका विषयत्वापहारात् । अस्य चोपपादनं चष्टौ कृतम् ॥

अनूचानः – ‘ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ’ इति भूते लिटः कर्तरि कानचि निपात्यते । अनेनैव निपातनेन भूते वा लिडनुमीयते । तस्य च नित्यं कानजिति न तिङां श्रवणप्रसङ्गः । विकल्पेनानुमानाच्चेणादिधातुविशेषविषयेणानेन लिटा धातुसामान्यविहितस्य लुङो न बाधः । ‘ अनद्यतने लङ् ’ ‘ परोक्षे लिट् ’ इत्यत्राप्यस्य योगस्यानुवर्तनादिणादौ भूतसामान्ये सावकाशस्यास्य लिटो भूतविशेषविषयाभ्यां पराभ्याम्* लङ्लिड्भ्यां न बाध इति भाष्यादौ स्थितम् ॥

---

* ख—राभ्यामपि.

प्रवचनीयो विप्रः । प्रवचनीयोनुवाकः – ‘ भव्यगेय ’ इत्यादिना कर्तृकर्मणोरनीयर् ॥

गुणमुक्तवान् गुणवचनः – ‘ कृत्यल्युटो बहुलम् ’ इति ल्युट्कर्तरि ॥

वाच्यम् – ‘ आर्धधातुके ’ इति विषयसप्तमीत्वात् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेः वच्यादेशे हलन्तलक्षणो ण्यद्भवति । ‘ चजोः कु घिण्यतोः ’ इति कुत्वस्य ‘ वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ’ इति निषेधः । शब्दसंज्ञायां तु कुत्वमेव, वाक्यमिति ॥

प्रकर्षेणोच्यत इति प्रवाच्यो नाम पाठविशेषोपलक्षितो ग्रन्थविशेषः । तत्र शब्दसंज्ञात्वेपि ‘ यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ’ इति कुत्वं निषिध्यते । तत्र प्रवचिग्रहणं शब्दसंज्ञार्थम् । अपरे पुनराहुः ‘ प्रपूर्वो वचिरसंज्ञायामेव वर्तते । प्रवाच्य इति ग्रन्थविशेषप्रतीतिस्तु प्रकरणादिना इत्यत्राप्यशब्दसंज्ञायामित्येव कुत्वनिषेधस्य सिद्धत्वात् प्रवचिग्रहणं नियमार्थं अशब्दसंज्ञायामिति निषेधस्सोपसर्गत्वे प्रपूर्वस्यैवेति । उपसर्गान्तरयोगे विवाक्यमिति कुत्वं भवति ’ इति । एतच्च भाष्ये दूषितम् –‘ यत इदं कुत्वं अहर्विशेष एवेष्यते । अन्यत्र त्वविवाच्यमिति भवितव्यम् ’ इति । अहर्विशेषश्च द्वादशाहेऽभितोरात्रे मध्ये दशरात्रः तस्य दशममहः । तथा चाश्वलायनः ‘ नास्मिन्नहनि केनचित्कस्यचिद्विवाच्यमविवाक्यमित्येतदाचक्षते ’ इति । अहर्विशेषे कुत्वं तु पृषोदरादित्वात् , न्यङ्क्वादित्वाद्वा द्रष्टव्यम् ॥

वाक् — 'क्विब्वचि' इत्यादिना क्विप् अप्रसारणं दीर्घत्वं च ॥

वाचा — 'आपं चापि हलन्तानाम्' इति टाप् ॥

वागस्यास्तीति वाग्मी — 'वाचो ग्मिनिः' इति ग्मिनिः। पदत्वात्कुत्वे जश्त्वम् ॥

कुत्सिता वागस्यास्तीति वाचालः, वाचाटः — 'आलजाटचौ बहुभाषिणि' इत्यालजाटचौ । बहुभाषिग्रहणं कुत्सितो* पलक्षणार्थम् ॥

संदिश्यमाना संदिश्यमानस्य वा वाक् वाचिकम् — 'वाचो व्याहृतार्थायाम्' इति व्याहृतार्थत्वोपाधिकात् वाचः स्वार्थे ठक् । वाचिकं च दूतं प्रति पूर्वमेव स्वामिनोक्तार्थमिति व्याहृतार्थं भवति । अपर आह — लेख्यादिनावधारितेर्थे प्रवर्तमाना वाग्वाचिकमिति । तथा च माघे — 'निर्धारितेर्थे लेख्येन खलूक्त्वा खलु वाचिकम्' इति । 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति वाचिकशब्दस्य नपुंसकत्वम् ॥

वाचोयुक्तिः — 'वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु' इति षष्ठ्या अलुक् ॥

ब्राह्मणिब्रुवा — 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इति कर्मधारयः। चेलादयो वृत्तिविषये कुत्सनवचना इति प्रागेवोक्तम् ।

* ख — कुत्सो.

'घरूप' इति ह्रस्वः । अत्रैव सूत्रे ब्रुवेतिनिर्देशात्पचाद्यच्चि...... । विदुषिब्रुवा विदुषीब्रुवा श्रेयसिब्रुवा श्रेयसीब्रुवा–'उगितश्च' इति ह्रस्वविकल्पः । अनयोः पुंवद्भावोपीष्यते, विद्वद्ब्रुवा श्रेयोब्रुवा इति ॥

उक्त्वा, उक्तम् ॥

पौनरुक्तम्, नैरुक्तम्–'अणृगयनादिभ्यः' इति भवव्याख्यानयोरण् । पौनरुक्तमधीते वेद वा पौनरुक्तिकः-'क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्' इति ठक् ॥

अयं द्विकर्मकः । तत्राप्रधाने लादय उक्ताः । अप्राधान्यं च विवक्षाधीनमिति माणवको धर्ममुच्यते, धर्मो माणवकमुच्यते, इत्युभयोरपि कर्मणोः पर्यायेण लादयो भवन्ति । कृद्योगलक्षणा तु षष्ठी द्वितीयावद्युगपदुभयत्रापि भवति, माणवकस्य धर्मस्य वक्तेति । तत्र यस्याप्राधान्यस्य विवक्षा तत्र पक्षे द्वितीयापीष्यते । इह वक्तव्यो माणवको धर्मं देवदत्तेन इत्यादावेकस्मिन्कर्माणि कृत्येनाभिहिते अन्यस्मिन् कर्मणि कर्तरि च 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठी न भवति । 'उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठ्याः प्रतिषेधः' इत्यस्य नाथत्यादौ प्रागेवोपपादितत्वात् ॥

इण् गतौ ॥ ३६ ॥

एतदादयो वच्यन्ताः परस्मैपदिनोनुदात्ताः । इङ् त्वात्मनेपदी । 'इणो गा लुङि' इत्यादौ विशेषणार्थो णकारः ॥

एति इतः यन्ति एषि एमि इवः – 'इणो यण्' इत्यजादौ क्ङिति यणादेशः ॥

उपैति—'एत्येधत्यूठ्सु' इत्येजादावेतौ वृद्धिः । एवं च – 'ऐति स्म रामः पथि जामदग्न्यः' इति भट्टिप्रयोगवत् 'न पुनरेति गतं चतुरं वयः' इत्यत्रापि ऐतीति वृद्धिरेव पठितव्या । 'स चिन्तयत्येव भियस्त्वदेष्यतीः' 'हरत्यघं सम्प्रति हेतुरेष्यतः' इत्यादयस्तु प्रयोगा भौवादिकस्यायतीत्यस्य एङि पररूपे द्रष्टव्याः । आ इतः = एतः । उपेत इत्यत्र गुणस्यादिवद्भावेन प्राप्तां 'एत्येधति' इति वृद्धिमन्तवद्भावेन प्राप्तं 'ओमाङोश्च' इति पररूपं परत्वाद्बाधते ॥

इयाय ईयतुः इययिथ इयेथ ईय इयाय – किति परत्वाद्द्विर्वचनात्पूर्वं इणो यण् । अकिति तु उभाभ्यां परत्वात् गुणवृद्ध्योरयायौ । एषां स्थानिवद्भावाद्यथायोगमेदैतोरिशब्दस्य वा द्विर्वचने किति 'दीर्घ इणः किति' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । तत्सामर्थ्यादुत्तरखण्डस्य पुनः प्रवर्तमानाद्यणोन्तरङ्गत्वान्न सवर्णदीर्घः, नाप्यभ्यासह्रस्वः । अन्यत्रेचोऽभ्यासह्रस्वे 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ् । यकारस्य विधानसामर्थ्यान्न हलादिशेषः । क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः ॥

एता । एष्यति ॥

एतु इतात् इतां यन्तु इहि अयानि । 'अवैहि मां किंकरम्' इत्यत्र अनेजादित्वात् एतेः 'एत्येधति' इत्य-

स्याप्रसङ्गात् वृद्धिरवश्या । न चाङ्प्रश्लेषेणैजादित्वेन वृद्धिः ; यतस्तामन्तवद्भावेन 'ओमाङोश्च' इति पररूपं बाधत इत्युक्तम् ॥

ऐत् ऐतां—'आटश्च' इत्यान्तरतम्यादैकारो वृद्धिः । आयन्— अत्रान्तरङ्गत्वाल्लादेशेऽन्तिभावे अच्परत्वात् 'इणो यण्' इत्यस्य 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धत्वात्पश्चादाडागमः । ऐहि आयं — अत्रापि परत्वाद्गुणायादेशयोः आटचाकारो वृद्धिः ॥

इयात् इयातां इयुः इयां इयाव । आशिषि, ईयात् ईयास्ताम् — 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । समियात् समियास्तामित्यादौ 'एतेर्लिङि' इत्युपसर्गात्परस्यैतेरार्धधातुके लिङि ह्रस्वत्वम् । अभीयात् प्रेयादित्यादौ एकादेशस्यह्रस्वो न भवति, व्यपवर्गाभावात् उपसर्गात्परस्यैतिदीर्घस्याभावात् । अन्तादिवद्भावश्च नास्ति, उभयाश्रितत्वात् । आ ई यात् एयात् समेयादित्यत्रादिवद्भावेनैकारस्य दीर्घत्वे सम उपसर्गात्परत्वेपि 'अणः' इति तत्रानुवर्तनान्न ह्रस्वः । अण्चेह सामर्थ्यात् पूर्वः । समीयात् इत्यादिप्रयोगस्तु 'ई गतौ' इति भौवादिकस्य ॥

अगात् अगातां अगुः अगाः अगां अगाव — 'इणो गा लुङि' इति गादेशः, 'गातिस्था' इति सिचो लुक्, 'आतः' इति झेर्जुस्, 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपत्वम् । अत्रात्रेयः — 'न माङ्योगे' इत्यत्र ङित्तु माङुपात्तः । तेनाङित्यपि माशब्दे सार्वकालिको लुङनुमीयत

इति 'मा वालिपथमन्वगाः' 'मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमश्शाश्वतीस्समाः' इत्यादावडागम उपपन्न इत्याह — तदयुक्तम् । 'माङि लुङ्' इति सार्वकालिकलुङो विधावपि ङितो ग्रहणात् अङितस्तस्याभावात्* । तथा च तत्र वृत्तिः 'मा भवतु, मा भविष्यतीत्यङितो माशब्दस्य प्रयोगः' इति । किञ्च 'नमाङ्योगे' इति सानुबन्धकनिर्देशो भूतसामान्ये लुङि लङ्लङोश्च माशब्दयोगे अडागमार्थस्स्यादिति नैवापूर्वस्य लुङः कल्पकस्स्यात् ।

'अथवा न धर्ममसुबोधसमयमवगात्† बालिशाः ।'

इति माघप्रयोगः

'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।'

इत्यवशब्दान्तलोपे‡ द्रष्टव्यः ॥

कर्मणि, ईयते । अगायि इत्यादि । स्यादिषु वा चिण्वद्भावे, आयिष्यते । आयिषातां । आयिषीष्ट । आयिता । अन्यदा, एष्यते । अगासातां । एषीष्ट । एता । लुङि चिण्वत्पक्षे चिण्वदिटा परेण बाधात् न गादेशः । सकृद्गतपरिभाषया च न पुनः प्रवर्तते इति केचित् । आत्रेयादयस्तु 'वधभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेन' इति वार्तिके तद्व्याख्याने भाष्यादौ च वधभावमेवाधिकृत्य वि-

---

*ख—अङिति तस्याभावादनर्थकं स्यात्.

†मुद्रिते माघकोशे तु 'अपयात बालिशाः' इत्येव दृश्यते ; मल्लिनाथेनापि 'अवपूर्वाद्याधातोर्लोट्' इति व्याख्यातम्.

‡शब्देन्दुशेखरादौ तु 'अविना साहचर्यादेवेत्यस्याप्यादिलोप एव' इत्युक्तम्.

प्रतिषेधकथनाद्गादेशमाहुः, अगायिषातामित्यादि । स्यादिषु चिण्वद्भावेन चिणि दृष्टो गादेशो न भवति, चिणि दृष्टस्याङ्गाधिकारविहितस्यैव सोतिदेश इति । गादेशश्च केवलं चिणि दृष्टः । न त्वङ्गाधिकारविहितः ॥

जिगमिषति – ' सनि च ' इत्यबोधनार्थस्य गम्यादेशः । ' गमेरिट्परस्मैपदेषु ' इत्यत्रास्यापि ग्रह इति सनस्सकारादिप्रत्ययत्वादिडागमः । ' अयं चेडागम आत्मनेपदेन समानपदस्य नेष्यते । अन्यत्र सर्वत्रेष्यते ' इति गच्छतावुक्तम् । तेन कृत्यामि परस्मैपदलुकि च भवति, जिगमिषिता । जिगमिषाञ्चकार । जिगमिष त्वमिति ॥

भावकर्मणोर्लिट्यामि च आत्मनेपदाभावादिडेव, जिगमिषाञ्चक्रे जिगमिषाम्बभूवे देवदत्तेनेति । यत्तु पदशेषकारदर्शनम् ' गम्युपलक्षणार्थं परस्मैपदग्रहणम् । तेन परस्मैपदेषु दृष्टस्य गमेरभावादात्मनेपदे गमिष्यत इतीड्भवति ' इति, तदपि गच्छतावेव दूषितमितीडात्र न भवितव्यम् । तथा च ' अज्झनगमां सनि ' इत्यत्र कैयटपदमञ्जर्योः " ' गमेरिङादेशस्य ग्रहणम् ' इति वार्तिके इङ्ग्रहणं इणिकोरप्युपलक्षणम् । तेनेणिगादेशस्यापि भावकर्मणोरात्मनेपद इडभावे जिगांस्यत इति दीर्घो भवति " इति । अन्ये तु – अत्रेङ्ग्रहणं नोपलक्षणमिति दीर्घत्वं नेच्छन्ति, जिगंस्यत इति । यदायं गम्यादेशोकर्मकः सम्पूर्वश्च संजिगमिषति वत्सो मात्रा इति तदा ' पूर्ववत्सनः ' इत्यतिदेशेन ' समो गमृच्छि '

इत्यात्मनेपदं स्यादिति न मन्तव्यम् ; यतः प्रकृतौ दृष्टस्य सनन्तेऽतिदेशः । इह च सनमन्तरेण नैवास्य प्रयोगः । जुगुप्सत इत्यादौ तु सनमन्तरेण प्रकृतेरप्रयोगेप्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं इत्यात्मनेपदमिति प्रागेवोक्तम् ॥

गमयति — 'णौ गमिरबोधने' इति गमिरादेशः । अमन्तत्वान्मित्त्वे 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः, बोधने तु नायमादेश इति प्रत्याययति प्रतीषिषति इति भवतः । अजादित्वाद्द्वितीयस्यैकाचः सनो द्विर्वचने अभ्यासस्येत्वे उभयोरपि सकारयोरिण उत्तरत्वात् षत्वम् । प्रतीषिषन्ती इत्यत्र सन्शपोरकारयोः एकादेशस्यान्तवद्भावेन पूर्ववत्त्वेन ग्रहणेपि 'अदभ्यस्तात्' इति नादादेशः, अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य तद्विधानात् । अत्र हि इकारादिस्समुदायोङ्गम् । इकारवर्ज्यं नाभ्यस्तम् ॥

उपेयिवान् — 'उपेयिवाननाश्वान्' इति लुङ्लिङ्विषयस्य पाक्षिकस्यालिटो नित्यं क्वसुरिट्च निपात्यते । अत्र हि क्रादिनियमप्राप्तादिटः पूर्वं नित्यत्वात् द्विर्वचनमिति हरदत्तादयः । कृतेपीटि द्विर्वचनं प्राप्नोत्यकृतेपीति नित्यत्वम् । द्विर्वचने तु नेटः प्राप्तिः, 'वस्वेकाजाद्घसां' इति कृतद्विर्वचनानां एकाचामेव क्रादिनियमादिट्क्सावि इति नियमात्, अस्य च द्विर्वचनोत्तरकालमनेकाच्त्वात् । न च सवर्णदीर्घेणेकाच्त्वशङ्का, यत इ इ वस् इति स्थिते सवर्णदीर्घात्परत्वाद्विशेषविहितत्वाच्च 'दीर्घ इणः किति' इत्य-

भ्यासस्य दीर्घेण भाव्यम् । तद्विधानसामर्थ्याच्च पुनस्सवर्ण-दीर्घो नैव प्रसजतीति । अनेन च निपातनेन क्रादिनि-यमात्प्राप्तो 'वस्वेकाच्' इति नियमादप्राप्त इट् प्रतिप्रसूयत इति । उपेयुष इत्यादौ भसंज्ञायां 'वसोस्सम्प्रसारणम्' इति सम्प्रसारणे वलाद्यभावादिण्ण भवति । 'उपोपसर्ग-ग्रहणमतन्त्रम् । तेन ईयिवान् समीयिवान् इत्याद्यपि भवति' इति वृत्तिकारादयः । पारायणिकास्तु उपसर्गग्रह-णस्य प्रयोजनं अजन्तस्यान्यस्योपसर्गस्य निवृत्तिरित्याहुः ॥

इत्यः उपेत्यः – 'एतिस्तु' इत्यादिना क्यपि तुक् । उपेत्य इत्यत्र 'षत्वतुकोरसिद्धः' इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात् ह्रस्वाश्रयस्तुग्भवति । उपेयमिति प्रयोगो भौवादिकस्य दैवा-दिकस्य वाऽचो यत्प्रत्ययेन ॥

न अभ्याशोऽनभ्याशः । स गन्तव्यो यस्य सोनभ्या-शमित्यः – 'इत्ये चानभ्याशस्य' इति मुम् ॥

अत्येतीत्यत्यायः – 'श्याद्व्यध' इत्यादिना णः ॥

अत्ययी – 'जिदृक्षिविश्रि' इत्यादिना इनिः ॥

इत्वरः – 'इण्नशि' इति क्वरप् । स्त्रियां 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप्, इत्वरी ॥

न्यायः – 'परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः' इति घञ् । अभ्रेषः पदार्थानामनपचारः यथाप्राप्तकरणम् ॥

पर्यायः – 'परावनुपात्यय इणः' इति घञ् । अनुपात्ययः क्रमप्राप्तस्यानतिपातः परिपाटी । अन्यत्र, कालपर्यायः

' एरच् ' ॥

इत्या — ' संज्ञायां समज ' इत्यादिना स्त्रियां क्यप् ॥

इतिः — ' बाहुळकात् क्तिन् ' इत्यात्रेयः ॥

अयनं, अन्तरयणम् — ' अन्तरदेशे ' ' अयनं च ' इति णत्वम् । अन्तर उपसर्गत्वात् ' कृत्यचः ' इति णत्वे वचनं देशप्रतिषेधार्थम् ॥

नीयते अनेनेति न्यायः — ' अध्यायन्याय ' इति घञ् निपात्यते । पुंसि संज्ञायां घापवादः ॥

न्यायादनपेतं न्याय्यम् — ' धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ' इति यत् ॥

न्याये भवं न्याय्यम् — दिगादित्वाद्यत् ॥

न्याये भवं तस्य व्याख्यानं वा नैयायं — ऋगयनादिपाठादणि ' न य्वाभ्यां ' इत्यैजागमः ॥

न्यायमधीते वेद वा नैयायिकः — उक्थादित्वाट्ठक् । ' न य्वाभ्याम् ' इत्यैजागमः ॥

आत्ययिकः, औपयिकः* — अत्ययोपायशब्दाभ्यां एरजन्ताभ्याम् ' विनयादिभ्यश्च ' इति ठक्स्वार्थे । उपायशब्दस्य तु ' उपायाद्ध्रस्वत्वं च ' इति ह्रस्वत्वमपि । ' औपयिकशब्दस्स्वभावादौचित्ये वर्तते । यथाकथंचिदियं व्युत्पत्तिः '

---

* ख—आत्यायिकम् औपायिकम्.

इत्यात्रेयः । 'शिवमौपयिकं गरीयसीम्' इत्युपायमात्रेपि प्रयोगो दृश्यते ॥

प्रातरित्वा – 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति क्वनिप् । स्त्रियां प्रातरित्वरी – 'वनोरच' इति ङीब्रेफौ ॥

कान्तारमतीतः कान्तारातीतः – 'द्वितीया श्रित' इति तत्पुरुषः ॥

दुःखादपेतो दुःखापेतः – 'अपेतापोढ' इति पञ्चमीतत्पुरुषः ॥

एव – 'इण्शीभ्यां वन्' इति वन्प्रत्ययः, चादित्वादसत्त्ववचनत्वान्निपातोऽव्ययम् । क्केव भोक्ष्यसे –– एवशब्दोऽसम्भावने, न क्वापि भोक्ष्यस इत्यर्थः । 'एवे चानियोगे पररूपं वक्तव्यम्' इति पर रूपम् । नियोगोवधारणम्, अनियोगस्ततोन्यः ॥

समिथोऽग्निः सङ्ग्रामश्च – 'समीणः' इति थक् ॥

आयुः आयुषी – 'एतेर्णिच्च' इत्युसिप्रत्ययः, णित्त्वाद्वृद्धिः ॥

पुरुषायुषम्, द्व्यायुषम्, त्र्यायुषम् – 'अचतुर' इत्यादिना आद्यस्य षष्ठीतत्पुरुषे, इतरयोः समाहारद्वन्द्वेऽच् निपात्यते । तेन समासान्तरे न भवति । पुरुषश्च आयुश्च पुरुषायुषी, द्व्योरायुः त्रयाणामायुः द्व्यायुस्त्र्यायुरिति ॥

आगः – 'इण आगोपराधे' इत्यसुन्यागादेशोपराधे ॥

एतशः चन्द्रादिः, एतशा ब्राह्मणः – 'इणस्तशन्तशसुनौ' इति तशन्तशसुनौ ॥

इभः – 'इणः कित्' इति भन्प्रत्ययः । कित्त्वान्न गुणः ॥

इभमर्हति इभ्यः – दण्डादित्वाद्यत् ॥

एकः – 'इण्भी' इत्यादिना कन् । सङ्ख्यायामयमेकवचनान्तः । मुख्यादौ त्वभिधेयवचनः । अयं सर्वनामा । तत्कार्याणि जसि विभाषां वर्जयित्वा पूर्वशब्दवदिहाप्युन्नेयानि । त्यद्शब्दवत्त्यदादिकार्याणि च ।

'भवन्त्यनेके जलधेरिवोर्मयः'

इत्यत्र तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् उत्तरपदस्य च तत्सङ्ख्यावाचित्वेन एकवचनान्तत्वाद्बहुवचनमनुपपन्नमिति

'सेव्यतेनेकया सन्नताङ्ग्या'

इतिवदेकवचनेन भाव्यम् । अथैकशब्दस्य 'द्व्येकयोः' इत्यादिवत् वृत्तौ भावप्रधानत्वात् न विद्यते एकत्वं येषामिति बहुव्रीहिणा

'इद्यते* निभृतमेकमनेकैः'

---

* ख—उद्यते.

इतिवद्बहुवचनोपपत्तिः । सिद्ध्यति बहुवचनम् ; 'न बहुव्रीहौ' इति निषेधात्सर्वनामकार्यं शीभावो न सिद्ध्यति । अथवा एवं समर्थनीयः — एकशब्दोसहायवचनः, अनेके ससहाया इत्यर्थः । तथाच योगपातञ्जले — 'एकं चित्तमनेकेषाम्' इति प्रयुज्यते ॥

ऐक्यम् — ब्राह्मणादिपाठात् ष्यञ् ॥

एकतरः, एकतमः — सर्वनामनी 'एकाच्च प्राचाम्' इति द्वयोर्बहूनां च एकस्य निर्धारणे क्रमेण डतरज्डतमचौ विकल्पेन । नपुंसके स्वमोः 'अद्ड्डुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः' इत्यदडादेशे अमोपवादे, डित्त्वाट्टिलोपे, एकतमदिति भवति । 'एकतरशब्दात्त्वदडादेशो नेष्यते' इति भाष्य उक्तम् ॥

एकाकी, एककः, एकः — 'एकादाकिनिच्चासहाये' इत्यसहायार्थादेकशब्दात् स्वार्थे कनाकिनिचौ । आकिनिचश्च* पक्षे लुक् ॥

सकृद्भुङ्क्ते — 'एकस्य सकृच्च' इति क्रियागणने सकृदादेशः, सुच्प्रत्ययश्च, चकारस्स्वरार्थः, उकार उच्चारणार्थः, सकारस्य संयोगान्तलोपः । स्वरादित्वादव्ययत्वात्सुपो लुक् ॥

एकधा भुङ्क्ते — सङ्ख्याया विधार्थे धाप्रत्ययः । विधा प्रकारः सामान्यस्य भेदको विशेषः । अनिर्धारितसङ्ख्यस्य भोजनादेः एकत्वादिलक्षणे प्रकारे वर्तमानादेकादेश्शब्दात्स्वा-

---

* ख—कनश्च.

र्थे धेति सूत्रार्थः । अनेकमेकधा करोति – ‘अधिकरणविचाले च’ इति धा स्वार्थे । अधिकरणं द्रव्यं, तस्य सङ्ख्यान्तरापादनं अधिकरणविचालः, स चैकस्यानेकीकरणम् अनेकस्यैकीकरणम् ॥

ऐकध्यं भुङ्क्ते करोति वा – ‘एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम्’ इति ध्यमुञादेशः ॥

एकशो ददाति एकैकं एकैकस्मै वा ददातीत्यर्थः – ‘सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्’ इति शस् । अत्रैकवचनग्रहणं नियतपरिमाणानां प्रस्थादीनां ग्रहणार्थम् । कारकरूपार्थाभिधायिनः सङ्ख्यैकवचनात् वीप्सायां गम्यमानायां वा शसिति सूत्रार्थः । कारकग्रहणात् एकैकस्य स्वमिति विवक्षायां शस् न भवति । “‘नित्यवीप्सयोः’ इति द्विर्वचनं शसि न भवति, ‘वीप्सायाः शसैवोक्तत्वात्” इति ‘सर्वस्य द्वे’ इत्यत्र भाष्यादौ स्थितम् । ऐकश्यम् * शसन्तात् ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । ‘अव्ययानां भमात्रे’ इति टिलोपः । ‘एकैकशः पितृसंयुक्तानि’ इत्यत्र शसः प्रायश इत्यादिवत् अत्यन्तस्वार्थिकत्वात् वीप्साया अनभिधानाद्विर्वचनम् । तथा च ‘सर्वस्य द्वे’ इत्यत्र भाष्यम् –‘यत्र च तद्धितेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम् । तद्यथा एकैकशो ददाति’ इति । इदमेव भाष्यमत्यन्तस्य स्वार्थिकस्य शसो मूलम् । यत्र द्विर्वचनं

---

* ख—एकैकश्यम्.

तत्र 'एकम्बहुव्रीहिवत्' इति बहुव्रीहिवद्भावात्सुपो लुक् ॥

एकान्नविंशतिः — एकेन न विंशतिरिति 'तृतीया' इति योगविभागात्समासः । 'एकादिश्चैकस्य चादुक्' इत्येकशब्दात्परस्य नञः प्रकृतिभावः, एकस्य चादुगागमः ॥

एकस्या भावः एकत्वम्, एकस्याः क्षीरं एकक्षीरम् । 'एक तद्धिते च' इति तद्धिते उत्तरपदे च परे ह्रस्वः स्त्रीप्रत्ययस्य । 'लिङ्गविशिष्टग्रहणं एकशब्दस्य [ब्दह्रस्वत्वं] प्रयोजयति' इति वृत्तिः ॥

एकैकं भोजयति — 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचने एकं बहुव्रीहिवत्' इति बहुव्रीहिवद्भावात्सुपो लुकि चित्रगुरित्यादिवत् पुनस्समासात्सुबुत्पत्तिः । 'न बहुव्रीहौ' इति सर्वनामसंज्ञानिषेधोस्य न भवति, तत्र बहुव्रीहाविति वर्तमाने पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिपरिग्रहार्थमित्युक्तत्वात् । अयं चातिदेशिको गौणो बहुव्रीहिः । बहुव्रीहिवद्भावात् 'एकैकामाहुतिं जुहोति' इत्यत्र 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्युत्तरपदनिबन्धनः पुंवद्भावो भवति । ननु सत्यसति वा पुंवद्भावे को विशेषः ? यस्मादुभयथापि वृद्धिर्भविष्यति । सत्यम्, अवग्रहे त्वस्ति विशेषः ॥

एकदा — 'सर्वैक' इति दाप्रत्ययः ॥

एकपुरुषः — 'पूर्वकाल' इति समासः । पश्चाम्राः, पूर्वेषुकामशमी, इत्यादौ 'विशेषणं विशेष्येण' इति स-

मासे सिद्धे 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम्' इति पुनर्विधानात् संज्ञाया अन्यत्र दिक्सङ्ख्ययोः विशेषणसमासाभावात् एकशब्दस्य समासवचनम्। अत एव एकवीर इत्यत्र 'पूर्वकाल' इत्यस्मात्परत्वात् 'पूर्वापरप्रथम' इत्यनेन समासेन भाव्यम्; ततश्च वीरशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वात्पूर्वनिपातस्स्यादिति चोद्यमपि निराकृतम्। तस्य त्ववकाशो वीरपुरुषादिः॥

एतत्—'एतेस्तुट्च' इत्यदिप्रत्ययस्तुडागमश्च। एष करोतीति 'त्यदादीनामः' इति विभक्तावत्वे 'तदोस्सस्सौ' इति सौ तकारस्य सत्वे, तस्य च षत्वे, सोः 'एतत्तदोस्सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि' इति लोपः। अकोरिति वचनात् एषकः करोतीति साकच्के सुलोपो न भवति। अनञिति वचनात् अनेषः करोतीत्यत्रापि न सुलोपः। अत्र 'अनञ्समासे' इति प्रतिषेधादेव तदन्तस्यापि ग्रह इति परमैष करोतीत्यत्रापि सुलोपः। त्यदाद्यत्वे 'तदोस्सस्सावनन्त्ययोः' इति सत्वे च, त्यदादिप्राधान्ये तदन्तेपीष्यते; यदात्वप्राधान्यं तदा न भवतः, अत्येतद्देवदत्त इति। नपुंसके सोर्लुका लुप्तत्वादपि न भवतः। अमो लुका लुप्तत्वादपि नात्वम्। एषेत्यादौ विभक्तिनैरन्तर्येण भवदप्यत्वं 'भस्त्रैषा' इत्यादिनिर्देशात्तद्विघातस्य टापो निमित्तं भवति॥

एषका, एषिका — अकच्पक्षे ‘भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वानञ्पूर्वाणामपि’ इति कात्पूर्वस्याकारस्य ‘प्रत्ययस्थात्’ इति प्राप्तमित्वं पक्षे निषिध्यते। यद्यप्यत्र ‘नञ्पूर्वाणामपि’ इत्यपिशब्देन केवलानामन्यपूर्वाणां चायं निषेध उक्तः। तथाप्येषाद्वे समस्ते न प्रयोजयतः, यतस्समासार्थायाम्* विभक्तौ न त्यदाद्यत्वं ‘अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते’ इति। तेन समासाद्विभक्तावत्वे टापा भाव्यम्। स चान्तर्वर्तिन्या विभक्त्या प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तात्पर इति ‘प्रत्ययस्थात्’ इतीत्वस्य ‘असुपः’ इति निषेधादप्रसङ्गात् किं तन्निषेधेन। शेषं त्यदादिकार्यं त्यच्छब्दवत्॥

एतत्परिमाणमस्य एतावान् — ‘यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्’ इति परिमाणिनि वतुप्। ‘आ सर्वनाम्नः’ इत्यात्वम्। ‘अत्वसन्तस्य’ इत्यसम्बुद्धौ सावुपधादीर्घत्वे नुमि हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ॥

अतः, अत्र — ‘एतदोश्’ इति प्राग्दिशीये ऽशादेशः। अत्र ‘एतदः’ इति योगविभागः, तत्र ‘एतेतौ रथोः’ इत्यनुवृत्त्या रेफथकाराद्योः प्रत्यययोः यथासङ्ख्यं एत इत इत्येतावादेशौ भवतः, एतर्हि इत्थं इति — तत्र र्हिल् ‘अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्’ इति सिद्धः। थादिस्तूपसङ्ख्येयः। अत्र भुङ्क्ष्व, अथोत्राधीष्व, इत्यादौ अन्वादेशेपि ‘एतदोश्’ इति सामान्येनैवाशादेशे सिद्धे ‘एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ’ इति वचनं त्रतसोरनुदात्तत्वार्थम्॥

---

* क—समर्थायाम.

एनं एनौ एनान् एनेन एनयोः – ‘ द्वितीयाटौस्स्वेनः ’ इतीदमेतदोः अन्वादेशविषययोरेनादेशः । नपुंसकैकवचने त्वेनदितीष्यते ॥

एतः वर्णः – ‘ हसिमृग्रिण्वामि ’ इति तन्प्रत्ययः ॥

एनी – ‘ वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ’ इत्यनुदात्तान्ततोपधवर्णवाचित्वात् स्त्रियां ङीप्, तकारस्य च नः ॥

इनः – ‘ इण्सि ’ इत्यादिना नक् ॥

दूरं – ‘ दुरीणो लोपश्च ’ इति दुर्युपपदे रक् । इणश्च लोपे रोरिलोपे ‘ ढ्रलोपे ’ इति दीर्घः ॥

दविष्ठः दवीयान्, दवयति – ‘ स्थूलदूर ’ इत्यादिना ‘ णाविष्ठवत् ’ इति च यणादिपरस्य लोपो* गुणश्च ॥

‘ दूरयत्यवनते विवस्वति ’ इति प्रयोगस्तु चिन्त्यः ॥

इङ् अध्ययने ॥ ३७ ॥

नित्यमधिपूर्वः । अधीते अधीयाते अधीयते अधीषे अधीये अधीवहे – क्ङित्यजादावियङ् । ‘ रामादधीतसंदेशः ’ इति भट्टिप्रयोगे पञ्चमी चिन्त्या, ‘ आख्यातोपयोगे ’ इत्याख्यातुः प्रतिपादयितुः अपादानत्वं यस्मादुपयोग एव । उपयोगश्च नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम्, तच्च उपाध्यायादधीते इत्यादावेव सम्भवति ॥

---

* क-टिलोपो.

अधिजगे अधिजगाते अधिजगिषे अधिजगे अधिजगिवहे – 'गाङ्लिटि' इति गाङादेशः। क्रादिनियमादिट्। 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपः। तस्य स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनम्। गाशब्दस्य तु न स्थानिवत्त्वम्, 'गाङ्लिटि' इति द्विलकारकनिर्देशात् लावस्थायामेव तद्विधानात्, द्विर्वचननिमित्तान्निमित्तत्वाभावात् ॥

अध्येता। अध्येष्यते ॥

अधीतां अधीयातां अधीष्व अध्ययै अध्ययावहै – आटि गुणाययोरुपसर्गस्य यणादेशः। पूर्वं धातोरुपसर्गेण योगेपि गुणात्पूर्वमन्तरङ्गत्वेन सवर्णदीर्घो न भवति, 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति गुणस्य बलीयस्त्वात्। अथवा 'प्रत्ययः' 'णेरध्ययने वृत्तम्' इत्यादिनिर्देशान्न भविष्यति ॥

अध्यैत अध्यैयातां अध्यैयत – ह्रस्यादादेशः। अध्यैथाः अध्यैयि अध्यैवहि – अजादौ परत्वादियङि पश्चादाटि वृद्धौ उपसर्गस्य यणादेशः। ज्ञापितं च 'घुमास्था' इत्यत्र हल्ग्रहणेन विप्रतिषेधे प्राप्ते 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धत्वं नेति ॥

अधीयीत अधीयीयातां अधीयीथाः अधीयीध्वम् अधीयीय अधीयीवहि – 'धातोरियङ्चुपसर्गेण सवर्णदीर्घः ॥

आशिषि अध्येषीष्ट अध्येषीयास्तां अध्येषीष्ठाः अध्ये-

षीढ्वम् – इणः परत्वान्मूर्धन्यः । अध्येषीय – धातोर्गुणः । उपसर्गस्य यण् ॥

अध्यगीष्ट अध्यगीषातां अध्यगीष्ठाः अध्यगीढ्वं अध्यगीषि – 'विभाषा लुङ्लृङोः' इति पक्षे गाङादेशः । 'गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्' इत्यञ्णितः प्रत्ययस्य ङित्त्वातिदेशात् 'घुमास्था' इतीत्वम् ॥

गाङभावे, अध्यैष्ट अध्यैषातां अध्यैष्ठाः अध्यैढ्वं अध्यैषि अध्यैष्वहि – आटि वृद्धौ उपसर्गस्य यणादेशः ॥

अध्यगीष्यत अध्यगीष्येतां अध्यगीष्यन्त अध्यगीष्यथाः अध्यगीष्यध्वं अध्यगीष्ये अध्यगीष्यावहि – पूर्ववद्वाङ्विकल्पः । गाङभावे अध्यैष्यत इत्यादयः ॥

अधिजिगांसते – 'इङश्च' इति सनि गमिरादेशः । 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घः । 'पूर्ववत्सनः' इति तङ् । नायमादिष्टो गमिः सनः प्रकृतिः पृथगात्मनेपदी दृष्ट इति कथं 'पूर्ववत्' इत्यतिदेशेन तङिति न भ्रमितव्यम्; यस्मात्प्रत्ययविशेषोपादाने 'आर्धधातुके' इतीयं परसप्तमीत्युक्तम् । तेनेङः सनि परे पश्चाद्गमिरादेश इति इङेव सनः प्रकृतिः । स च पृथगात्मनेपदी दृष्टः । स एव तङ्निमित्तमिति तङ्सिद्धेः । 'गमेरिट्परस्मैपदेषु' इतीण्निषेधः । अयं च निषेधः आत्मनेपदेन समानपदस्थस्येति कृति चेड्भवत्येव अधिजिगमिषांचक्रे, अधिजिगमिषिता

अधिजिगमिषा, इति ॥

अध्यापयति – 'क्रीङ्जीनां णौ' इत्यात्वे पुक् । 'बुधयुध' इत्यादिना क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेपि परस्मैपदम् ॥

अध्यजीगपत् – 'णौ च संश्चङोः' इति सन्परे चङ्परे णौ गाङादेशविकल्पः । पुकि णौ चङि ह्रस्वे द्वित्वे अभ्यासस्य सन्वदित्वे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः आदेशाभावे, अध्यापिपत् – पूर्ववदात्वपुकोश्चङि ह्रस्वे, णिलोपे, 'द्विर्वचनेचि' इति तस्य स्थानिवत्त्वात् 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति पिशब्दस्य द्विर्वचनम् । एवं सन्परेपि अधिजिगापयिषति अध्यापिपयिषति । सनस्सेट्त्वात् न णिलोप इति गुणायौ ॥

अध्याप्य इत्यत्र 'विभाषाऽऽपः' इत्यापः परस्य णेर्ल्यपि विधीयमानोऽयादेशो न भवति । अस्याब्रूपस्य लाक्षणिकत्वात् ॥

अधीत्य – सवर्णदीर्घस्य षत्वतुकोरसिद्धत्वात् ह्रस्वनिबन्धनस्तुक् ॥

अधीतमनेन अधीती व्याकरणे व्याकरणमधीतवानित्यर्थः – 'इष्टादिभ्यश्च' इति प्रथमासमर्थात् अनेनेति कर्त्रर्थे इनिः । 'क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यानम्' इति कर्मणि सप्तमी ॥

रात्रिरधीता अहरधीतं इत्यत्र 'कालाध्वनोः कर्मवद्वाच्य-र्थमिति काले कर्मणि निष्ठा' इति 'कालाध्वनोः' इत्यत्र भाष्यम् ॥

अधीयन् पारायणम् । अक्लेशेनाधीयान इत्यर्थः — 'इ-ङ्धार्योश्शत्रकृच्छ्रिणि' इति कर्तरि शता । 'न लोकाव्यय' इत्यत्र 'तृन्' इति प्रत्याहारग्रहणात् कर्मणि कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवति । उगित्त्वात् स्त्रियामधीयती । अधीयान इत्यत्र लट्स्थानिकस्य शानचोऽकृच्छ्रविषयेणानेन शत्रा भिन्नविषयत्वान्न बाधः ॥

अध्यायः — 'इङश्च' इत्यकर्तरि कारके भावे च घञ् ॥

उपेत्यास्मादधीयत इत्युपाध्यायः — 'पूर्ववद्घञ्' । उपाध्याया, उपाध्यायी — अत्र स्त्रियां क्तिनाऽस्य घञो न बाधः 'अपादाने स्त्रियामुपसङ्ख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष्' इति वचनात् । पुंयोगङीषि तु 'उपाध्यायमातुलाभ्यां वा' इति पक्षे आनुगपि भवति, उपाध्यायी उपाध्यायानी इति ॥

अधीयते अत्रेत्यध्यायः — पुंसि संज्ञायां घं बाधित्वा 'अध्यायन्याय' इति घञ् निपात्यते ॥

सौवाध्यायिकः — 'प्रयोजनम्' इति ठक् । 'नैवाभ्याम्' इत्यैच्, वृद्ध्यभावश्च । केचिदत्र ऐजागमार्थं द्वारादौ स्वाध्यायशब्दं पठन्ति । तदनर्थकम् । यद्यत्र शोभन अध्यायः स्वाध्यायः इति व्युत्पत्तिः तदा 'नैवाभ्याम्'

इत्यैचिसद्धः । अथ स्वशब्देन समासः, तदापि द्वारादिषु स्वशब्दस्य पाठात् तदादेरपि तत्र ग्रहणात् सौवग्रामिकादिवदैचस्सिद्धिः ॥

कठश्चासावध्यापकश्च कठाध्यापकः 'पोटायुवति' इत्यादिना समासः ॥

आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैस्सह ॥

इति चरणस्य जातित्वम् । चरणशब्दश्च शाखाध्यायिषु रूढः ॥

ब्राह्मणस्याध्यापकः ब्राह्मणाध्यापकः — ण्यन्तात् ण्वुल्, याजकादित्वात् अकेनापि षष्ठीसमासः । 'एतिस्तु' इति क्यब्विधौ नित्यमधिपूर्वत्वादस्यैतिग्रहणेन न ग्रहः । तथा च भाष्ये — 'अध्येयं व्याकरणम्' इति यदन्तो निर्दिश्यते ॥

इक् स्मरणे ॥ ३८ ॥

अयमप्यधिपूर्वः । मातुरध्येति मातरमध्येति 'अधीगर्थ' इति कर्मणश्शेषत्वेन षष्ठी । धातोः ककारः अन्नैवेगिति विशेषणार्थः । अधीतः अधीयन्ति इत्यादि सर्वमिण्वत् । 'इण्वदिकः' इति वचनात् 'इणो यण्' 'इणो गा लुङि' इत्यस्यापि भवति । आत्रेयस्तु — यणमुक्त्वा "केचित्तु 'इणो गा लुङि' इत्यतिदेशकार्यार्थमेव 'इण्वदिकः' इत्यतिदेशमिच्छन्ति तन्मते इयङि अधीयन्तीति पक्षान्तर-

मप्याह । 'इणो यण्' इत्यत्र न्यासे च पक्षद्वयं दर्शितम् – "णकारोच्चारणं इङिकोर्निवृत्त्यर्थम् । ये तु 'इण्वदिकः' इति सामान्येनातिदेशमिच्छन्ति तेषामिङ एव निवृत्त्यर्थम् । इकस्तु भवितव्यमेव यणा" इति । मैत्रेयस्तु इयङमेवोदाहृत्य, 'केचित्तु यणादेशमिच्छन्ति' इत्याह । हरदत्तस्तु – इयङादेशं न सहते । 'इण्वदिकः' इत्युपादाय यदाह – "यद्यस्यैवायं प्रकरणस्य शेषस्स्यात्, इणिकोर्गालुङि' इति सूत्रन्यासः कर्तव्य इत्येवावक्ष्यत् । यतश्च खलु पृथगिण्वदिक इत्याह, ततो मन्यामहे सर्वशास्त्रस्य शेषोयम्" इति । एवं च 'ससीतयो राघवयोरधीयन्' इति भट्टिप्रयोगश्चिन्त्यः । 'णौ गमिरबोधने' 'सनि च' इत्यबोधने विधीयमानो गम्यादेशोस्यापि भवति, यतस्तत्र बोधनशब्देनानुभवरूपं ज्ञानं गृह्यते । न च स्मृतिरनुभवः, अत एव वृत्तौ 'अधिगमयति' 'अधिजिगमिषति' इति गम्यादेश उदाहृतः ॥

वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु ॥३९॥

जनो जन्म, प्रजनो जन्मन उपक्रमो गर्भग्रहणम् । वेति वीतः वियन्ति वेषि वेमि वीवः – अजादावगुणवृद्धिविषये इयङ् ॥

विवाय विव्यतुः विव्युः विवयिथ विवेथ विव्यथुः विव्य विवाय विवय – पिद्वचनेषु वृद्धिगुणायायां स्थानिवत्त्वे वी-

शब्दस्य द्विर्वचनम् । आययोरेव वा स्थानिवत्त्वे वैशब्दस्य वेशब्दस्य वा । अपिद्वचनेषु इयङः स्थानिवत्त्वात् विशब्दस्य द्विर्वचने पुनरुत्तरखण्डस्य प्रवर्तमानमियङं बाधित्वा अनेकाच्त्वात् यणादेशः । 'कटि गतौ' इत्यत्रायमर्थः प्रपञ्चितः ॥

वेता । वेष्यति ॥

वेतु वीतां वियन्तु वीहि — हेरपित्त्वात् ङित्त्वान्न गुणः। वयानि वयाव — इयङं बाधित्वा परत्वाद्गुणः ॥

अवेत् अवीतां अवियन् अवेः अवयं अवीत्र — अडागमात्प्रागपि वत्स्यत्प्रवृत्त्या अनेकाच्त्वमाश्रित्य अजादौ क्ङिति 'एरनेकाचः' इति यणादेश इत्यात्रेयः । अन्ये तु परत्वादियङमेवाहुः । 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धत्वं विप्रतिषेधविषये नेति 'घुमास्था' इत्यत्र हल्ग्रहणेन ज्ञापितम् ॥

वीयात् वीयातां वीयुः । आशिषि वीयात् वीयास्ताम् ॥

अवैषीत् अवैष्टां अवैषीः अवैषम् ॥

विवीषति — 'इको झल्' इति कित्त्वान्न गुणः ॥

वेवीयते वेवेति वेवयीति वेवीतः वेव्यति ॥

णिचि, वाययति अवीवयत् । प्रजनार्थत्वे तु 'प्रजने वीयतेः' इति णौ विभाषया आत्वे पुकि, पुरोवातो गाः प्रवापयति इति । पुरोवातो गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः ॥

कर्मणि, वीयते इत्यादि ॥

वीत्वा । वीतः ॥

वेत्रम् – 'गुधृवि' इत्यादिना त्रप्रत्ययः ॥

वेत्रकीयम् – 'नडादीनां कुक' इति चातुरर्थिकश्छः, कुगागमश्च ॥

अत्र प्रश्लिष्टनिर्देशात् 'ई' इत्यपि धातुमाहुः, एति ईतः इयन्ति । ईयात् ईयातां । ऐषि इत्यादिसिद्धयर्थम् ॥

या प्रापणे ॥ ३९ ॥

प्रापणमिह गतिः ॥

याति । प्रणियाति – 'नेर्गद' इति णत्वम् । यातः यान्ति यासि यामि ॥

ययौ ययतुः ययुः ययाथ ययिथ यय ययौ ययिव – क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमादिड्विकल्पः ॥

याता । यास्यति ॥

यातु यातात् यातां यान्तु याहि यानि – 'लङश्शाकटायनस्यैव' इत्याकारान्ताल्लङः शाकटायनमतेन विधीयमानो जुस्भावो लोटो लङ्वद्भावेन न भवति, तत्रानुवर्तमानेन ङित इत्यनेनैव आकारान्तात्परस्य लङोन्यस्य झेरसम्भवात् लङ्विषयत्वे सिद्धे पुनर्लङ्ग्रहणस्य मुख्यलङ्ग्रहणार्थत्वात् ॥

अयात् अयातां अयुः अयान् अयाः अयातं अयाम् — 'लङश्शाकटायनस्यैव' इति वा झेर्जुस्भावः ॥

यायात् यायातामित्यादि । 'यायुः इत्यस्यानभिधानादप्रयोग इति केचित्' इत्यात्रेयः ॥

आशिषि, यायात् यायास्तां यायासुः ॥

अयासीत् अयासीः अयासिषम् — 'यमरमनमाताम्' इति सगिटौ ॥

यान्ती । याती — शत्रन्तात् शीनद्योः परयोः 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति नुम्विकल्पः ॥

यियासति ।

'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इति यङ्, यायेति यायाति यायीतः यायति — हलादौ क्ङिति सार्वधातुके 'ई हल्यघोः' इतीत्वम् । अजादौ 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपः ॥

यापयति । अयीयपत् ॥

यायावरः—'यश्च यङः' इति यङन्ताद्धातेर्वरच् । अत्र चकारः पुनर्वरज्विधानार्थ इत्यकौटिल्येपि यङनुमीयते । एवं हि पुनर्विधानमुपपद्यते । अत्र वरच्यतो लोपे यलोपे च 'अचः परस्मिन्पूर्वविधौ' इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् 'न पदान्त' इत्यादिना निषिध्यत इति 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपो न भवति ॥

शुभं यातीति शुभंयाः – क्विप् । शुभंयौ–'नादिचि' 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधात् 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिः । शुभंयाः । शसादौ भसंज्ञायां 'आतो धातोः' इत्याल्लोपे शुभंयः इत्यादि । 'नपुंसके' इति ह्रस्वत्वे शुभंयमित्यादि । चतुर्थ्येकवचने तु 'ङेर्यः' इति यकारे 'सुपि च' इति दीर्घे तस्य च धात्वाकारत्वात् 'आतो धातोः' इत्याल्लोपे, 'हलो यमां' इति पूर्वयकारस्य वा लोपे शुभंय इति भवति । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम्, पूर्वत्रासिद्धीयत्वात्, यलोपविधित्वाद्वा । यदा तु 'हलो यमाम्' इति लोपो न भवति तदा द्वियकारक उच्चार्यः ॥

शुभंयिका – कप्रत्यये 'केऽणः' इति ह्रस्वे 'प्रत्ययस्थात्' इतीत्वम् । 'उदीचामातस्स्थाने यकपूर्वायाः' इति यकारककारपूर्वस्य आकारस्थानिकस्याकारस्य विधीयमानः पाक्षिक इत्त्वनिषेधोऽत्र न भवति । 'यकपूर्वायाः' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन स्त्रीप्रत्ययस्यातः तत्र ग्रहणात् ॥

ययातिः – क्तिनि बाहुलकाद्द्विर्वचनमित्यात्रेयः । 'ई हल्यघोः' इतीत्वमपि बहुलवचनादेव नेति तदभिप्रायः । यङ्लुगन्ताद्वा क्तिचि । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम्, 'ई हल्यघोः' इत्यभ्यस्तेत्त्वं च न भवति ॥

यात्रा–'हुयामाश्रुवसिभसिभ्यस्त्रन्' इति त्रन् स्वभावा-

स्त्रीविषयः । ‘ षून् ’ इति षूनैव सिद्धे त्रन्विधानं ङी-ब्निन*वृत्त्यर्थम् ॥

ययुः — ‘ यो द्वे च ’ इत्युप्रत्ययो द्वित्वं च । किद्वद्भा-वादाल्लोपः ॥

मृगयुः व्याधः, देवयुः धार्मिकः, केवलयुः मानी, ग्रहयुः ग्रहपतिः, मित्रयुः मित्रवत्सलः ऋषिश्च, मन्त्रयुः मन्त्री, अध्वर्युः ऋत्विग्विशेषः — ‘ मृगय्वादयश्च ’ इति मृगादिषूपपदेषु कुप्रत्यये निपात्यन्ते । अध्वरशब्दस्य अन्त-लोपश्च ॥

अध्वर्योर्भावकर्मणी आध्वर्यवम् — उद्गात्रादित्वादञ् ॥

यातु — रक्षःपर्यायः तुनि†पारायणे व्युत्पादितः ॥

यामः — ‘ अर्तिस्तु ’ इत्यादिना मन् ॥

वा गतिगन्धनयोः ॥ ४० ॥

वातीत्यादि यातिवत् ॥

वाजयति—‘ वो विधूनने जुक् ’ इति णौ जुक् । वि-धूननं कम्पनम् ; अन्यत्र पुगेव, वापयतीति ॥

निर्वाणः — ‘ निर्वाणोऽवाते ’ इति धात्वर्थस्य अवाता-धिकरणत्वे निष्ठानत्वं निपात्यते । वाते तु निर्वातो वातः

---

* ख—दीर्घनि. † क—...यः इति.

निर्वातं वातेन इति नत्वं न भवति । आद्युदात्तो वातश-
ब्दो ‘ हसिमृगृण्वामि ’ इति तनि द्रष्टव्यः ॥

वातानां समूहो वात्या – ‘ पाशादिभ्यो यः ’ इति यः ॥

वातूलः – ‘ वातात्समूहे च ’ इत्यूलच् । चशब्दात् अयं
न सहत इत्यर्थेऽपि ॥

वातवान् वातूलः – सिध्मादिषु ‘ वातदन्तबलललाटाना-
मूङ्च ’ इति पाठाल्लचि ऊङ्चागमः । ‘ यस्य ’ इति लोपः ॥

वातरोगी, वातकी – ‘ वातातिसाराभ्यां कुक ’ इति म-
त्वर्थे इनिः, कुगागमश्च ॥

वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकं – ‘ तस्य निमित्त-
प्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यश्शमनकोपनयोरुपसङ्ख्यानम् ’ इति
ठक् ॥

वायुः – ‘ कृपावाजि ’ इत्युणि युगागमः ॥

वायुर्देवता अस्य वायव्यम् – ‘ वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ’
इति यत् । ओर्गुणे ‘ वान्तो यि ’ इत्यवादेशः । “ ‘ ह्वावा-
मश्च ’ इत्यत्र अकर्मकत्वात् अस्याग्रहः ” इति न्यासे; तत्पा-
शादौ ‘ वाता वान्ति दिशो दश ’ इति भाष्ये सकर्म-
कस्य दर्शनादयुक्तम् । तथा च भट्टभास्करोऽपि “ ‘ अस-
म्मृष्टो जायसे मातृवोः ’ * इत्यत्र मात्वोः मातापितृभावं

* तै. ब्रा. २-४-३.

वान्त्योः" इति सकर्मकत्वमाह । एवं च 'ह्वावामश्च' इत्यत्र "ह्वयतिना सानुबन्धकेन साहचर्यात् अकर्मकत्वाच्च वागतिगन्धनयोः मा माने इत्येतयोरग्रहणम्" इति हरदत्तेन अकर्मकत्वस्य हेतोः कथनं मात्यभिप्रायं द्रष्टव्यम् ॥

शोषणे वायति, तन्तुसन्ताने वयतीति शापि गतम् ॥

भा दीप्तौ ॥ ४१ ॥

भातीत्यादि यातिवत् ॥

व्यतिभाते—त्रिष्वपि वचनेषु समानं रूपम् । झस्यादादेशः । व्यतिभासे व्यतिभे—इट एत्वे वृद्धिः । केचित्तु 'आतो लोप इटि च' इत्यत्र अस्यापीटो ग्रहणमिति आल्लोपमिच्छन्ति । तन्न, तत्र आर्धधातुकाधिकारादागमस्यैवेटो ग्रहणमिति स्थितेः । आगमश्च इडार्धधातुकभक्तत्वादार्धधातुकः ॥

भा—'डोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति* डः ॥

भाः—'सम्पृचात्' इत्यादिना क्विप् । भसंज्ञायां 'आतो धातोः' इत्याल्लोपे भ इत्यादि । 'करकमलैः पुनरुक्तरक्तभाभिः' इति प्रयोगः सान्तस्य भाःशब्दस्य रुत्वे 'भोभगो' इति यत्वे 'हलि सर्वेषाम्' इति लोपे द्रष्टव्यः ॥

---

* भाष्ये तु 'अन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यम्' (३-२-१०१) इत्येव दृश्यते.

प्रतिभा , प्रभा — ‘ आतश्चोपसर्गे ’ इत्यङ् स्त्रियां भावे ॥

प्रतिभैव प्रातिभम् — प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण् ॥

निभस्तुल्यः — ‘ आतश्चोपसर्गे ’ इति कर्तरि कः ॥

प्रभानम् , प्रभापनम् — ‘ न भाभूपूकमिगमि ’ इत्यादिना ‘ ण्यन्तानां च भादीनामुपसङ्ख्यानम् ’ इति च णत्वनिषेधः । अयं च निषेधः ‘ कृत्यचः ’ इति प्राप्तस्येति लोटि प्रभाणि प्रभावयाणि इत्यत्र ‘ आनि लोट् ’ इति णत्वं भवत्येव ॥

भानुः — ‘ दाभाभ्यां नुः ’ इति नुः ॥

ष्णा शौचे ॥ ४२ ॥

स्नाति । सस्नौ सस्नाथ सस्निथ सस्निव । स्नाता । स्नास्यति । स्नातु स्नाहि स्नानि । अस्नात् अस्नातां अस्नुः अस्नाः ॥

स्नायात् स्नायाताम् । आशिषि, स्नायात् स्नेयात् — ‘ वान्यस्य संयोगादेः ’ इत्येत्वविकल्पः ॥

अस्नासीत् ॥

सिष्णासति । सास्नायते । सास्नाति ॥

स्नापयति स्नपयति प्रस्नापयति — ‘ ग्लास्नावनुवमां च ’ इत्यनुपसृष्टस्य वा मित्वम् ॥

प्रतिष्णातम् – ‘ सूत्रं प्रतिष्णातम् ’ इति सूत्रे षत्वम् । सूत्रादन्यत्र प्रतिस्नातः ॥

निष्णातः, नदीष्णः – ‘ सुपि स्थः ’ इत्यत्र सुपीति योगविभागात्कः ‘ निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ’ इति षत्वम् । कौशलादन्यत्र निस्नातः नदीस्नातः ॥

सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः – ‘ पृच्छतौ सुस्नातादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ’ इति ठक् ॥

प्रस्नः – ‘ घञर्थे कविधानम् ’ इति कः ॥

स्नानीयं चूर्णम् – बाहुळकात्करणेऽनीयर् ॥

स्नात्वाकालिकः – मयूरव्यंसकादित्वात्तत्पुरुषः । ‘ समासे नञ्पूर्वे ’ इति क्त्वो ल्यब्न भवति । अनञ् इत्यस्य पर्युदासत्वात् नञ्सदृशेनाव्ययेन क्त्वान्तस्य समासे स विधिरिति । मयूरव्यंसकादिषु पाठादेव वात्र ल्यपो नैव प्रसङ्गः ॥

ब्राह्मणस्नापकः – ण्यन्तात्ण्वुल् । याजकादित्वात् षष्ठीसमासः ॥

स्नायतीति भौवादिकस्य ॥

श्रा पाके ॥ ४३ ॥

इह पाको विक्लित्तिरिति कैयटादौ । श्रातीत्यादि स्ना-

तिवत् । पाके घटादिपाठात् श्रपयति । अन्यत्र श्रापयति स्वेदयतीत्यर्थः ॥

शृतं क्षीरं हविर्वा – ण्यन्तस्य चाण्यन्तस्य च क्ते 'शृतं पाके' इति शृभावो निपातितः । क्षीरहविषोरन्यत्र श्राणा यवागूः, श्रपिता यवागूरिति । 'संयोगादेरातः' इति निष्ठानत्वम् । अण्यन्तत्वे 'पाके' इति वचनात् यदा स्वेदनवचनो वा ण्यन्ताण्णिचि पाचनवचनो वा तदापि न शृभावः । सर्वमेतत् 'श्रै पाके' इत्यत्र प्रपञ्चितम् ॥

द्रा कुत्सायां गतौ ॥ ४४ ॥

कुत्सितगतिः पलायनं स्वापश्चेति स्वामी । तत्र प्रायो निपूर्वोऽयं स्वापवचनः । द्राति निद्राति प्रणिद्राति इत्यादि यातिवत् ॥

निद्रालुः, तन्द्रालुः – 'स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्रा' इति निपूर्वात्तत्पूर्वाच्चालुच् । अस्मादेव निर्देशात् तदोदकारस्य च नकारः ॥

निद्रः – 'आतश्चोपसर्गे' इति कः ॥

निद्रा – स्त्रियां 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् ॥

तन्द्रा – 'घञर्थे कविधानम्' इति कप्रत्यये टाप् ॥

तन्द्रिः – 'अच इः' इतीप्रत्ययः बाहुळकात्कित्त्वादालोपः । तन्द्री – 'कृदिकारादक्तिनः' इति वा ङीष् । सर्वत्रात्र तदो दकारस्य नकारः 'निद्रा तन्द्रा' इति निपातनस्य सामान्यापेक्षत्वाद्द्रष्टव्यः ॥

द्राणः, द्राणवान् – 'संयोगादेरातः' इति निष्ठानत्वम् । निद्रित इति निद्राशब्दात् तारकादित्वादितच्चि ॥

द्रायतीति स्वप्ने शपि ॥

प्सा भक्षणे ॥ ४५ ॥

प्साति प्रणिप्साति इत्यादि स्नातिवत् ॥

द्रवणेन प्सानीयो द्रप्सः – घञर्थे कः । पृषोदरादित्वात् द्रादेशः ॥

विश्वप्सा – 'श्वन्नुक्षन्' इत्यादिना कनिन् ॥

पा रक्षणे ॥ ४६ ॥

पातीत्यादि यातिवत् ॥

पायते अपासीत् – ईत्वे सिचो लुकि च लुग्विकरणत्वान्नास्य ग्रहः ॥

पालयति – 'पातेर्लुग्वक्तव्यः' इति णिचि लुगागमः ॥

गोपालकः – 'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' इति अकेन समासः ॥

गोपालकस्य स्त्री गोपालिका—'गोपालिकादीनां प्रतिषेधः' इति पुंयोगलक्षणस्य ङीषोऽभावः ॥

न पातीति नपात्, नप्तेत्यर्थः—'नभ्राण्णपात्' इति निपातनात् नञः प्रकृतिभावः क्विपि तुक् । 'शत्रन्तः' इति वृत्तिः । तत्र हरदत्तः—"अपान्नपातमित्यादावनपुंसके नुमदर्शनात् 'उभे वनस्पत्यादिषु' इत्यत्र 'पातेः क्विपि पात्'* इत्यभिधानाच्च अपपाठोयम्" इति ॥

तनूनपात् अग्निः, इन्धनं विना तनून्न पातीति व्युत्पत्तिः ॥

अपोनप्त्रियम् । अपांनप्त्रियम् । अपोनप्त्रीयं । अपान्नप्त्रीयम्—'अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः' 'छ च' इत्यपोनपादपान्नपाच्छब्दाभ्यां घच्छौ । सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये प्रत्ययसन्नियोगेन अपोनप्त्रपां नप्तृभावश्च । उभे अपि देवतानामनी ॥

पतिः—'पातेर्डतिः' 'पतिस्समास एव' इति घिसंज्ञानियमात् पत्येत्यत्र 'आङो नास्त्रियाम्' इति नादेशो न भवति । पत्ये इत्यादौ ङिद्वचने 'घेर्ङिति' इति गुणश्च न भवति । पत्युः ङसिङसोरकारस्य 'ख्यत्यात्परस्य' इत्युकारे यणादेशः । 'ख्यत्य' इति खिशब्दखीशब्दयोः कृतयणोर्निर्देशः । तथा पत्यावित्यत्र 'अच्च घेः' इत्यत्वं

---

* क—पातेः क्विपि निपातनार्थस्तुक्.

न भवति । ङेरौकारस्तु ‘ औत् ’ इति भवति । समासे तु घिसंज्ञायां वनस्पतिनेत्यादौ नाभावादीनि घिकार्याणि भवन्ति । ‘ पारस्करप्रभृतीनि च ’ इति सुट् ॥

बृहस्पतिः – ‘ तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट्तलोपश्च ’ इति सुट्तलोपौ । वाचस्पतिः दिवस्पतिः – एतावपि पारस्करप्रभृती ॥

बृहस्पतेरपत्यादि बार्हस्पत्यम् – ‘ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ’ इति प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः ॥

वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यः – इत्यत्र ‘ अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ’ इत्यचित्तलक्षणं प्राग्दीव्यतीयं परमपि ठकं ‘ ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादपवादात्पूर्वविप्रतिषेधेन ’ इति बाधित्वा ण्य एव भवति । अर्थविशेषलक्षणादित्यभिधानात् , उष्ट्रपतिर्नाम पत्त्रं औष्ट्रपतमित्यत्र ‘ तस्येदम् ’ इत्यर्थसामान्ये विधीयमानं ‘ पत्त्राध्वर्युपरिषदश्च ’ इत्यञ् परत्वाण्ण्यं बाधते । पत्त्रं वाहनमुच्यते ॥

अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् – ‘ अश्वपत्यादिभ्यश्च ’ इति ण्यापवादोऽण् प्राग्दीव्यतीयः । एवं धनपत्यादयो गणपठिता उदाहार्याः ॥

वास्तोष्पतिर्देवतास्य वास्तोष्पत्यं वास्तोष्पतीयम् – ‘ द्यावापृथिवीशुनासीर ’ इत्यादिना यच्छौ । अत्रैव निपातनात् षष्ठ्या अलुक्षत्वे ॥

गृहपतिना संयुक्तोऽग्निर्गार्हपत्यः — ‘ गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ’ इति संज्ञायां ञ्यः । निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः ॥

गृहपतेः भावः कर्म वा गार्हपत्यम् — ‘ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ’ इति यक् । अधिपतिगणपत्योस्तु ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । आधिपत्यं, गाणपत्यम् । यक्ष्यञोस्स्वरे विशेषः ॥

स्वपतौ साधुस्स्वापतेयम् — ‘ पथ्यतिथि ’ इत्यादिना ढञ् ॥

कौमुदगन्ध्यायाः पतिः कौमुदगन्धीपतिः — ‘ ष्यङस्सम्प्रसारणम् ’ इति सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे च ‘ हलः ’ इति दीर्घः ॥

दुहितुः पतिः दुहितृपतिः — ‘ विभाषा स्वसृपत्योः ’ इति विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनः पूर्वपदस्य षष्ठ्या विभाषा अलुक् ॥

अहर्पतिः — ‘ अहरादीनां पत्यादिषूपसङ्ख्यानम् ’ इति रेफस्य वा रेफो विसर्जनीयापवादः । विसर्जनीयपक्षे ‘ कुप्वोः ’ इति पक्षे उपध्मानीयोऽपि । उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे इति हरदत्तः ॥

जाया च पतिश्च जायापती दम्पती जम्पती राजदन्तादित्वात् घ्यन्तस्यापि परनिपातः । जायाशब्दस्य वा दम्भावजम्भावौ च । वासवदत्तायां ‘ सखे दमेव ’ इति केवलस्य स्त्रीवचनस्य दंशब्दस्य प्रयोगश्चिन्त्यः ॥

ब्रह्मा च प्रजापतिश्च ब्रह्मप्रजापती – ‘ न दधिपयआदीनि ’ इति समाहारद्वन्द्वनिषेधात् इतरेतर एव द्वन्द्वः ॥

पत्नी – ‘ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ’ इति ङीप् । इकारस्य च नकारः । यज्ञसंयोगादन्यत्र पतिरियं ब्राह्मणी ग्रामस्येति । वृषलस्यपत्नीत्याद्यौपचारिकः प्रयोगः । वृद्धपतिः वृद्धपत्नी – तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा । ‘ विभाषा सपूर्वस्य ’ इति विद्यमानपूर्वपदस्य पत्यन्तस्य प्रातिपदिकस्य वा ङीब्नकारौ । अत्रानुवर्तमानमुपसर्जनग्रहणं पत्यन्तप्रातिपदिकविशेषणमिति बहुव्रीहावपि ङीब्नकारौ भवतः । समानः पतिरस्याः सपत्नी । ‘ नित्यं सपत्न्यादिषु ’ इति नित्यं ङीब्नकारौ । अस्मादेव निर्देशात्समानस्य सभावः । आदिशब्देन गणपठितैकादिपूर्वपदादपि ॥

सपत्न्या अपत्यं सापत्न्यः – ‘ शिवादिभ्योण् ’ इत्यण् ॥

सपत्न्या भावः कर्म वा सापत्न्यं – लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ‘ पत्यन्त ’ इति यक् । ‘ भस्याढे तद्धिते ’ इति पुंवद्भावस्तु न भवति, सपत्नीशब्दस्याभाषितपुंस्कत्वात् ॥

सपत्नीव सपत्नः – ‘ व्यन् सपत्ने ’ इत्यनुवादादिवार्थे अकारः ॥

पतिवत्नी – ‘ अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ’ इति जीवपत्यां ङीप् नुगागमश्च , तत्सन्नियोगेन मतुपो वत्वं च । अन्यत्र पतिमान् पतिमतीति ॥

पिता पितरौ – 'नप्तृनेष्टृ' इत्यादिना तृचि इत्वं गुणाभावश्च निपात्यते । 'अप्तृन्' इति सर्वनामस्थानदीर्घोऽस्य न भवति, तृन्नन्तानां नप्त्रादीनां पुनरुपादानस्य संज्ञाशब्दानामौणादिकानां एषामेवेति नियमार्थत्वात् । सौ 'ऋदुशनस्' इत्यनङि नान्तत्वात् 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घः ॥

माता च पिता च पितरौ – 'पिता मात्रा' इति पितुर्वा शेषः । अन्यथा मातापितरौ । 'आनङ् ऋतो द्वन्द्वे' इति विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनो द्वन्द्वपूर्वपदस्य आनङादेशः । अयमनृकारान्ते पुत्रशब्देऽपि भवतीति वृत्तिः पितापुत्राविति 'मातरपितरावुदीचाम्' इत्यनङ्निपातनात् मातरपितरावित्यपि भवति ॥

पितरो देवताऽस्य पित्र्यम् – 'वाय्वृतुपित्रुषसोयत्' इति यत् । 'रीङृतः' इति ऋदन्तस्याङ्गस्य कृत्सार्वधातुकादन्यस्मिन् यकारादौ च्वौ च रीङ्, 'यस्येति च' इतीकारलोपः ॥

पितृव्यः पितामहः – 'पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः' इति पितृभ्रातरि व्यन्प्रत्ययः ; पितुः पितरि मातरि च डामहच्प्रत्ययः । 'मातरि षिच्च' इति वा गौरादिपाठाद्वा ङीष्, पितामही ॥

पितुरागतं पित्र्यं, पैतृकम् – 'पितुर्यच्च' इति 'तत आगतः' इति विषये यट्ठञौ । 'इसुसुक्तान्तात्कः' इत्युग-

न्तत्वात् ठस्य कादेशः ॥

रा दाने ॥ ४७ ॥

रातीत्यादि ॥

रातिर्मित्रम् — संज्ञायां क्तिच् ॥

राः रायौ — ‘ रातेर्डैः ’ इति डैः । ‘ च्विरव्ययं ’ इति नियमात् ‘ कृन्मेजन्तः ’ इति नाव्ययत्वम् । ‘ रायो हलि ’ इति हलादौ विभक्तावात्वम् । अजादौ विभक्तावायादेशः । इदमात्वं तदन्तेपीष्यते, सुरा अतिरा इति । अतिरि ब्राह्मणकुलमित्यत्र सोर्लुका लुप्तत्वात् हलादिविभक्तिपरत्वाभावान्नात्वम् । अन्यत्र तु भवत्येव अतिराभ्यामित्यादि । ‘ सम्बुद्धौ च ’ इति गुणस्तु विकल्पेन भवतीति त्रपनावुपपादितम् । अजादौ ‘ इकोचि ’ इति नुम् , अतिरिणी इत्यादि । तृतीयादावजादौ ‘ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवत् ’ इति पक्षे पुंवद्भावात् नुमभावो नाशङ्क्यः , इगन्तस्याङ्गस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात् पुंवद्भावस्य नैव प्रसङ्ग इति । आमि तु ‘ नुमचिरतृज्वद्भावेभ्योनुट्पूर्वविप्रतिषेधेन ’ इति नुटयात्वे च अतिराणामिति भवति ॥

राका — ‘ कृदाधारार्चिकलिभ्यः कन् ’ इति कन् ॥

रात्रिः — ‘ राशदिभ्यां त्रिप् ’ इति त्रिप् ॥

रात्री — कृदिकारत्वात् ङीष् । ‘ रात्रेश्चाजसौ ’ इति संज्ञाछन्दसोः ङीब्विधानमाद्युदात्तार्थम् ॥

अहोरात्रः अहोरात्रौ – द्वन्द्वौ । 'अह्नो रुविधौ रूपरात्रिरथन्तरेषूपसङ्ख्यानम्' इति रुः । सर्वरात्रः – 'पूर्वकालैक' इति समासः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः – 'पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे' इति तत्पुरुषः । सङ्ख्यातरात्रः, पुण्यरात्रः – विशेषणसमासौ । अतिरात्रः – प्रादिसमासः । द्विरात्रः–द्विगुः । 'अहस्सर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः' इत्यहरादेरव्ययात् सङ्ख्यायाश्च परस्य रात्रिशब्दस्याच्समासान्तस्तत्पुरुषे । अहर्ग्रहणं तु द्वन्द्वार्थम् । 'कतिपयरात्रम्' इति मुरारिप्रयोगे कतिपयशब्दस्यासङ्ख्यात्वात् समासान्तश्चिन्त्यः । उक्तं हि 'षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्' इत्यत्र वृत्तावस्यासङ्ख्यात्वम् । 'रात्राह्नाः पुंसि' इति कृतसमासान्तस्य रात्रशब्दस्य पुंस्त्वम् । इदं पुंस्त्वं असङ्ख्यादेः इत्यमरसिंहः ; यथाह 'रात्रादेः* प्रागसङ्ख्यकात्' इति । वृत्तिकारशाक्यमुनिप्रभृतयस्तु पुंस्त्वमेवाहुः ॥

रात्र्यामटति रात्रिमटः – 'रात्रेः कृति विभाषा' इति वा मुमागमः ॥

रात्रिंदिवम् – अचतुरादिनाचि मान्तत्वं निपात्यते ॥

द्वैरात्रिकः, द्विरात्रीणः – 'रात्र्यहस्संवत्सराच्च' इति अधीष्टादिषु ठञ्खौ ॥

---

* कोशद्वयेपीत्थमेव दृश्यते. नामलिङ्गानुशासनेतु 'रात्रान्ताः' इति पठ्यते.

रायतीति शपि ॥

ला आदाने ॥ ४८ ॥

लातीत्यादि ॥

विलालयति विलापयति घृतम् — ' लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ' इति पक्षे लुगागमः । स्नेहविपातनादन्यत्र पुगेव ॥

कृपामादत्त इति कृपालुः — मितद्र्वादित्वाड्डुरित्यात्रेयः ॥

व्यालः — ' आतश्चोपसर्गे ' इति कः ॥

बहूनर्थान् लातीति बहुलम् — ' आतोनुपसर्गे कः ' इति कः । बाहुलकम् — मनोज्ञादित्वात् भावकर्मणोर्वुञ् । अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः, बंहीयान् । बहुलस्य भावकर्मणी बंहिमा — पृथ्वादित्वादिमनिच् । ' प्रियस्थिर ' इत्यादिना इष्ठेमेयस्सु बहुलस्य बंह्यादेशः ॥

बहुलमाचष्टे बंहयति — ' णाविष्ठवत् ' इति बंह्यादेशः ॥

रातिलाती द्वावपि दानार्थाविति चान्द्राः ॥

दाप् लवने ॥ ४९ ॥

दातीत्यादि पूर्ववत् । पकारो घुसंज्ञायां अदाबिति निषेधार्थः* । तेन प्रणिदाति प्रनिदातीत्यत्र ' शेषे विभाषा '

---

* ख—विशेषणार्थः.

इति णत्वविकल्पो भवति । तथा दायते । अदासीत् । व्यत्यदास्त । दातं । दिदासति । इत्यादौ यथासङ्ख्यम् ' घुमास्था ' इतीत्वम् , ' गातिस्था ' इति सिचो लुक् , ' स्थाघ्वोरिच्च, इति प्रकृतेरित्वं सिचश्च कित्त्वं, ' दोदद्घोः ' इति दद्भावः ' सनिमीमा ' इतीस्भावो* न भवति ॥

दात्रम् — ' दाम्नि ' इत्यादिना करणे ष्ट्रन् ॥

रक्षणे दयते, शोधने दायतीति शपि गतम् ॥

ख्या प्रकथने ॥ ५० ॥

ख्यातीत्यादि यातिवत् । लुङि ' अस्यतिवक्ति ' इत्यङि अख्यत् इति भवति । तिपा निर्देशाद्यङ्लुकि अङभावात् सिचि अचाख्यासीत् इति भवति । अस्यापि चक्षिङादेशवत् क्शादित्वं द्रष्टव्यम् । इदमार्धधातुकविषयमिति आत्रेयादयः । अन्ये तु सामान्येन मन्यन्ते ॥

सखा — ' समाने ख्यस्सचोदात्तः ' इति समानशब्द उपपदे इन्प्रत्ययः , समानस्य सभावः उदात्तश्च । चशब्दाद्धातोर्यलोपः प्रत्ययस्य ङित्त्वं च । ' अनङ् सौ ' इत्यसम्बुद्धौ सौ अनङादेशः ङित्त्वादन्त्यस्य । सम्बुद्धौ तु ' ह्रस्वस्य गुणः ' इति गुणः । अन्यत्र सर्वनामस्थाने ' सख्युरसम्बुद्धौ ' इति णिद्वद्भावात् वृद्धावायादेशः । सखाया-

---

* ख—स्भावादि.

वित्यादि । सखीनित्यादि पतिशब्दवत् । घिसंज्ञा 'असखि' इति पर्युदासान्न भवति । स्त्रियां सखी — 'सख्यशिश्वीति भाषायाम्' इति निपातनात् ङीष् । सख्याः इत्यत्र 'ख्यत्यात्परस्य' इत्युत्वात्परत्वात् नित्यत्वाच्च ङसिङसोः 'आण्नद्याः' इत्याटि कृते अकारस्य खीशब्दानन्तरत्वाभावात् उत्वं न भवति ॥

परमसखः — 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' इति टच् । बहुव्रीहौ तु बहुसखा बहुसखायाविति । 'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये' इति डच् न भवति ; अनङ्णिद्वद्भावौ 'अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य* च' इति सख्यन्तस्यापि भवति । 'असखि' इति पर्युदासः केवलस्यैवेति तदन्तस्य घिसंज्ञायां बहुसखिनेत्यादौ नाभावादि भवति ॥

सुसखा अतिसखा किंसखा असखा — इत्यत्र 'न पूजनात्' 'किमः क्षेपे' 'नञस्तत्पुरुषात्' इति समासान्ताभावः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सखीशब्दान्तादस्मिन् समासान्ते कृते चाकृते च न विशेषः ; यतः कृतेपि 'भस्याढेतद्धिते' इति पुंवद्भावे टित्त्वान्ङीपि परमसखि इत्येव रूपम् ॥

सख्युर्भावकर्मणी सख्यम् — 'सख्युर्यः' इति यः । लिङ्गविशिष्टात्प्रत्ययेपीदमेव रूपम् ; यतः पूर्ववत्पुंवद्भावेन भा-

---

* ख—तदन्तस्य.

व्यम् । सम्पूर्वस्य सख्युः प्रयोगो नेति 'समि ख्यः' इत्यत्र न्यासादावुक्तम् ॥

प्रा पूरणे ॥ ५१ ॥

प्रातीत्यादि ॥

प्राणः प्राणवान् – 'संयोगादेरातः' इति निष्ठानत्वम् ॥

प्रायः – 'श्याद्व्यध' इति णः ॥

मा माने ॥ ५२ ॥

मानमिहान्तभा*वः । अत्रायमकर्मकः । उक्तं च 'ह्वावामश्च' इत्यत्रेन्दु† हरदत्तन्यासकारादिभिः 'अकर्मकत्वादस्याग्रहणम्' इति । तेन हि 'आतोनुपसर्गे कः' इति कं बाधित्वा कर्मण्युपपदेण्विधीयते । मुखमुपमाति, अग्निमनुमाति, गृहं निर्माति, भवान् प्रमाति, तण्डुलान् परिमातीत्यादौ सकर्मकत्वमुपसर्गवशेनार्थान्तरवृत्त्या । न चैवं सकर्मकादस्मादणर्थम् 'ह्वावामश्च' इत्यत्र ग्रहणं स्यादिति वाच्यम्; यतस्तत्र 'आतोनुपसर्गे कः' इत्यस्यापवादस्याप्रसङ्गात् सामान्यः कर्मण्यण् सिद्धः ॥

मातीत्यादि यातिवत् ॥

मीयते मेमीयते – 'घुमास्था' इतीत्वम् ॥

---

* क–हान्तर्भा. † ख–त्रेन्द्र.

मित्सति—' सनिमीमा ' इतीस्भावे ' अत्र लोपोभ्यासस्य ' इत्यभ्यासस्य लोपः । ' सस्यार्धधातुके ' इति तत्वम् ॥

मितम् — ' द्यतिस्यतिमा ' इतीत्वम् । सर्वेष्वेषु माग्रहणेषु मामेङ्माङ्ग्रहणम् ; ' गामादाग्रहणेष्वविशेष ' इति वचनात् । नेर्गदादिसूत्रे तु नास्य ग्रहणम् । तथा च तत्र वृत्तिः ' मा इति माङ्मेङोर्ग्रहणम् ' इति । उक्तं चैतत्सर्वमिदं इन्दुसीरदेवन्यासकारहरदत्तादिभिरपि । तेन प्रनिमाति प्रणिमातीत्यत्र ' शेषे विभाषा कखादावषान्त उपदेशे ' इति णत्वविकल्पो भवति । चान्द्रास्तु णत्वविधावपि त्रयाणां ग्रहणमिच्छन्तीति वर्धमानः । स्वामिकाश्यपौ तु माग्रहणेष्वलुग्विकरणस्य ग्रहणं णत्ववर्ज्यमिति । उभयमिदं वृत्त्यादिमहाग्रन्थविरोधादुपेक्ष्यम् ॥

मातीति मायः — ' श्याद्व्यध ' इति णे युक् ॥

माया — स्त्रियां टाप् । मायावी — ' अस्मायामेधास्रजो विनिः ' इति मत्वर्थे विनिः ॥

मायी, मायिकः — व्रीह्यादित्वादिनिठनौ ॥

प्रमातीति प्रमः — ' आतश्चोपसर्गे ' इति कः ॥

प्रमा — ' आतश्चोपसर्गे ' इति स्त्रियामङ् ॥

प्रमितिरिति बाहुळकात् क्तिन् ॥

मयत इति प्रणिदाने शपि गतम् ॥

वच परिभाषणे ॥ ५३ ॥

अत्र पुरुषकारे "'अस्यतिवक्ति' इत्यत्र वृत्तौ परिभाषणे पठ्यते तदपि परेरनधिकारार्थत्वात्* भाषणमेवार्थः" इति । एतच्च क्वचिद्वृत्तावेवं पाठदर्शनादुक्तम् ॥

वक्ति वक्षि वक्थः वक्थ वच्मि वच्वः वच्मः — वचन्तीत्यस्याप्रयोगोनभिधानादिति स्वामिसम्मताकारौ । तथा च भोजः ; — 'न वचन्ति प्रयुञ्जते' इति । आत्रेयस्तु एकवचनान्युदाहृत्य 'अन्यत्रानभिधानमित्येके । झिमात्र एवानभिधानमिति केचित्' इति ॥

उवाच ऊचतुः ऊचुः उवक्थ उवचिथ ऊच उवाच उवच ऊचिव — थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । वक्ता । वक्ष्यति । वक्तु वक्तात् वक्तां वचन्तु वग्धि—हेर्धित्वे कुत्वजश्त्वे । वचानि । अवक् अवग् अवक्तां अवचन् अवक् अवचम् । वच्यात् वच्यातां वच्युः वच्याः वच्यां वच्याव । आशिषि उच्यात् उच्यास्तां — किस्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । अवोचत् अवोचतां अवोचन् — 'अस्यतिवक्ति' इत्यङि 'वच उम्' इत्युम् ॥

उक्थम् — यज्ञायज्ञियात्परं साम । 'पातृतुदिवचि' इति थक् ॥

उक्थमधीते वेद वा औक्थिकः — 'क्रतूक्थादि' इति

* [रनधिकार्थत्वात् ?]

ठक् । अयं च प्रत्ययो न सामवचनादिष्यते । किन्तु तल्लक्षण औक्थिक्यनाम्नि वर्तमानादिति वृत्त्यादौ स्थितम् ॥

वक्रम् – ‘ गुधृविपचिवचि ’ इति त्रः ॥

इन्दुवक्रोनाम देशः ऐन्दुवक्रकः –‘कच्छाग्निवक्रगर्तोत्तरपदात् ’ इति शैषिको वुञ् । शेषमपि ब्रूञादेशवत् ॥

पारायणिकैरयं धातुर्नापाठीत्येतावतानार्षता नाशङ्क्या , ‘ अस्यतिवक्ति ’ इत्यत्र वृत्त्यादौ ‘ वच परिभाषणे ब्रूञादेशो वा ’ इत्युक्तत्वात् । तथा वच्यादिसूत्रे न्यासपदमञ्जर्योश्च अस्यास्तित्वं स्पष्टम् । किञ्चान्तिपरस्यास्य प्रयोगं प्रतिषेधन्तो भोजात्रेयादयोप्यत्रैवानुकूलाः ॥

अयमाधृषीयश्च ॥

इण्प्रभृतयोनुदात्ताः परस्मैपदिनः । इङ्त्वात्मनेपदी ॥

विद ज्ञाने ॥ ५४ ॥

एतदादयो रुदिपर्यन्ता उदात्ता उदात्तेतः ॥

वेत्ति वित्तः विदन्ति वेत्सि वित्थः वित्थ वेद्मि विद्वः । वेद विदतुः विदुः वेत्थ विदथुः विद वेद विद्व विद्म – ‘ विदो लटो वा ’ इति लटः परस्मैपदानां पक्षे णलादयः ॥

विवेद विविदतुः विवेदिथ विवेद विविदिव । विदांचकार – ‘ उषविद ’ इत्याम्प्रत्ययो वा । विद इत्यकारस्य विवक्षितत्वान्न लघूपधगुणः ॥

वेदिता । वेदिष्यति ॥

वेत्तु वित्तात् वित्तां विद्धि वेदानि। विदाङ्करोतु विदाङ्कुरुतात् विदाङ्कुर्वन्तु विदाङ्कुरु विदाङ्करवाणि — ' विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ' इति लोट्याम्यगुणत्वम् लोटो लुक् लोट्परकरोतेरनुप्रयोगश्च पक्षे निपात्यते । कुर्वन्त्विति बहुवचनं इतिकरणान्न विवक्ष्यते ॥

अवेत् अवित्तां अविदुः अवेत् अवेः अवित्तं अवेदं अविद्व — हल्ङ्यादिना तिस्योर्लोपः । सिपि ' दश्च ' इति दकारस्य वा रुत्वम् । ' सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ' इति झेर्जुस् ॥

विद्यात् विद्यातां विद्युः विद्याः विद्याम् । आशिषि विद्यात् विद्यास्तां इत्यादि ॥

अवेदीत् अवेदिष्टां अवेदीः अवेदिषम् — ' नेटि ' इति हलन्तलक्षणाया वृद्धेर्निषेधः ॥

संवित्ते संविदाते संविदते संविद्रते संवित्से संविदे — ' समोगमृच्छि ' इत्यकर्मकात्तङ् । ' वेत्तेर्विभाषा ' इति झादेशस्यातो वा रुडागमः । संविविदे संविविदिषे संविविदे संविविदिवहे । संविदाञ्चक्रे । संवेदिता । संवेदिष्यते । संवित्तां संविदातां संविदतां संविद्रतां संवित्स्व संविदै । समवित्त समविदातां समविदत समविद्रत समवित्थाः समविदि । संविदीत संविदीयाताम् । आशिषि संवेदि-

षीष्ट संवेदिषीयास्ताम् – लघूपधगुणः । 'लिङ्सिचौ' इति किस्त्वमझलादित्वान्न भवति । समवेदिष्ट समवेदिषाताम् – पूर्व-वदकित्त्वम् ॥

विविदिषति विदित्वा – 'रुदविद' इति क्त्वासनोः कित्त्वम् ॥

वेविद्यते । वेवेत्ति वेविदीति । संवेवित्ते संवेविदाते संवेविदते – 'समोगमृच्छि' इति तङ् । प्रकृतिग्रहणेन रुट् न भवति, वेत्तेरिति तिपा निर्देशात् ॥

वेदयति । अवीविदत् ॥

विदन्, विद्वान् – 'विदेश्शतुर्वसुः' इति शतुर्वा वसुरादेशः । संयोगान्तलोपे 'वसुस्रंसु' इति दत्वं नकारस्य न भवति, तत्र स इत्यनुवर्तनादित्युक्तम् ॥

विदन्नेव वैदनः – 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थेऽण् ॥

विद्वांसोस्यां सन्तीति विदुष्मती परिषत् – 'तसौ मत्वर्थे' इति मतुपोपि मत्वर्थत्वात्तस्मिन् परे सान्तत्वेन भत्वात् वसोस्सम्प्रसारणपरपूर्वत्वयोः षत्वम् ॥

विद्वांसमाचष्टे इति णौ 'णाविष्ठवत्' इति टिलोपे विद्वयतीति दौर्गाः । तदयुक्तम्; इष्ठवद्भावादेव भत्वे नित्यत्वात्पूर्वं प्रसारणे, पश्चाट्टिलोपे विदयतीति भाव्यमिति । टिलोपस्तु शब्दान्तरप्राप्त्या अनित्यः ॥

विदितः ॥

वेदयतीति वेदयः – ‘ अनुपसर्गाल्लिप ’ इत्यादिना ण्यन्ताच्छप्रत्यये शपि गुणायौ ॥

शास्त्रवित् , प्रवित् – ‘ सत्सूद्विष ’ इत्यादिना क्विप् ॥

विदुरः – ‘ विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ’ इति कर्तरि कुरच् ॥

वेदनशीलो विन्दुः – ‘ विन्दुरिच्छुः ’ इत्युप्रत्यये नुमि निपात्यते ॥

वेदः – ‘ हलश्च ’ इति घञ् । वैदिकः – अध्यात्मादित्वात् शैषिकष्ठञ् । वेदमाचष्टे वेदापयति – ‘ अर्थवेदसत्यानामापुग्वक्तव्यः ’ इत्यापुक् । आयुर्वेदमधीते वेद वा आयुर्वैदिकः – उक्थादित्वात् ठक् । सर्वे वेदास्सर्ववेदाः – ‘ पूर्वकाल ’ इति समासः । तानधीते वेद वा सर्ववेदः–प्राग्दीव्यतीयस्याणः ‘ सर्वसादेर्द्विगोश्च ’ इत्युक्थादिपाठाल्लुक् । अत्र द्विगुग्रहणं तद्धितार्थमित्यस्यैव स्मरणार्थमिति हरदत्तादयः । सर्ववेद एव सार्ववेद्यः – ‘ सर्ववेदादिभ्यस्स्वार्थ उपसङ्ख्यानम् ’ इति स्वार्थे ष्यञ् । चतुरो वेदानधीते वेद वा चतुर्वेदः – तद्धितार्थे द्विगौ प्राग्दीव्यतीयस्याणो ‘ द्विगोर्लुक् ’ इति लुक् । चतुर्वेद एव चातुर्वैद्यः – ‘ चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च ’ इति ष्यञुभयपदवृद्धिः ॥

वित्तिः – ‘ मन्त्रे वृष ’ इत्यादिना स्त्रियां क्तिन् ॥

विद्या – ‘ संज्ञायां समज ’ इति क्यप् ॥

चतस्रो विद्याश्चातुर्वैद्यम् – 'चतुर्वर्णादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति स्वार्थे ष्यञ् । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । स्वार्थस्यापि तद्धितार्थत्वात् 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः ॥

विद्यामधीते वेद वा वैद्यः – प्राग्दीव्यतीयोण् ॥

वायसविद्यामधीते वेद वा वायसविद्यिकः – 'विद्यालक्षण कल्पसूत्रान्तात्' इति उक्थादिपाठाट्ठक् । यदायं विद्यान्तस्सर्वसादिर्द्विगुर्वा, तदा 'सर्वसादेः द्विगोश्च लः' इति प्रत्ययस्य लुकि सर्वविद्य इत्यादि भवति । अत्र हरदत्तः – 'चतुर्विद्यशब्दस्य ब्राह्मणादिपाठात्स्वार्थे ष्यञ् मतान्तरेणापि* चातुर्वैद्यः' इति । उक्थादौ 'विद्याचानङ्क्षत्रधर्मसंसर्गत्रिपूर्वा' इतिपाठादङ्गादिपूर्वपदात् प्राग्दीव्यतीयोणेव, आङ्गविद्य इत्यादि ॥

त्रैविद्य इत्यत्र त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्येति 'शाकपार्थिवादीनामुपसङ्ख्यानमुत्तरपदलोपश्च' इति तत्पुरुषत्वेन अद्विगुत्वादणो लुङ्न भवति । यदा तु द्विगुस्तदा त्रिविद्य इत्येव ॥

विदा – भिदादित्वादङ् ॥

वेदना – 'घट्टिवन्दिविदिभ्यश्च' इति युच् ॥

ब्राह्मणवेदं भोजयति ; यंयं ब्राह्मणं वेद तंतं भोजयतीत्यर्थः – 'कर्मणि दृशिविदोः' इति णमुल् ॥

---

* ख–......णाइ.

न वेत्तीति नवेदाः — विदेरसुन् । ‘ नभ्राणनपात् ’ इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः । तत्र नवेदा इत्येकवचनान्तपाठाद्विवचनान्तपरे न प्रकृतिभाव इत्यात्रेयादयः ॥

अयं सत्तायां दिवादौ, विचारणे तुदादौ, चेतनाख्याननिवासेषु चुरादौ । विद्लृ लाभे तुदादौ ॥

अस भुवि ॥ ५५ ॥

अस्ति स्तः सन्ति असि स्थः स्थ अस्मि स्वः स्मः — श्नसोरल्लोपः क्ङिति सार्वधातुके इत्यपिद्वचनेषु अल्लोपः । ‘ तासस्त्योः ’ इति सलोपः सकारादौ ॥

विदामास आसतुः आसुः आसिथ आसथुः आस आसिव । ‘ अस्तेर्भूः ’ ‘ आर्धधातुके ’ इति भूभावोनुप्रयोगे नेत्युक्तम् । अन्यत्र भूभावे, भभूव इत्यादि भवतिवत् । चान्द्रैरनुप्रयोगादन्यत्रापि क्वचिद्भूभावो नेष्यत इति ‘ प्रादुरास बहुळक्षपाच्छविः ’ इत्यादि समाहितम् । अत्र युक्तिर्न दृश्यते । धातुप्रदीपे तु ‘ असतेरास ’ इत्युक्तम् । विस्तरे तु ‘ आसेति बभूवार्थे, आहेत्युवाचार्थे ’ इति विभक्तिप्रतिरूपकत्वेन समाहितम् ॥

भविता । भविष्यति ॥

अस्तु स्तात् स्तां सन्तु एधि स्तात् स्तं स्त असानि असाव — हावल्लोपे ‘ घ्वसोरेद्धौ ’ इति सकारस्यत्वम् ।

तस्य 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यसिद्धत्वात् 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति धिभावः। तातङ्क्षपक्षे एत्वं न भवति, परेण तेन बाधात्। कृते तु तातङि स्थानिवत्त्वेनापि न भवति 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधेन' इति॥

आसीत् आस्तां आसन् आसीः आस्व — 'अस्तिसिचोपृक्ते' इतीडागमः। श्नसोरल्लोपस्य 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धत्वादाडागमो द्विवचनादौ॥

स्यात् स्यातां स्युः स्याः स्यां स्याव — पिद्वचनेष्वपि यासुटो ङित्त्वादल्लोपः। आशिषि भूयात् इत्यादि॥

अभूत् — 'गातिस्था' इति सिचो लुक्। 'आहिभुवोरीट्प्रतिषेधः' इति स्थानिवत्त्वनिषेधात् अस्त्याश्रय ईण्न भवति। प्रत्ययलक्षणेन सिजाश्रयो* न भवति, अत एव स्थानिवत्त्वनिषेधसामर्थ्यात्। यद्वा — 'अस्तिसिचः' इत्यस्य विद्यमानसिच इत्यर्थस्य भवतौ प्रतिपादितत्वात् नैव सिजाश्रयस्येटः प्रसङ्गः। सिचि वृद्धिर्लुका लुप्तत्वान्न भवति। अभूवन् — 'भुवो वुग्लुङ्लिटोः' इति वुक्। 'आतः' इति नियमात् जुस्भावो न भवति। अभूः — 'भूसुवोस्तिङि' इति पिति गुणनिषेधः। शेषं भवतिवत् आर्धधातुके नेयम्। 'श्रीणीभुवोनुपसर्गे' इति घञ् अस्य लुग्विकरणत्वान्न भवति। तेन अपादाने भवः इति

---

* ख—योपि.

'ऋदोरप्' इति रक्षितः ॥

विषन्ति प्रादुष्षन्ति विष्यात् प्रादुष्यात् — 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः' आभ्यां परस्यास्तिसकारस्य यकारपरस्याच्परस्य च षः इति षत्वम् ॥

व्यतिस्ते व्यतिषाते व्यतिषते व्यतिसे व्यतिषाथे व्यतिध्वे व्यतिहे व्यतिस्वहे । व्यतिस्त इत्यतोन्यत्र '.उपसर्गप्रादुर्भ्याम्' इति षत्वं द्रष्टव्यम् । व्यतिसे इत्यत्र श्नसोरल्लोपे 'तासस्त्योः' इति सलोपे प्रत्ययसकारस्यानस्तिसकारत्वात् पदादित्वाच्च षत्वाभावः । व्यतिध्वे इत्यत्र पूर्ववदल्लोपे 'धि च' इति सलोपः । एवं च सेध्वेशब्दयोः प्रत्ययमात्रमेवावशिष्यते । लोटि व्यत्यसै इत्यत्र नित्यत्वात् 'एत ऐ' इत्यैकारादेशे 'ह एति' इत्येत्वं निमित्ताभावान्न भवति ॥

अस्ति क्षीरं यस्यास्सा अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी । नास्ति बाधको येषां ते नास्तिबाधकाः — 'सुबधिकारे अस्तिक्षीरादिवचनम्' इति बहुव्रीहिः । नास्तिबाधका इत्यत्र उत्तरपदपरत्वाभावात् 'नलोपो नञः' इति न भवति । उत्तरपदशब्दश्च समासचरमावयवे रूढः ॥

परलोकोस्तीति मतिर्यस्य आस्तिकः, परलोको नास्तीति मतिर्यस्य नास्तिकः । 'अस्तिनास्ति दिष्टं मतिः' इति मत्वुपाधिकार्थेभ्योस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् । वचनसामर्थ्यात्तिङन्ताद्वाक्याच्चायं प्रत्ययो भवति । निपातौ वास्तिनास्ती । अत एव अस्तिमानित्याद्यपि भवति ॥

मृजू शुद्धौ ॥ ५६ ॥

ऊदित्त्वमिड्विकल्पार्थम् । अस्यानुदात्तत्वमनार्षम् । उक्तं च 'सृजिमृजि विद्धयनिट्ठान्' इति कारिकायां वृत्तौ—'मृजेरूदित्त्वादिटो विकल्पेन भाव्यम् । अमागमश्च न दृश्यते । तदिहास्य पाठे प्रयोजनं चिन्त्यम् । केचित्त्वस्य स्थाने विजिं पठन्ति' इति ॥

मार्ष्टि मृष्टः मृजन्ति मार्जन्ति मार्क्षि मार्ज्मि मृज्वः—व्रश्चादिना षत्वे तवर्गस्य ष्टुत्वम् । सकारे तु 'षढोः कस्सि' इति कत्वे सकारस्य षत्वम् । क्ङितोऽन्यत्र 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यचो वृद्धिः । अजादौ क्ङिति 'मृजेरजादौ सङ्क्रमे विभाषा वृद्धिः' इतीष्टया* वा वृद्धिः । सङ्क्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषेधविषयः । अत्र हरदत्तः—"अचीत्युच्यमानेपि 'यस्मिन् विधिस्तदादौ' इत्यजादाविति सिद्धे आदिग्रहणं मुख्याजादिपरिग्रहार्थम् । तेन व्यपदेशिवद्भावेनाजादौ यूयं ममृज त्वया ममार्ज इत्यादौ न भवति" इति । आत्रेयस्तु—'अत्रापि भवति' इति । तस्यादिग्रहणं 'यस्मिन्विधिः' इति सिद्धस्यैवानुवाद इति मतम् । यदाह—'मृजेति भिदादिपाठादङ् । गणपाठादेव वृद्धयभावश्च' इति । तथा च 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र भाष्ये—"मृजेर्वृद्धिरचस्ततोऽचि क्ङिङित्यजादौ क्ङिति मृजेः वृद्धिर्भवति; परिमृजन्ति

---

* ख—......वृद्धिरिष्यते' इति.

परिमार्जन्ति । किमर्थमिदं ? नियमार्थम् , अजादावेव क्ङिति नान्यत्र । क्व माभूत् ? मृष्टः मृष्टवानिति । ततो वा । वाचि क्ङिति मृजेर्वृद्धिर्भवति " इति ॥

ममार्ज ममार्जतुः ममृजतुः ममार्जुः ममृजुः ममार्जिथ ममार्ष्ठ ममार्जिव ममृजिव ममृज्व – ऊदित्त्वादिड्विकल्पः । पूर्ववदजादौ वृद्धिविकल्पः ॥

मार्जिता मार्ष्टा । मार्जिष्यति मार्क्ष्यति – अनुदात्तोपदेशत्वस्यानार्षत्वात् अमागमो नेत्युक्तम् ॥

मार्ष्टु मृष्टात् मृष्टां मृजन्तु मार्जन्तु मृड्ढि मार्जानि मार्जाव मार्जाम – ' आडुत्तमस्य पिच्च ' इति पित्त्वात्क्ङित्त्वाभावात् नित्या वृद्धिः ॥

अमार्ट् अमृष्टां अमृजन् अमार्जन् अमार्ट् अमार्जं अमृज्व – तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे षत्वजश्त्वचर्त्वेषु च ' रात्सस्य ' इति नियमात् न संयोगान्तलोपः ॥

मृज्यात् मृज्यातां मृज्याः मृज्यां – ' मृजेर्वृद्धिर्गुणविषये ' इति सा न भवति ॥

आशिषि, मृज्यात् मृज्यास्तां इत्यादि ॥

अमार्जीत् – ' इट ईटि ' इति सिचो लोपः । अमार्जिष्टां अमार्जिषुः अमार्जीः अमार्जिषम् । अनिट्पक्षे,

अमार्क्षीत् अमार्ष्टां अमार्क्षुः अमार्क्षीः अमार्क्षम् — झलादौ 'झलो झलि' इति सिज्लोपः। अन्यत्र प्रकृतेः पूर्ववत् षत्वंकत्वयोः 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम्। एवं व्यतिमृष्टे व्यतिमृजाते व्यतिमृजते इत्यादावात्मनेपदेपि यथायोगं वृद्धिस्तदभावश्चोह्यः ॥

मिमृक्षति मिमार्जिषति ॥

मरीमृज्यते। मरीमार्जीति* मरीमार्ष्टि। एवं रुग्रीकोरपि ॥

मार्जयति। अमीमृजत् अममार्जत् — 'उरृत्' ॥

मार्जित्वा मृष्ट्वा — इट्पक्षे 'न क्त्वा सेट्' इति कित्त्वनिषेधान्नित्यं वृद्धिः ॥

मृष्टः। मृष्टवान् — 'यस्य विभाषा' इतीण्णिषेधः ॥

सिक्तसम्मृष्टम् — राजदन्तादित्वात्पूर्वकालस्य परनिपातः ॥

मृज्यः — 'मृजेर्विभाषा' इति वा क्यप्। तदभावे ण्यति कुत्वे वृद्धौ च मार्ग्यः ॥

तुन्दपरिमृजः — 'तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः' इत्यलसे कः। अन्यत्र तुन्दपरिमार्गः; कर्मण्यण् ॥

मृजा — भिदादिपाठादङ् वृद्ध्यभावश्च। मार्ष्टिशब्दश्चुरादौ वक्ष्यते ॥

---

* ख—मरीमृजीति.

अपामार्गः — ' हलश्च ' इति संज्ञायां घञि ' उपसर्गस्य घञमनुष्ये बहुळम् ' इत्युपसर्गस्य दीर्घः ॥

कंसपरिमृट्-इत्यादौ क्विबन्तस्य सुबपेक्षया मृजेर्वृद्धिर्न भवति , ' धातोस्स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम् ' इति ॥

कंसपरिमृजमिच्छतीति विगृह्य ' सुप आत्मनः क्यच् ' इषिकर्मण एषितुरेवात्मसम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायां वा क्यच् इति क्यचि सनाद्यन्तत्वेन धातोः कंसपरिमृज्यशब्दात्तृचि ' क्यस्य विभाषा ' इत्यार्धधातुके परतः विधीयमाने क्यस्यादेर्लोपे ' अतो लोपः ' इत्यल्लोपे कंसपरिमृजितेत्यत्र मृजेर्वृद्धिर्न भवति , अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् । ' क्यस्य विभाषा ' इति समुदायलोपेपि ' न धातुलोपः ' इति वृद्ध्यभावः ॥

मार्जारः — ' कञ्जिमृजिभ्यां चित् ' इत्यारप्रत्ययः ॥

मार्जालीयः सोमपात्रप्रक्षाळनप्रदेशः — ' स्थाचतिमृजेः ' इत्यादिनालीयर्प्रत्ययः ॥

अयं शौचालङ्कारयोर्युजादिः । मार्ज शब्दार्थ इति चुरादौ ॥

रुदिर् अश्रुविमोचने ॥ ५७ ॥

रोदिति रुदितः रुदन्ति रोदिषि रुदिथः रोदिमि रुदिवः — ' रुदादिभ्यस्सार्वधातुके ' इति वलादाविट् । एत-

दादयः पञ्च रुदादयः ॥

रुरोद रुरुदतुः रुरोदिथ रुरुद रुरोद रुरुदिव ॥

रोदिता । रोदिष्यति ॥

रोदितु रुदितात् रुदितां रुदन्तु रुदिहि रोदानि—हौ परत्वादिटि सकृद्गतपरिभाषया धिभावो न भवति । यद्वा तत्र हल्ग्रहणानुवृत्तेरिटि कृते नैव धिभावप्रसङ्गः ॥

अरोदीत् अरोदत् अरुदितां अरुदन् अरोदीः अरोदः अरोदं अरुदिव—'रुदश्च पञ्चभ्यः' 'अड्गार्ग्यगालवयोः' इति हलादेः पितस्सार्वधातुकस्य अपृक्तस्य पर्यायेणेडडागमौ ॥

रुद्यात् रुद्यातां रुद्युः रुद्याः रुद्याम्—अत्र रुदादिं प्रकृतिं प्रत्ययविशेषं चापेक्षमाणाभ्यां इडड्भ्यां लिङ्मात्रापेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव यासुटि अपृक्तस्याभावान्न तौ । स्वामी तु—'ईडटौ पूर्वविप्रतिषेधेन बाधित्वा यासुट्' इति ॥

आशिषि रुद्यात् रुद्यास्ताम् ॥

अरुदत् अरुदतां अरुदन् अरुदः अरुदं अरुदाव—'इरितो वा' इत्यङ् । तदभावे सिच्, अरोदीत् अरोदिष्टां इत्यादि ॥

रुरुदिषति । रुदित्वा—'रुदविद' इति क्त्वासनोः कित्त्वम् ॥

रोरुद्यते । रोरुदीति रोरोत्ति रोरुत्तः — ' रुदादिभ्य-स्सार्वधातुके ' इतीडागमो गणनिर्देशान्न भवति । तथा लङि अरोरोत् अरोरोरिति इडडागमावपि गणनिर्देशान्न भवतः । अरोरुदीत् अरोरुदीः इति ' यङो वा ' इति पाक्षिके ईटि द्रष्टव्यौ । ' रुदविद ' इति कित्त्वं यङ्लुगन्तादपि भवतीति रोरुदिषति रोरुदित्वा इति भवतः ॥

रोदयति । अरूरुदत् ॥

रोदसी — ' असुन् ' इत्यसुन्प्रत्ययः । पुष्पवदादिवत् नित्यं द्विवचनान्तः ॥

रोदयतीति रुद्रः — ' रोदेर्णिलुक ' इति रकि णिलुक् ॥

रुद्राणी — ' इन्द्रवरुण ' इति पुंयोगे ङीषानुकौ ॥

शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रियं शतरुद्रीयम् — ' शतरुद्राद्घश्च ' इति घच्छौ । विधानसामर्थ्यादनयोः ' द्विगोर्लुक् ' इति लुङ् न भवति । यदि ह्वि स्यादण एवास्तु लुक् । विदादय उदात्ता उदात्तेतः ॥

ञिष्वप् शये ॥ ५८ ॥

उदात्तेदनुदात्तः ॥

स्वपिति स्वपितः स्वपिषि स्वपिमि स्वपिवः — ' रुदादिभ्यः ' इतीट् ॥

सुप्यते – भावे यकि ‘ वचिस्वपि ’ इति प्रसारणम् ॥

सुषुप्यते – ‘ सुविनिर्दुर्भ्यस्सुपिसूतिसमाः ’ इति कृतसम्प्रसारणस्य सुपेष्षत्वम् । एवं ण्यादेरप्युदाहार्यम् ॥

सुष्वाप सुषुपतुः सुषुपुः सुष्वप्थ सुष्वपिथ सुषुपथुः सुषुप सुष्वाप सुष्वप सुषुपिव – किति ‘ वचिस्वपि ’ इति सम्प्रसारणे द्विर्वचनम् । अन्यत्र द्विर्वचने लिटि ‘ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ’ इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । अत्र ह्युभयेषां ग्रहणस्य प्रयोजनं हलादिशेषात्पूर्वं सम्प्रसारणमित्युक्तम् । सर्वत्र क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । अभ्यासात्परस्य आदेशसकारत्वात् षत्वम् । विसुष्वापेत्यादावकिद्वचनेभ्यासस्य सम्प्रसारणे ‘ पूर्वत्रासिद्धम् ’ इति षत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं हलादिशेषे पश्चात्सुपिरूपस्याभावात् ‘ सुविनिर्दुर्भ्यः ’ इति न षत्वम् । किति तु परत्वात्सम्प्रसारणे षत्वे च पश्चाद्द्विर्वचनमिति विषुषुपतुः इत्यादि भवति । न च द्विर्वचने षत्वस्यासिद्धत्वम् , ‘ पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने ’ इति तन्निषेधात् ॥

स्वप्ता । स्वप्स्यति ॥

स्वपितु स्वपिहि स्वपानि । अस्वपीत् अस्वपत् अस्वपितां अस्वपीः अस्वपः । अस्वपिव – रुदादित्वात् पूर्ववदिडटौ ॥

स्वप्यात् स्वप्यातां । आशिषि सुप्यात् सुप्यास्तां –

'किदाशिषि' इति किन्त्वात्सम्प्रसारणम् ॥

अस्वाप्सीत् अस्वाप्तां अस्वाप्सुः अस्वाप्सीः अस्वाप्सम्—'वदव्रज' इति वृद्धिः ॥

सुषुप्सति — 'रुदविद' इत्यादिना किन्त्वे सम्प्रसारणे द्विर्वचनम् ॥

सोषुप्यते — 'स्वपिस्यमिव्येञां यङि' इति प्रसारणे द्विर्वचनम् । विषुषुप्सति विषोषुप्यते इत्यादौ लिटीव सम्प्रसारणषत्वयोः द्विर्वचने हलादिश्शेषः इति 'सुविनिर्दुर्भ्यः' इति षत्वं भवति ॥

सास्वपीति सास्वप्त — इत्यादौ यङ्लुकि इडाद्यभावो रुदिवत् । 'स्वपिस्यमि' इति सम्प्रसारणं यङो लुका लुप्तत्वात् न भवति ॥

स्वापयति । असूषुपत् — अत्र 'स्वापेश्चङि' इति सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे लघूपधगुणे णौ चङ्युपधाया ह्रस्वत्वे द्विर्वचने 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः । "स्वापशब्दात् घञन्ताण्णौ चङ्यपि स्वापशब्दस्याविशिष्टत्वात् 'स्वापेः' इति सम्प्रसारणे असूषुपदिति भवति" इत्यात्रेयः । णावल्लोपेन अग्लोपित्वात् 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घो न भवति ॥

सुष्वापयिषति — णौ सनि 'द्युतिस्वाप्योस्सम्प्रसारणं' इत्यभ्यासस्य प्रसारणम् । 'स्तौतिण्योरेव' इत्युत्तरस्य ष-

त्वम् । सुषुष्वापयिषति इत्यत्राकिलिड्वत्* हलादिशेषेण अभ्यासस्य सुपिरूपत्वाभावात् ‘ सुविनिर्दुर्भ्यः ’ इति न षत्वम् ॥

सुस्वापकीषति – इत्यत्र स्वापेर्ण्वुल् स्वापकः तमिच्छतीति ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’ इति क्यचि ‘ क्यचि च ’ इतीत्वे स्वापकीयशब्दात्सनि द्विर्वचने स्वापेरभ्यासस्यापि ‘ स्वुनिस्वाप्योः ’ इति प्रसारणं न भवति । तस्याभ्यासनिमित्तप्रत्ययेनानन्तर्य एवेष्टत्वात् ॥

स्वप्नक् स्वप्नजौ – ‘ स्वपितृषोर्नजिङ् ’ इति ताच्छीलिकः कर्तरि नजिङ् ॥

सुप्तो देवदत्तः सुप्तं देवदत्तस्य – ‘ ञितः क्तः ’ इति कर्तृभावयोर्वर्तमाने क्तः । ‘ क्तस्य च वर्तमाने ’ इत्यनभिहिते कर्तरि षष्ठी । यत्तु वृत्तौ ‘ मतिबुद्धि ’ इत्यत्र ‘ चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सुप्तः ’ इत्युक्तं [तत्] ताच्छीलिकेन नजिङा बाधो मा विज्ञायीति ॥

स्वप्नः – ‘ स्वपो नन् ’ इति भावे नन् ॥

अनुदात्तोऽप्ययं रुदादिकार्यानुरोधादुदात्तमध्ये पठितः ॥

श्वस प्राणने ॥ ५९ ॥

इतः प्रभृति शास्यन्ता उदात्ता उदात्तेतः ॥

---

* क–...क्लिटि.

श्वसिति श्वसितः श्वसन्ति श्वसिषि श्वसिमि — 'रुदादिभ्यः' इतीडागमः ॥

शश्वास शश्वसतुः शश्वसिथ शश्वस शश्वास शश्वसिव । श्वसिता । श्वसिष्यति । श्वसितु श्वसिहि श्वसानि ॥

अश्वसीत् अश्वसत् अश्वसितां अश्वसीः अश्वसः अश्वसं अश्वसिव — 'रुदश्च पञ्चभ्य' 'अड्गार्ग्य' इतीडटावपृक्तस्य ॥

श्वसेत् श्वसेतां श्वसेयुः श्वसेः श्वसेयम् — अत्र गणकार्यस्यानित्यत्वज्ञापनात् शपो लुङ् भवति । अनित्यत्वं च क्षमूषो घटादिपाठात् 'घटादयष्षितः' इत्येव षित्त्वे सिद्धे पुनष्षित्करणात् ज्ञायते । एवं च ॥

'न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ॥'

न विश्वसेत्पूर्वविरोधितस्य' 'आश्वसेयुर्निशाचराः' 'प्रत्ययादाश्वसन्त्यः' इत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते । आश्वस्यात् इत्याद्यपि भवति । आशिषि, श्वस्यात् श्वस्यास्तामित्यादि ॥

अश्वसत् अश्वसिष्टां अश्वसीः अश्वसिषम् — 'ह्म्यन्तक्षणश्वस' इति 'अतो ह्लादेः' इति वृद्धिनिषेधः ॥

शिश्वसिषति । शाश्वस्यते । शाश्वसीति—इत्यादि रुदिवत् ॥

श्वासयति । अशिश्वसत् ॥

श्वसनः — नन्द्यादित्वाल्ल्युः ॥

श्वासः — 'श्याद्व्यध' इत्यादिना णः कर्तरि ॥

आश्वस्तः — निष्ठायामिदं [टम्?] नेच्छन्ति काशकृत्स्नाः इति स्वामिकाश्यपौ । 'आदितश्च' इत्यत्र वृत्तिकारश्च 'चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् अनिट्त्वम्' इति । आत्रेय-मैत्रेयौ तु—आश्वसितः इतीटं चाहतुः ॥

अन च ॥ ६० ॥

अनिति अनितः अनन्ति अनिषि अनिमि । प्राणिति— 'अनितेः' इत्युपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य अनितेर्नकारस्य णत्वम् । अत्र केचित् — 'अन्तः' इति वक्ष्यमाणमत्रा-प्यपकृष्य सम्बद्ध्य समीपवचनत्वं चाश्रित्य उपसर्गस्थ-निमित्तसमीपभूतस्य अनितिनकारस्य णत्वमिति सूत्रार्थं वर्णयन्तो 'येन नाव्यवधानम्' इति न्यायेन प्राणितीत्या-दावेव णत्वमिच्छन्ति, न तु पर्यनिति इत्यनेकवर्णव्यव-धाने ॥

प्राण प्राणतुः प्राणिथ प्राणिव । प्राणिता । प्राणिष्यति । प्राणितु । प्राणीत् प्राणत् । प्राण्यात् । आशिषि, प्राण्यात् प्राण्यास्तां । प्राणीत् प्राणिष्टां — इडीडडागमाः पूर्ववत् ॥

प्राणिणिषति ॥

प्राणयति । प्राणिणत् — ‘उभौ साभ्यासस्य’ इत्युपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्याभ्याससहितस्यानितेर्नकारयोः णत्वमित्युभयत्र णत्वम् । एतच्च सूत्रं ‘पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने’ इत्यनाश्रित्योक्तम् । आश्रिते हि परत्वाण्णत्वे पश्चाद्द्विर्वचनं स्यादिति किं सूत्रेण ॥

प्राणः — ‘हलश्च’ इति करणे घञ् ॥

प्रा प्राणौ प्राणः प्राणं प्राणौ प्राभ्यां — क्वौ पदसंज्ञायां नलोपः । हे प्राण् इत्यत्र ‘न ङिसम्बुध्योः’ इति नलोपे निषिद्धे तस्य ‘पदान्तस्य’ इति णत्वनिषेधं बाधित्वा ‘अन्तः’ इति णत्वम् । उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य अनितेरन्तो नकारो णकारमापद्यत इति सूत्रार्थः ॥

जक्ष भक्षहसनयोः ॥ ६१ ॥

जक्षिति जक्षितः जक्षति जक्षिषि जक्षिमि — ‘जक्षित्यादयष्षट्’ । इतीरिदमर्थे; जक्षिरिदमादयश्चान्ये षड्धातवोऽभ्यस्ताः इत्यभ्यस्तत्वात् ‘अदभ्यस्तात्’ इति झेरद्भावः ॥

जजक्ष जजक्षिथ जजक्षिव । जक्षिता । जक्षिष्यति । जक्षितु जक्षितां जक्षतु जक्षिहि जक्षाणि ॥

अजक्षीत् अजक्षत् अजक्षितां अजक्षुः — ‘सिजभ्यस्त’ इति झेर्जुस् ॥

जक्ष्यात् जक्ष्यातां – अत्रापि चान्द्राः शपो लुकमनिच्छन्तो जक्षेदित्याहुः । आशिषि, जक्ष्यात् जक्ष्यास्ताम् ॥

अजक्षीत् अजाक्षिष्टां अजक्षीः अजाक्षिषं – रुदिवदिडादयः ॥

जिजक्षिषति । जाजक्ष्यते । जाजक्षीति जाजष्टि –'स्कोः' इति कलोपः ॥

जक्षयति । अजिजक्षत् ॥

जक्षत् जक्षतौ – 'उगिदचाम्' इति नुम् 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति निषिध्यते । जक्षति कुलानि, जक्षन्ति कुलानीत्यत्र जश्शसोः परयोः 'वा नपुंसकस्य' इति नुम् । अत्रात्रेयः – "केचिद्रामायणे यक्षशब्दस्य भक्षणार्थत्वेन व्युत्पादनादन्तस्थादिमाहुः, तच्चिन्त्यम्" इत्युक्तम् । रामायणोक्तिस्तु यक्षपूजायामित्यस्यानेकार्थत्वाश्रयेण निर्वाह्या ॥

रुदादयः पञ्च गताः ॥

जागृ निद्राक्षये ॥ ६२ ॥

जागर्ति जागृतः जाग्रति जागर्षि जागर्मि जागृवः ॥

जागराञ्चकार – 'उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्' इति पक्षे आम्प्रत्ययः । आमभावे, जजागार जजागरतुः जजागरुः जजागरिथ जजागरथुः जजागर जजागार जजागर जजागरिव – 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' इति विचिण्णल्ङिद्वर्जं

न्यस्मिन् वृद्धिविषये वृद्धिनिषेधविषये च गुणः । 'अचि-चिण्णल्ङित्सु' इत्यस्य पर्युदासत्वात् उत्तमे णलि णित्त्वा-भावपक्षे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणो भवत्येव । प्रसज्यप्रतिषेधेपि* 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति 'जाग्रः' इति प्राप्तस्य गुणस्यैवायं निषेध इत्यदोषः । एवं च लङ्यपि अजागरुः इति 'जुसि च' इति गुणो भवति । लडादीनां तसादेरपित्सार्वधातु-कत्वेन ङित्त्वात् तत्र च पर्युदासात् 'जाग्रः' इति गुणो न भवति ॥

जागरिता । जागरिष्यति ॥

जागर्तु जागरितात् जागृतां जाग्रतु । जागृहि जाग-राणि ॥

अजागः अजागृतां अजागरुः अजागः अजागरं अ-जागृव — तिप्सिपोर्गुणपरत्वयोः हल्ङ्यादिलोपः ॥

जागृयात् जागृयातां जागृयुः जागृयाः जागृयां जागृ-याव । आशिषि जागर्यात् जागर्यास्तामित्यादि । क्रित्त्वा-द्गुणः । अयं पूर्वविप्रतिषेधेन रिङं बाधते । एवं जागर्यत इत्यादौ यद्यपि रिङं बाधित्वा गुणो भवति । तथा च कातन्त्रसूत्राणि — 'जागर्तेः कारिते । यणाशिषोर्ये । परो-क्षायामगुणे'† इति । कारितो हेतुमण्णिच् । यणिति य-

---

* क-तु. † ३-६-१२, १३, १४.

गुच्यते, आशीरित्याशीर्लिङ्, अनयोर्यकारादौ परोक्षा लिट्। तत्रापिद्वचने गुण इत्यर्थः ॥

अजागरीत् अजागरिष्टां अजागरिषुः अजागरीः अजागरिषं – 'ह्मयन्तक्षण' इत्यादिना सिचि वृद्धेर्निषेधः ॥

जिजागरिषति – 'सनि ग्रहगुहोश्च' इतीण्णिषेधस्तत्रैकाच इत्यनुवर्तनादिह न भवति ॥

जागरयति – अत्र गुणे कृते 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य' इति न भवति। यद्वा गुणविधानसामर्थ्यादेव न भविष्यति। एवं च चिण्णलोः प्रतिषेधोऽर्थवान्। अन्यथा, अजागारि जजागार इत्यत्र गुणे कृते पुनर्वृद्धिर्भविष्यतीति किं गुणनिषेधेन। णौ चङि अजजागरत् – 'सन्वल्लघुनि' इतीत्वं येननाव्यवधानन्यायेन एकवर्णेन व्यवधान एव भवति, न पुनरनेकेनेति इह न भवति। यत्तु 'अत्स्मृदृत्वर' इतीत्वापवादेनात्ववचनेनानेकव्यवधानेपीत्वं भवतीति ज्ञापनं तत् 'तुल्यजातीयस्य ज्ञापनं' इतिनीत्या संयुक्तविषयमेवेति अचिक्षणत् इत्यादावेव प्रवर्तते। यत्तु कातन्त्रे मतान्तरेणोक्तं 'इत्वदीर्घयोः अजीजागरत् इति भवति', इति, तदप्येवं प्रत्युक्तम्। वृत्तिकारात्रेयवर्धमानादिभिरप्येतद्दूषितम् ॥

जागरूकः – 'जागरूकः' इत्यूकप्रत्ययः। आत्रेयस्तु – 'जागरूकः' इति सूत्रं पठित्वा निपातमाह ॥

जागरितः । जागरितवान् । जागरित्वा – ' श्रयुकः किति ' इत्यत्र ' एकाचः ' इत्यनुवृत्तेः इण्निषेधो न भवति ॥

जागरः – घञ् ॥

जागर्या, जागरा – ' जागर्तेरकारो वा ' इति भावे पक्षे शप्रत्यये यकि गुणः । अन्यथा त्वकारे गुणः ॥

जागृविः – ' जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन् ' इति क्विन्प्रत्ययः । ' जाग्रः ' इति गुणः अवीति पर्युदासान्न भवति । 'जाग्रोवि ' इत्यत्र वृत्तौ – " केचिदुकारमुच्चारणार्थं वर्णयन्ति । तेन क्वसावपि वकारादौ गुणो न भवति । ' जागृवाँ सो अनुग्मन् ' * " इत्युक्तम् । आत्रेयस्तु – ' तथा च सति शसि जजागरुषः इति स्यात् ' इति वृत्त्युक्तमिदं-मतं दूषयित्वा " ' असंयोगाल्लिट् कित् ' इति क्वसोः कित्त्वे सिद्धे पुनस्तत्करणात् प्रतिषेधविषयारब्धस्यापि गुणस्य निषेध इति जजाग्रुष इति भवितव्यम् " इत्याह । कैयटेपि क्वसो भाषाविषयत्ववादिनां कित्त्वसामर्थ्यादगुणत्वमुक्तम् । अत्र वर्धमानः ' क्सावगुणत्वमेवाहुः जजागृवा†निति ' इत्याह । ' जाग्रोवि ' इतीकारस्योच्चारणार्थत्वेपि क्वौ वकारलोपे वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणनिषेधात् वकारादेरभावादवीति पर्युदासाभावात् ' जाग्रः ' इति गुणे जागरिति भवतीत्येके । अन्ये तु " वर्णस्य प्राधान्याश्रयणेयं प्रत्ययलक्षणाभावो

* काशिकायान्तु – ' ......गुणो न भवति जजागृवान् ' इत्येव दृश्यते.
† ख–......हुः जागृवा.

न तु गुणाभाव इति ; यथा अतृणेडित्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानेमागमः प्रत्ययलक्षणेन भवति तथाऽत्राप्यवीति पर्युदासेन भवितव्यमिति । अगुणत्वे तुकि जागृदिति भवति इत्याहुः ॥

दरिद्रा दुर्गतौ ॥ ६३ ॥

दरिद्राति दरिद्रितः दरिद्रति दरिद्रासि दरिद्रिथः दरिद्रिथ दरिद्रामि दरिद्रिवः – 'इद्दरिद्रस्य' इति हलादौ क्ङिति सार्वधातुके इत्त्वम् । अजादौ तु 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याल्लोपः ॥

दरिद्रांचकार–'कास्यनेकाच इति वक्तव्यम् । चुलुम्पाद्यर्थं' इत्याम्प्रत्ययः । अत्र काश्यपः आमो विकल्पमुक्त्वा ददरिद्रौ ददरिद्वान् इत्युदाजहार । एवं तरङ्गिणीकारोपि । अत्र मूलं पारायणिकेनोक्तम् – " 'आत औ णलः' इत्यत्र प्रथमातिक्रमे कारणाभावादोकारवचनेनापि पपावित्यादिसिद्धौ औकारवचनं 'दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः' इत्याल्लोपे ददरिद्रावित्याद्यर्थमेव अर्थवत्" इति । 'वस्वेकाच्' इत्यत्र वृत्तिकारेण "दरिद्रातेस्तु 'कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम्' इत्यामा भवितव्यं, दरिद्रांचकार इति । अथाप्यामन्न क्रियते तथापि 'दरिद्रातेरार्धधातुके लोपस्सिद्धश्च प्रत्ययविधौ' इति प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेः आकारलोपे कृते इडागमस्य निमित्तं विहतमिति नेडागमो भवति ; ददरिद्वान् इति भवि-

तव्यम् ” इत्यभ्युपगम्यवादेनामभाव उक्तः । अभ्युपगमस्य मूलं ‘आत औणलः’ इत्यौकारवचनमाह हरदत्तः । आत्रेयोस्या* म्नित्य इत्युक्त्वा वृत्तिकारोक्तमभ्युपगम्यवाद इत्याह ॥

दरिद्रिता । दरिद्रिष्यति । दरिद्रातु दरिद्रितात् दरिद्रितां दरिद्रिहि दरिद्राणि ॥

अदरिद्रात् अदरिद्रितां अदरिद्रुः—‘सिजभ्यस्त’ इति जुसि ‘श्नाभ्यस्तयोरातः’ इत्याकारलोपः । ‘लङश्शाकटायनस्यैव’ इति जुस्विकल्पो ह्यावस्थायामेव । ‘ईहल्यघोः’ इतीत्वं च यथा न भवति तथा जहातौ वक्ष्यते । अदरिद्राः अदरिद्राम् ॥

दरिद्रियात् दरिद्रियाताम् । आशिषि, दरिद्रयात् दरिद्र्यास्ताम् — आर्धधातुकत्वादातो लोपः ॥

अदरिद्रीत् अदरिद्रिष्टां अदरिद्रिषुः अदरिद्रीः अदरिद्रिषं—‘अद्यतन्यां वा’ इति ‘दरिद्रातेरार्धधातुके’ इत्याल्लोपस्य विकल्पनात्तदभावे सगिटोः अदरिद्रासीदित्यादि ॥

चिणि अदरिद्रि । आलोपाभावे युकि अदरिद्रायि ॥

दिदरिद्रासति दिदरिद्रिषति – ‘तनिपतिदरिद्राणाम्’ इति इड्विकल्पः । इडभावे

---

*ख—...योप्या.

न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।
दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥

इत्युक्तत्वादाल्लोपाभावः ॥

दरिद्रायकः — ण्वुल् ॥

दरिद्राणः — ल्युट् ॥

निष्ठायां दरिद्रित इति । 'यस्य विभाषा' इतीण्णि-षेधस्तु कृतीप्रभृतीनामीदित्त्वेन तस्यानित्यत्वज्ञापनान्न भवति ॥

दरिद्रातीति दरिद्रः — पचाद्यच् । 'श्याद्व्यध' इत्याकारान्तलक्षणस्तु णो न भवति, 'दरिद्रातेरार्धधातुके' इत्यस्य विषयसप्तमीत्वात् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेराल्लोपात् ॥

दर्द्रूः — 'दरिद्रा यालोपश्च*' इतीकाराकारयोर्लोपः, ऊकारप्रत्ययश्च । या इति इकाराकारयोर्निर्देशः ॥

दर्द्रुणः — पामादिषु 'दद्रूर्ह्रस्वत्वं च' इति पाठान्न-प्रत्ययो ह्रस्वत्वं च ॥

चकासृ दीप्तौ ॥ ६४ ॥

चकास्ति चकास्तः चकासति चकास्सि चकास्मि चकास्वः ॥

---

* उणादौ तु 'दरिद्रातेर्यालोपश्च' इत्येव दृश्यते.

चकासांचकार – 'कास्यनेकाचः' इत्याम् ॥

चकासिता । चकासिष्यति ॥

चकास्तु चकास्तां चकासतु चकाधि – 'धिच' इति सलोपः । केचित्तु 'धिच' इति सिचो लोपमिच्छन्तः चकाद्धि इति सकारस्य दत्वमुदाहरन्ति । तत् 'यथा तु भाष्यं तथा चकाधीत्येव भवितव्यम्' इति वदता वृत्तिकारेणैव प्रत्युक्तम् ॥

अचकात् – 'तिप्यनस्तेः' इति सकारस्य दत्वम् । अचकास्तां अचकासुः – 'सिजभ्यस्त' इति जुस् । अचकात् अचकाः–'सिपिधातोरुर्वा' इति रुत्वदत्वे । अचकासम् ॥

चकास्यात् चकास्याताम् । आशिषि चकास्यात् चकास्यास्ताम् ॥

अचकासीत् अचकासिष्टां अचकासीः अचकासिषम् ॥

चिचकासिषति ॥

चकासयति । अचकासत्–ऋदित्त्वात् 'णौ चङि' इति न ह्रस्वः ॥

शासु अनुशिष्टौ ॥६५॥

अनुशिष्टिः विविच्य ज्ञापनम् । अयं द्विकर्मकः । माणवकं धर्मं शास्तीति । कर्मणि लादिकार्यं सर्वं ब्रवीतिवन्नेयम् ।

शास्ति शिष्टः शासति शास्सि शिष्ठः शिष्ठ शास्मि शिष्वः शिष्मः—'शास इदङ्हलोः' इत्यङि हलादौ क्ङिति चेत्त्वम् । 'शासिवासि' इतीणः परत्वे षत्वे ष्टुत्वं तवर्गस्य ॥

शशास शशासतुः शशासिथ शशास शशासिव । शासिता । शासिष्यति ॥

शास्तु शिष्टात् शिष्टां शासतु शाधि शिष्टं शिष्ट शासानि शासाव — हौ 'शा हौ' इति शाभावे, तस्य च 'असिद्धवदत्र' इत्यासिद्धत्वात् 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति धित्वम् ॥

अशात् अशिष्टां अशासुः अशाः अशात् अशिष्टं अशासं अशिष्व — तिप्सिपोः पूर्ववत् दत्वरुत्वे । शिष्यात् शिष्याताम् । आशिषि शिष्यात् शिष्यास्ताम् ॥

अशिषत् अशिषतां अशिषन् अशिषः अशिषं अशिषाव — 'सर्तिशास्ति' इत्यङ् । अत्र 'चकारेण परस्मैपदानुकर्षणमुत्तरार्थम् । अयं तु योगविभागसामर्थ्यादात्मनेपदेपि भवति' इति वृत्तितद्व्याख्यानेष्वभिधानात् व्यत्यशिषत व्यत्यशिषातां इत्यङेव भवति । कर्मणि तशब्दपरत्वात् 'चिण्भावकर्मणोः' इति चिण्भवति अशासीति ॥

शिशासिषति । शेशिष्यते — परत्वाङ्कित्वे कृते द्विर्वचनम् । शाशासीति शाशास्ति शाशिष्टः — प्रकृतिग्रहणन्या-

येन 'शासः' इत्त्वम् । 'सनिशासित' इति तिपा निर्देशात् अशाशासीदित्यत्राङ् न भवति ॥

शासयति । अशशासत् – 'नाग्लोपि शासु' इत्युपधाह्रस्वनिषेधः ॥

शिष्यः – 'एतिस्तु शासु' इति क्यप् । शास्यस्तु शासु हिंसायां इति भौवादिकस्य 'हन्त्यर्थाश्च' इति चुरादिपाठात्स्वार्थे णिचीत्युक्तमात्रेयेण । शास्तेर्हेतुमण्णावपि शक्यते व्युत्पादयितुम् ॥

दुश्शासनः – 'भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वक्तव्यः' इति खलर्थे युच् ॥

आशीः – क्विपो लोपे प्रत्ययलक्षणेन हलादिकित्परत्वादित्त्वे* पदत्वेन सकारस्य रुत्वे 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घः । न चास्ति 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' इति; यत्र वर्णस्य प्राधान्येनाश्रयणं तत्र तदित्युक्तत्वात् ॥

शिष्ट्वा शासित्वा – 'उदितो वा' इतीड्विकल्पः ॥

शिष्टः – 'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम् ॥

शिष्टिः – 'तितुत्र' इतीण्णिषेधः । शास्तिशब्दस्तु अस्माद्वा हिंसार्थाद्वा णिचि, क्तिनि व्युत्पाद्यः । बाहुलकात् युचा न बाधः । तथा च 'अचः परस्मिन्'

---

* 'शास इत्वे आशासः क्वावुपसङ्ख्यानम्' इति (६–४–३४) वार्तिकमिह भाव्यम्.

इत्यत्र भाष्यम् – 'पाचयतेः पाक्तिः याजयतेर्याष्टिः' इति। औणादिक इति मैत्रेयः। हिंसार्थस्य औणादिक इत्यात्रेयः॥

शास्ता बुद्धः, प्रशास्ता ऋत्विग्विशेषः – 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यस्संज्ञायां चानिटौ' इति तृच्यनिट्त्वम्। 'अप्तृन्' इत्यादिना सर्वनामस्थानेऽसम्बुद्धौ प्रशास्तृशब्दस्य उपधाया दीर्घः। अत्र 'प्रोपसर्गस्यातन्त्रत्वात् शास्तुरप्ययं दीर्घो भवति' इत्यात्रेयः॥

प्रशास्तुर्भावकर्मणी प्राशास्त्रम् – उद्गात्रादित्वादञ्॥

श्वसादय उदात्ता उदात्तेतः॥

दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः॥ ६६॥

दीधीते दीध्याते दीध्यते दीधीषे दीधीध्वे दीध्ये दीधीवहे – अजादौ 'एरनेकाचः' इति यण्। 'यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः' इति यकारादाविकारादौ च विधीयमान ईकारलोप इटि न भवति। नित्यत्वेन टेरेत्व इवर्णाभावात्॥

दीध्यांचक्रे – 'दीधीवेवीटाम्' इति गुणे निषिद्धे यणादेशः॥

दीधिता। दीधिष्यते – इटि 'यीवर्णयोः' इतीकारलोपः॥

दीधीतां दीध्यातां दीधीष्व दीध्यै दीध्यावहै – आटि वा गु[लिटीवागु]णत्वम्॥

अदीधीत अदीध्यातां अदीधीशाः अदीधि – 'यीवर्णयोः' इति लोपः ॥

दीधीत दीधीयातां – लिङस्सलोपे 'यीवर्णयोः' इति लोपः । आशिषि, दीधीषीष्ट ॥

अदीधिष्ट अदीधिष्ठाः अदीधिषि ॥

दिदीधिषते ॥

दीधयति – 'दीधीवेव्योः' इति वृद्धिनिषेधे, 'यीवर्णयोः' इति लोपे, शपि णेर्गुणायौ ॥

दीधितिः – संज्ञायां क्तिचि 'तितुत्र' इतीण्णिषेधो न भवति; 'अग्रहादीनाम्' इति तत्रोक्तत्वात् ॥

वेवीङ् वेतिना तुल्ये ॥ ६७ ॥

'वी गति' इत्यनेन तुल्येर्थे वर्तत इत्यर्थः । पूर्ववदुदाहरणादीनि । सेटावात्मनेभाषौ इमौ छान्दसौ इति भाष्यवार्तिकयोः स्थितम् । दृष्टानुविधिश्छन्दसि । अस्माभिस्तु कालापमतानुसारेण उदाहरणप्रदर्शनं कृतम् ॥

जक्षित्यादयो गताः ॥

षस षस्ति स्वप्ने ॥ ६८ ॥

अयं पाठो मैत्रेयात्रेयादीनाम् । अत्र केचित्–षस्तीति

न पृथग्धातुः, किन्तु षसेरेव श्तिपा निर्देशोर्थभेदात्पुनः कृत इति । स्वामीतु – ' षस षसने ' इत्याद्यमेव पपाठ । षसनं च स्वप्नः ॥

सस्ति सस्तः ससन्ति सस्सि सस्मि ॥

ससास सेसतुः सेसुः सेसिथ सेस ससास ससस सेसिव – एत्वाभ्यासलोपौ ॥

ससिता । ससिष्यति ॥

सस्तु सधि – ' धि च ' इति सलोपः । ' अतो हेः ' इति स्थानिवद्भावेन हेर्लोपो न भवति ; सलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् । ससानि ॥

असत् असस्तां असः असत् – ' तिप्यनस्तेः ' इति दत्वम् । सिपि तु ' सिपि धातोरुर्वा ' इति रुत्वं च । हल्ङ्यादिलोप उभयत्र ॥

सस्यात् । आशिषि सलोपाभावो विशेषः ॥

असासीत् अससीत् – ' अतो हलादेः ' इति वा वृद्धिः ॥

सिससिषति ॥

सासस्यते । सासस्ति ॥

सासयति । असीषसत् ॥

सस्यम् – ' माच्छाससिसूभ्यो यः ' इति यः ॥

सस्यको मणिः — ‘ सस्येन परिजातः ’ इति कन् । अत्र सस्यशब्दो गुणवाचीति हरदत्तः । गुणैः परिगतो जातः आकारशुद्ध इत्यर्थः ॥

सास्ना, गवां कण्ठकम्बळः — ‘ रास्नासास्नास्थूणावीणा ’ इति निपात्यते ॥

संस्ति संस्तः संसन्ति — ‘ स्कोः ’ इति सलोपोत्र न भवति, बहूनां समवाये द्वयोस्संयोगसंज्ञाभावादित्यात्रेयमैत्रेयौ । छान्दसत्वान्नेहास्माभिरयमर्थः प्रपञ्च्यते । तथा च ‘ जक्षित्यादयष्षट् ’ इत्यत्र हरदत्तः — ‘ षसषस्ती छान्दसौ ; वशिरपि । तस्यापि भाषायां न प्रयोगस्साधुः भाष्यवार्तिककारौ चेत्प्रमाणम् ’ इति । तथा च भाष्यमपि- ‘ षसिवशी छान्दसौ ’ इति । अत्र कैयटः — “ ‘ षसिवशी ’ इति । षस षस्ति स्वप्ने इति ये न पठन्ति केवलं ‘ षस स्वप्ने ’ ‘ वश कान्तौ ’ इति तन्मतेनैतदुक्तम् । अन्ये त्वाहुः — षस्तीति धातुपाठ एव श्तिपा निर्देशः कृतः । अर्थभेदात्तु द्विः पठितः । अन्ये तु—‘ षस स्वप्ने ’ इति न पठन्ति ” इति । अत्र सुधाकरः — “ ‘ षस षसने ’ ‘ वश कान्तौ ’ छान्दसौ ‘ जक्षित्यादयष्षट् ’ इत्यत्र भाष्यादेवावधृतौ । ‘ वष्टि वागुरिरल्लोपम् ’ इति दुर्लभः प्रयोगः ” इति ॥

वश कान्तौ ॥ ६९ ॥

वष्टि उष्टः उशन्ति वक्षि उष्ठः वश्मि उश्मः – व्रश्चादिना झलि पदान्ते च षत्वम् । ग्रहिज्यादिना क्ङितोः प्रसारणम् ॥

उवाश ऊशतुः उवशिथ उवशिव – क्ङिति ग्रहिज्यादिना कृते प्रसारणे द्विर्वचनम् । अन्यत्र तु कृते द्विर्वचने 'लिट्यभ्यासस्य' इति प्रसारणम् ॥

वशिता । वशिष्यति ॥

वष्टु उष्टात् उष्टाम् उड्ढि वशानि – हेर्धित्वष्टुत्वजश्त्वानि॥

अवट् औष्टां औशन् अवट् औष्टं औष्ट अवशं औश्म – क्ङिति प्रसारणे अडागमः । हल्ङ्यादिना तिस्योर्लोपः ॥

उश्यात् उश्याताम् । आशिषि उश्यास्ताम् ॥

अवशीत् अवाशीत् – 'अतो हलादेः' इति वा वृद्धिः ॥

विवशिषति ॥

वावश्यते – 'न वशः' इति यङि प्रसारणनिषेधः । वावष्टि वावष्टः इत्यादौ श्तिपा निर्देशात् ग्रहिज्यादिना प्रसारणं न भवति ॥

वाशयति । अवीवशत् ॥

वशित्वा — 'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्त्वम् ॥

वशा, करिण्यादिः — पचाद्यचि टाप् ॥

गोवशा — 'पोटायुवति' इत्यादिना समासः । वन्ध्या गौरित्यर्थः ॥

वशः — 'वशिरण्योरुपसङ्ख्यानम्' इति भावेऽप् ॥

वशं गतो वश्यः — 'वशं गतः' इति द्वितीयान्तात् गत इत्यर्थे यत् ॥

उशिक् अग्न्यादिः — 'वशः कित्' इतीजिप्रत्ययः । कित्त्वात्सम्प्रसारणम् ॥

उशिगेव औशिजः — प्रज्ञादिः ॥

उशीरम् — 'वशेः कित्' इतीरन्नौणादिकः ॥

उशना — 'वशेः कनसिः' इति कनसिः 'ऋदुशनस्पुरुदंशोनेहसां च' इत्यसम्बुद्धौ सावनङादेशः । सम्बुद्धावपि पक्षे अनङिष्यते, 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति नलोपनिषेधस्य पाक्षिकत्वं च । तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति उशनः उशनन् उशन इति । तथा च श्लोकवार्तिकम् —

सम्बोधने तूशनसः त्रिरूपं

सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ॥' इति ॥

षसादय उदात्ता उदात्तेतः ॥

चर्करीतं च ॥ ७० ॥

यङ्लुगन्तमप्यादादिकं परस्मैपदि चेत्यर्थः । तत्र तत्रोदाहरणेषु तथैवोदाहृतम् ॥

ह्नुङ् अपनयने ॥ ७१ ॥

देवदत्ताय निह्नुते निह्नुवाते निह्नुवते निह्नुषे निह्नुवे—अजादावुवङ् । 'श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः' इति ज्ञीप्स्यमानस्य सम्प्रदानत्वम् ॥

निजुह्नुवे निजुह्नुवाते निजुह्नुविषे निजुह्नुविध्वे निजुह्नुविढ्वे—उवङि 'विभाषेटः' इति मूर्धन्यविकल्पः ॥

निह्नोता । निह्नोष्यते ॥

निह्नुताम् निह्नुष्व निह्नवै—आटि गुणः ॥

न्यह्नुत न्यह्नुवाताम् न्यह्नुथाः न्यह्नुहि न्यह्नुवहि ॥

निह्नुवीत निह्नुवीयाताम् । आशिषि निह्नोषीष्ट—आर्धधातुकत्वेनाङित्त्वाद्गुणः ॥

न्यह्नोष्ट न्यह्नोष्ठाः न्यह्नोध्वम् न्यह्नोषि ॥

निजुहूषते – 'इको झल्' इति किर्त्वे 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घः ॥

निजोहूयते । निजोह्ववीति निजोह्वोति ॥

निह्वावयति । न्यजुह्ववत् ॥

अनुदात्त आत्मनेभाषः ॥

इति श्रीपूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्परा-
जसुतसंगममहाराजमहामन्त्रिणा मायण-
सुतेन माधवसहोदरेण श्रीसायणार्येण
विरचितायां माधवीयायां
धातुवृत्तौ अदादयः

॥ सम्पूर्णाः ॥

अथ जुहोत्यादिः.

हु दानादनयोः ॥ १ ॥

दानादानयोरित्यन्ये । आत्रेयस्तु हु दाने इति पठित्वा, आदानेऽप्येके इति । एतदादयो ह्रीपर्यन्ता अनुदात्ताः परस्मैपदिनः । इह दानं चोदित आधारे त्यक्तहविःप्रक्षेप इति । हविषोपि जीवत्यादौ प्राणादिवत् धात्वर्थेऽन्तर्भावात् अकर्मकत्वमेके मन्यन्ते । वयं तु धात्वर्थः प्रक्षेपमात्रम्; स च स्वभावाच्चोदिताधारहविषी नियमेनापेक्षत इति । तथा च 'तृतीया च होश्छन्दसि' इत्यत्र भाष्ये जुहोतिः प्रक्षेपे वर्तत इत्युक्तम् । एवं च यवागूं जुहोतीत्यादयस्सकर्मकाः प्रयोगा उपपद्यन्ते । उक्तं चात्रैव भाष्ये "कथं द्वितीया सिद्धा, कर्मणीत्येव" इति । एवं च 'तृतीया च होश्छन्दसि' इति कर्मणि तृतीयाविधानमप्युपपद्यते ॥

जुहोति जुहुतः जुह्वति जुहोषि जुहोमि—'जुहोत्यादिभ्यश्श्लुः' इति शपः श्लौ, 'श्लौ' इति धातोर्द्विर्वचने 'कुहोश्चुः' इत्यभ्यासस्य चुत्वं झकारः । तस्य 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वं जकारः । पिति गुणः । 'उभेऽभ्यस्तम्' इत्यभ्यस्तत्वात् 'अदभ्यस्तात्' इति झस्याद्भावे 'हुश्नुवोस्सार्वधातुके' इत्यजादौ ङिति सार्वधातुके विधीयमानो यण् भवति ॥

जुहाव जुहुवतुः जुहविथ जुहोथ जुहुवथुः जुहुव जुहाव जुहव जुहुविव — क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । अजादौ क्ङित्युवङ् । अन्यत्र गुणवृद्धी । जुहवांचकार — 'भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च' इति पक्षे आम्प्रत्ययः श्लुवद्भावाद्द्विर्वचनं च ॥

होता । होष्यति ॥

जुहोतु जुहुतां जुह्वतु जुहुधि—'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति धित्वम् । जुहवानि — आटि पित्त्वाद्गुणः ॥

अजुहोत् अजुहुताम् अजुहवुः—'हुश्नुवोः' इति यणं परत्वाद्बाधित्वा 'जुसि च' इति गुणः । अजुहोः अजुहुतम् अजुहवम् ॥

जुहुयात् जुहुयाताम् जुहुयुः ॥

आशिषि, हूयात् हूयास्ताम् — 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः ॥

अहौषीत् अहौष्टाम् अहौषुः अहौषीः, अहौष्टम् अहौषम् अहौष्व — सिचि वृद्धिः ॥

जुहूषति — 'इको झल्' इति कित्त्वात् 'अज्झन' इति दीर्घः ॥

जोहूयते । जोहोति — अत्र विस्तरे 'हुश्नुवोः' इति सूत्रं 'जुहोतेस्सार्वधातुके' इति पठित्वा श्तिपा निर्देशात् जोहुवति इत्यत्र यण् नेत्युक्तम् । तन्मुनित्रयेणानादृतम् ॥

हावयति । अजूहवत् ॥

जुह्वद्ब्राह्मणः — 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुम्निषेधः । जुह्वति ब्राह्मणकुलानि जुह्वन्ति वा ब्राह्मणकुलानीत्यत्र 'वा नपुंसकस्य' इति जश्शसोर्नुम्विकल्पः ॥

जौह्वतः कृष्णमृगः, जुह्वत्कृष्णमृगः इति प्रज्ञादिपाठादण् ।

होता होतारौ — तृन्विधौ 'वृत्विक्षु चानुपसर्गस्य' इति तृन् औणादिको वा, 'अप्तृन्' इत्यादिना सर्वनामस्थाने दीर्घः ।

होतुर्भावकर्मणी हौत्रम् — उद्गात्रादित्वात् यवादित्वाच्च अञणौ ।

क्षीरहोता — याजकादित्वात्समासः ॥

हाव्यम् — 'ओरावश्यके' इति ण्यत् ॥

जुहूः — 'जुहोतेर्दीर्घश्च' इति क्विपि दीर्घो द्वित्वं च । जुह्वावित्यादौ 'ओस्सुपि' इति यण् ॥

होमः — 'अर्तिस्तु' इत्यादिना मन् ॥

होत्रम् — ष्ट्रन् ॥

हविः — 'अर्तिशुचि' इत्यादिना इसिः ॥

हविषि हितं हविष्यम् — 'उगवादिभ्यः' इति यत् ॥

होत्रा, ऋत्विजां वाचकः — 'हुयामा' इति त्रन् । स्वभावतोयं ऋत्विक्ष्वपि स्त्रीलिङ्ग इति 'होत्राभ्यश्छः' इत्यत्र हरदत्तः । अयं प्रीणनार्थोपीति भाष्ये । तथा च 'अग्निषु हूयमानेषु' इति प्रयोगो दृश्यते । तर्प्यमाणेष्विति ह्यत्रार्थः ॥

ञिभी भये ॥ २ ॥

चोराद्बिभेति बिभितः बिभीतः बिभ्यति बिभेषि बिभीथः बिभिथः बिभीथ बिभेमि बिभीवः बिभिवः —'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इति भयहेतोः कारकस्य अपादानत्वम् । 'भियो-न्यतरस्याम्' इति हलादौ क्ङिति सार्वधातुके वा इकारः । व्यतिबिभीत इत्यादावात्मनेपदेष्वयमित्वविकल्प उदाहार्यः । व्यतिबिभ्यत इत्यत्र 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यद्भावे 'परिहृत्यापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशते' इति न्यायेन द्विर्वचनोत्तरकालं अनेकाच्त्वात् 'एरनेकाचः' इत्यपवादस्य यणो भावित्वात् पूर्वमियङ्न प्रवर्तते । यद्वा—अन्तरङ्गत्वात् 'श्लौ' इति द्विर्वचने पश्चादद्भाव इति नैव इयङः प्रसङ्गः ॥

बिभाय बिभ्यतुः बिभयिथ बिभेथ बिभ्यिव —क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । बिभयांचकार—'भीह्री' इत्यादिना पक्षे आम्प्रत्ययः श्लुवद्भावश्च ॥

भेता । भेष्यति ॥

बिभेतु बिभीतात् बिभीताम् बिभ्यतु बिभीहि बिभिहि बिभितात् बिभीतम् बिभयानि —हेरपित्त्वात् ङित्त्वात् पक्षे इत्वम् । एवं तातङ्यन्येषु ङित्सु चोक्तम् । उत्तम आटि गुणायौ ॥

अबिभेत् अबिभीताम् अबिभयुः—यणं बाधित्वा परत्वात् जुसि गुणः । अबिभेः अबिभीतम् अबिभितम् अबिभयम् अबिभीव अबिभिव ॥

बिभीयात् बिभीयाताम् बिभियाताम् बिभीयाः बिभियाः बिभीयां—पिद्वचनेष्वपि यासुटो ङित्वादित्वे बिभियात् इत्यादुदाहार्यम् ॥

आशिषि, भीयात् भीयास्तामित्यादि । आर्धधातुकत्वान्नात्रेत्वपक्षः ॥

अभैषीत् अभैष्टां अभैषीः अभैषं—सिचि वृद्धिः ॥

बिभीषति—'इको झल्' इति सनः कित्त्वात् न गुणः ॥

बेभीयते । बेभेति बेभीतः बेभितः—प्रकृतिग्रहणन्यायेन 'भियोन्यतरस्याम्' इति वेत्वम् ॥

भापयते अबीभपत । भीषयते अभीषयत अबीभषत मुण्डः—'बिभेतेर्हेतुभये' इति णावात्वे पुक् । अन्यदा 'भियो हेतुभये षुक्' अत्र हि ई इतीकारप्रश्लेषणेन ईकारान्तस्य षुको विधानात् आत्वपक्षे स न भवति । 'भीस्म्योर्हेतुभये' इत्युभयत्र तङ् । हेतुभयार्थः स्मयतावुक्तः । अहेतुभये तु कुञ्चिकयैनं भाययति अबीभयत् इति वृद्ध्यायौ ॥

बिभ्यत् ॥

भीषणः—नन्द्यादित्वात् ण्यन्ताल्ल्युः ॥

भीतः—'ञितः क्तः' इति वर्तमाने क्तः ॥

भयम्—'अज्विधौ भयादीनामुपसङ्ख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्' इति क्तल्युटौ बाधित्वा अजेव भवति ।

पारायणे तु वासरूपेण क्तो दर्शितः । तदसत्, क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिप्रतिषेधात् ॥

भीः भियौ – सम्पदादित्वात्क्विप् ॥

क्तिन्नपीष्यते भीतिः ॥

वृकेभ्यो भयं वृकभयम्—'पञ्चमी भयेन' इति तत्पुरुषः । 'भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम्' इति भीतादिभिरपि समासो नेयः ॥

भीरुः भीलुकः – 'भियः क्रुक्लुकनौ' इति क्रुक्लुकनौ ॥

भीरुकः – 'क्रुकन्नपि वक्तव्यम्' इति क्रुकन् ॥

भीमः, भीष्मः – 'भियष्षुक' इति मक्प्रत्यये पक्षे षुगागमः । 'भीमादयोपादाने' इत्यपादाने अयं प्रत्ययः ॥

भयानकः – आनकन् । 'शीङ्भियः' इत्यानकन् । अयमपि भीमादिः ॥

भेकः – 'इण्भी' इति कन् ॥

ह्री लज्जायाम् ॥ ३ ॥

जिह्रेतीत्यादि बिभेतिवत् ॥

जिह्रियति इत्यादौ अजादौ संयोगपूर्वत्वाद्यणभावात् इयङ्विशेषः ॥

ह्रेपयति — 'अर्तिह्री' इत्यादिना पुगागमः । 'पुगन्त' इति गुणः । अजिह्रिपत् ॥

ह्रीः — सम्पदादित्वात्क्विप् ॥

ह्रीतः ह्रीणः ह्रीतवान् ह्रीणवान् — 'नुदविद' इत्यादिना वा निष्ठानत्वे णत्वम् ॥

ह्रीकः ह्लीकः — 'ह्रियः कन्रश्च लो वा' इति कनि रेफस्य वा लत्वम् ॥

ह्रीणियते रुष्यतीत्यर्थः — 'ह्रीणिङ्' इति कण्ड्वादिपाठात् स्वार्थे यक् ॥

जुहोत्यादयोनुदात्ताः परस्मैपदिनः ॥

पॄ पालनपूरणयोः ॥ ४ ॥

उदात्तः परस्मैभाषः ॥

पिपर्ति पिपूर्तः पिपुरति पिपर्षि पिपर्मि — 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इति श्लावभ्यासस्येत्वम् । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वं रपरमॄकारस्यादिवृद्धिगुणविषये हलादौ; 'हलि च' इति दीर्घः । गुणवृद्ध्योर्विषयेषु तु विप्रतिषेधेन ते भवतः ॥

पपार पप्रतुः पप्रुः पपरिथ पप्रथुः पप्र पपार पपर पप्रिव — 'ऋच्छत्यॄताम्' इति किति लिटि गुणापवादे 'शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा' इति वा ह्रस्वे यणादेशः । अन्यदा गुणे पपरतुः पपरुः पपरिथ पपर पपरिव इति ॥

परिता परीता । परिष्यति परीष्यति – 'वॄतो वा' इत्यलिटीटो वा दीर्घः ॥

पिपर्तु पिपूर्तात् पिपूर्तां पिपुरतु पिपूर्हि – हेरपित्त्वान्ङित्वान्न गुणः । पिपराणि पिपराव । आटि गुणः ॥

अपिपः अपिपूर्तां अपिपरुः – अत्रोत्वात्परत्वात् 'जुसि च' इति गुणः । अपिपः अपिपूर्तं अपिपरं अपिपूर्व – गुणे हल्ङ्यादिना तिस्योर्लोपः ॥

पिपूर्यात् पिपूर्यातां पिपूर्याः पिपूर्याम् ॥

आशिषि, पूर्यात् पूर्यास्तां – यासुटः कित्त्वाद्गुणाभावः । उत्वम् ॥

अपारीत् अपारिष्टां अपारीः अपारिषं – सिचि वृद्धिः । 'वॄतो वा' इतीटो दीर्घस्य 'सिचि परस्मैपदेषु' इति निषेधः ॥

पिपूर्षति – 'इट् सनि वा' इति पक्षे इडागमः । इडभावे 'इको झल्' इति सनः कित्त्वे उत्वम् । इटि तु तस्य पूर्ववद्दीर्घविकल्पे प्रकृतेश्च गुणे पिपरिषति पिपरीषतीति ॥

पोपूर्यते । पापर्ति पापरीति पापूर्त इत्यादि । अभ्यासस्योरदत्वहलादिशेषयोः 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घः । रुग्रिग्रीकामभावस्तरतिवत् ॥

पिपुरत् पिपुरतौ – शता ॥

पारयति । अपीपरत् ॥

निपूर्वः, निपूर्तवान् — 'न ध्याख्यापॄमूर्छिमदाम्' इति निष्ठानत्वनिषेधः ॥

पूर्त्वा — 'श्र्युकः किति' इत्यनिट्त्वम् ॥

पूः पुरौ पुरः — 'भ्राजभास' इति क्विप् । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम् । 'र्वोः' इत्यादिना उपधादीर्घः । अत्र वक्तव्यं पूर्वत्राप्युक्तम् ॥

पुरुषः — 'पुरः कुषन्' इति कुषन् ॥

पौरुषेयः — वधो विकारस्समूहः कृतो ग्रन्थादिर्वा । 'सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ' इति ढञ् । तथा च तत्र वार्तिकम् — 'पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु' इति कृते तृतीया समर्थविभक्तिः, अन्यत्र तु षष्ठी ॥

पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम् पुरुषद्वयसम् पुरुषदघ्नम् पुरुषमात्रम् — 'पुरुषहस्तिभ्यामण्च' इत्यण्, द्वयसजादयश्च चशब्दात् । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः द्विपुरुषी द्विपुरुषा — अत्र प्रमाणे विहितस्य द्वयसजादेः 'प्रमाणे लः' 'द्विगोर्नित्यम्' इति लुक् । 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः 'पुरुषात्प्रमाणेन्यतरस्याम्' इति प्रमाणवाचिपुरुषशब्दान्तात् द्विगोस्तद्धितलुकि पक्षे ङीब्निषेधात् टाप् ॥

राजपुरुषस्य भावकर्मणी राजपौरुष्यम् । 'राजपुरुषात् ष्यञ्' अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥

पुरुषान् गच्छति पुरुषेषु वसति वा पुरुषत्रा – 'देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुळम्' इति द्वितीयान्तात् सप्तम्यन्ताच्च स्वार्थे त्राप्रत्ययः ॥

पुरुः – 'पृभीधीव्यधिगृधिधृषिदृशिभ्यश्च' इति कुप्रत्ययः । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम् ॥

पुरुत्रा – पूर्ववत् त्राप्रत्ययः ॥

पूर्णम् – 'धापॄवशि' इत्यादिना नप्रत्ययः ॥

पुरीषः – 'शॄपॄभ्यां किच्च' इति षन्प्रत्ययः ॥

पर्व ग्रन्थिः –'स्नानुदि' इत्यादिना वनिन् ॥

परुः, परुषी – 'अर्तिपॄवपि' इत्यादिना उसिः ॥

परुषः – 'सहिकलिहनिपॄवस्यर्तिभ्य उषच्' इत्युषच् ॥

ह्रस्वान्तोयं धातुरिति वर्धमानकाश्यपाभरणपुरुषकाराः । स्वामी तु दीर्घान्तं पठित्वा ह्रस्वान्तः केचिदिति* । आत्रेयमैत्रेयौ तु ह्रस्वान्तं पठित्वा दीर्घान्तमेके इति । अत्रोदाहरणानि –

पिपर्ति पिपृतः पिप्रति पिपर्षि पिपर्मि ॥

पपार पप्रतुः पपर्थ – 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति नेट् । पिप्रिव – क्रादिनियमादिट् ॥

पर्ता । परिष्यति – 'ऋद्धनोः स्ये' इतीट् ॥

पिपर्तु पिपृहि पिपराणि ॥

---

* ख—ह्रस्वान्त इति नन्दीति ।

अपिपः अपिपृतां अपिपरुः — जुसि गुणः । अपिपः अपिपरम् अपिपृव ॥

पिप्रियात् पिप्रियाताम् ॥

आशिषि, प्रियात् प्रियास्ताम् — ' रिङ् शयग्लिङ्क्षु ' इति रिङादेशः ॥

अपार्षीत् अपार्ष्टां इत्यादि ॥

वृत्तिकारस्य तु दीर्घान्त एवेष्टः । यदाह — " शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा ' इत्यत्र केचिदेतत्सूत्रं प्रत्याचक्षते । श्रा पाके, द्रा कुत्सायां गतौ, प्रा पूरणे, इत्येषामनेकार्था धातव इति शॄदॄप्रामर्थे वर्तमानानां विशश्नतुः इत्यादीनि रूपाणि साधयन्ति । तथा सति विशुश्रुवान् इति क्वसावेतद्रूपं न स्यात्" इति । यदि ह्रस्वान्तस्स्यात्प्रतिना प्रत्याख्यानं पिपृवानिति प्रयोजनकथनं चानुपपन्नं स्यात् । तथा वृत्तिन्यासपदमञ्जरीप्रदीपकारादयोपि । किञ्च, अपाणिनीयश्च ह्रस्वान्तः यदि हि स्यात् किं ह्रस्वविकल्पनेन, यत्क्रैय्यादिकाद्दीर्घान्तरूपाणि अस्माच्च ह्रस्वान्तरूपाणि भविष्यन्ति । एवं च ' तं पिपृतं रोदसी ' ' पाहि माग्ने पिपृहि ' इत्यादयश्छान्दसा द्रष्टव्याः । अदन्तमृदन्तमिति सेडप्ययं दीर्घान्तः परस्मैपद्यनुरोधेन पठितः । अयं क्र्यादावपि । पृग-ताविति स्वामी । ' पृञ् व्यायामे ' तुदादौ । ' पृ पूरणे ' इति चुरादौ ॥

डु भृञ् धारणपोषणयोः ॥ ५ ॥

अनुदात्त उभयतोभाषः ॥

बिभर्ति बिभृतः बिभ्रति बिभर्षि बिभर्मि – 'भृञामित्' इति श्लावभ्यासस्येत्त्वम् ॥

बभार बभ्रतुः बभ्रुः बभर्थ – क्रादिनियमादनिट्त्वम्। बभृव। बिभरांचकार 'भीह्रीभृहुवाम्' इत्याम्प्रत्ययः, श्लुवद्भावात् द्विर्वचनमित्त्वं च ॥

बिभर्तु बिभृतात् बिभृतां बिभ्रतु बिभृहि बिभराणि ॥

अबिभः अबिभृतां अबिभरुः – 'जुसि च' इति गुणः। अबिभः अबिभृतं अबिभरम् ॥

बिभृयात् बिभृयाताम्। आशिषि – भ्रियात् भ्रियास्तां भ्रियासुः ॥

अभार्षीत् अभार्षीः अभार्षं अभार्ष्व ॥

बिभृते बिभ्राते बिभ्रते। बिभृषे बिभृध्वे बिभ्रे बिभृवहे। बिभरांचक्रे। भर्ता। भरिष्यते। बिभृतां बिभृष्व बिभरै ॥

अबिभृत अबिभ्रातां अबिभ्रत। अबिभृथाः अबिभ्रि अबिभृवहि ॥

बिभ्रीत बिभ्रीयाताम् बिभ्रीथाः बिभ्रीय। आशिषि

भृषीष्ट भृषीयास्ताम् — ' उश्च ' इत्यात्मनेपदे लिङ्सिचोर्झलाद्योः कित्त्वादगुणत्वम् ॥

अभृत अभृषातां अभृथाः अभृढ्वम् अभृषि — ' ह्रस्वादङ्गात् ' इति झलि सिचो लोपः ॥

बिभ्रत् । बिभ्राणः ॥

बुभूर्षति बुभूर्षते — ' इको झल् ' इति कित्त्वात् ' अज्झन ' इति दीर्घः, ' उदोष्ठ्य ' इत्युत्वम् । ' सनीवन्त ' इतीड्विकल्पोऽस्य न भवति ; तत्र भरेति शपा निर्देशात् ॥

भृत्रिमम् — ' ड्वितः क्त्रिः ' ' क्त्रेर्मम्नित्यम् ' । द्रमिडास्तु ट्वितं पठित्वा ' ट्वितोऽथुच् ' इति अथुचमुदाहरन्ति, भरथुः इति । शेषं भरति*वत् ॥

माङ् माने शब्दे च ॥ ६ ॥

अनुदात्त आत्मनेपदी ॥

मिमीते मिमाते मिमते मिमीषे मिमीथे मिमीध्वे मिमे मिमीवहे । भृञादित्वाद्धावभ्यासस्येत्त्वम् । हलादौ क्ङिति सार्वधातुके ' ई हल्यघोः ' इतीत्वमभ्यस्तस्य । अजादौ तु ' श्नाभ्यस्तयोः ' इत्याल्लोपः । प्रणिमिमीते ' नेर्गद ' इत्यादिना णत्वम् ॥

ममे ममाते ममिरे ममिषे ममाथे ममिध्वे ममे ममिवहे — क्रादिनियमादिट् । ' आतो लोप इटि च ' इत्याकारलोपः ॥

* ख—हरति

माता । मास्यते ॥

मिमीताम् मिमाताम् मिमताम् मिमीष्व मिमै ॥

अमिमीत अमिमाताम् अमिमत अमिमीथाः अमिमाथाम् अमिमीध्वम् अमिमि अमिमीवहि ॥

मिमीत मिमीयातां मिमीथाः मिमीय । आशिषि, मासीष्ट मासीयास्ताम् ॥

अमास्त अमासातां अमासत अमास्थाः अमाध्वं अमासि अमास्वहि ॥

मित्सते – ' सनिमीमा ' इत्यच इस् । ' सस्यार्धधातुके ' इति तत्वम् । ' अत्र लोपः ' इत्यभ्यासलोपः ॥

मेमीयते – ' घुमास्था ' इतीत्वे द्विर्वचनेभ्यासस्य गुणः । मामाति मामेति मामीतः मामति ॥

मापयति । अमीमपत् ॥

मित्वा । मितः । मितवान् ॥

मितिः – ' द्यतिस्यतिमा ' इतीत्वम् ॥

प्रमा – ' न ल्यपि ' इति ' घुमास्था ' इतीत्वस्य निषेधः ॥

मेयम् – ' अचो यत् ' । ' ईद्यति ' इतीत्वे गुणः ॥

मीयतेनेनेति पाय्यम् – ' पाय्यसान्नाय्य ' इत्यादिना मानेभिधेये ण्यदादिपत्वं च निपात्यते । ' आतो युक् ' इति युक् ॥

मिमीत इति मायः — ' श्याद्व्यध ' इत्यादिना णे युक् ॥

माया — टाप् ॥

मायी , मायिकः , मायावी — मातौ मत्वर्थे व्युत्पादितम् ॥

धान्यमायः — ' ह्वावामश्च ' इति कर्मण्यण् कस्यापवादः ॥

प्रमिमीत इति प्रमः — ' आतश्चोपसर्गे ' इति कः ॥

प्रमा — स्त्रियां ' आतश्चोपसर्गे ' इत्यङ् ॥

प्रमितिः — बाहुळकात् क्तिन् ॥

वातप्रमीर्वातमृगः — ' वातप्रमीः ' इति वातोपपदात्प्रपूर्वादस्मादीकारप्रत्यय आल्लोपे च निपात्यते । अजादौ यणादेशे वातप्रम्यावित्यादि । सप्तम्येकवचने तु यणः परत्वात्सवर्णदीर्घे वातप्रमी इति भवति । अन्ये तु — ' अन्येभ्योपि दृश्यते ' इति क्विपि ' घुमास्था ' इतीत्वे व्युत्पादयन्ति । ' ईत्वमवकारादौ ' इति च भाष्ये न स्थितम् । तन्मते अजादौ ' एरनेकाचः ' इति यण् । तत्र त्वयं विशेषः सप्तम्येकवचने यण् परत्वात्सवर्णदीर्घं बाधत इति वातप्रम्यीति भवति । उणादिवृत्तौ तु मिनोतेरीकारप्रत्यये व्युत्पाद्यते ॥

मेरुः — ' मापोरुरी च ' इति रुप्रत्यये ईकारे चान्तादेशे गुणः ॥

ओ हाङ् गतौ ॥ ७ ॥

अनुदात्त आत्मनेभाषः ॥

जिहीते जिहाते जिहते जिहीषे जिहीथे जिहे जिहीवहे ॥

जहे ॥ हाता । हास्यते । जिहीतां जिहाताम् । अजिहीत अजिहातां अजिहत ॥

जिहीत जिहीयाताम् । आशिषि, हासीष्ट ॥

अहास्त अहासातामित्यादि माङ्वत् ॥

जिहासते, जाहायते – 'घुमास्था' इतीत्वे 'जहाति' इति तिपा निर्देशादस्याग्रहः । अत एव 'जहातेश्च क्त्वि' इति हिभावोपि नेति हात्वेति भवति ॥

हापयति । अजीहपत् ॥

हानः, हानवान् – 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम् ॥

जिहीते भावानिति हायनः – संवत्सरः, 'हश्च व्रीहिकालयोः' इति ण्युट् ॥

एको हायनोस्या एकहायनी, त्रिहायणी, चतुर्हायणी– 'दामहायनान्ताच्च' इति सङ्ख्यादेर्दामहायनान्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप् 'त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य' इति णत्वम् । असंज्ञात्वात् न 'पूर्वपदात्' इति णत्वप्राप्तिः । एते च ङीब्णत्वे वयस्येव स्मर्येते । तेनेह न भवतः; एकहायना शाला त्रिहायना चतुर्हायना इति ॥

हानिः – ‘ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः’ इति *निप्रत्ययः ॥

भृञादयस्त्रयो गताः ॥

ओ हाक् त्यागे ॥ ८ ॥

अनुदात्तः परस्मैपदी । ककारो ‘हश्च व्रीहि’ इत्यत्र पूर्वस्यास्य च सामान्यग्रहणार्थः । अन्यथा एकानुबन्धकत्वात् अस्यैव ग्रहस्स्यात् ॥

जहाति जहितः जहीतः जहति जहासि जहिथः जहीथः जहिथ जहीथ जहामि जहिवः जहीवः जहिमः ‘जहातेश्च’ इति हलादौ क्ङिति सार्वधातुके इत्वमीत्वं च । अजादौ ‘श्नाभ्यस्तयोः’ इत्याल्लोपः ॥

जहौ जहतुः जहुः जहाथ जहिथ जह जहौ जहिव – क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । ‘आत औ णलः’ ‘आतो लोप इटि च’ ॥

हाता । हास्यति ॥

जहातु जहितात् जहिताम्, जहीताम् जहतु जहिहि जहीहि जहाहि जहानि जहाव – पूर्ववदित्वमीत्वं च । अजादावाल्लोपश्च । हौ ‘आ च हौ’ इत्यात्वं च ॥

अजहात् अजहिताम् अजहीताम् अजहुः अजहाः अजहाम् ‘सिजभ्यस्त’ इति नित्यं झेर्जुस् । ‘लङश्शाकटायनस्य’ इत्याकारान्तलक्षणो जुस्विकल्पस्तु न भवति,

---

* ख—स्त्रियां निप्रत्ययः

परत्वात् 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याल्लोपे आकारान्तत्वस्यैवाभावात् 'ई हल्यघोः' इतीत्वं तु जुस्भावे कृते हलादित्वं पर्यवपत्स्यत इति न भवति । एवमदरिद्रुरित्यत्रापि ॥

जह्यात् जह्याताम् जह्युः जह्याः जह्याम् जह्याव—'लोपो यि' इति यकारादौ सार्वधातुके जहातेराल्लोपः । आशिषि, हेयात् हेयास्ताम्—'एर्लिङि' इत्येकार ईत्वापवादः ॥

अहासीत् अहासिष्टाम् अहासीः अहासिष्टम् अहासिषम्—सगिटौ ॥

जिहासति ॥

जेहीयते – परत्वात् 'घुमास्था' इतीत्वे द्विर्वचनम् । जाहीति जाहेति जाहीतः 'ई हल्यघोः' इति नित्यमीत्वम् । 'जहातेश्च' इति श्तिपा निर्देशात् इत्वं तु न भवति । अत एव 'आ च हौ' इत्यात्वमीत्वम् 'लोपो यि' इत्यालोपश्च न भवन्ति । तेन 'ई हल्यघोः' इतीत्वे जाहीहि जाहीयादिति भवतः । आशीर्लिङस्तु आर्धधातुकत्वादपि 'जहातेश्च' इतीत्वमीत्वं च न भवति । अत एव 'ई हल्यघोः' इति नित्यमीत्वं, 'लोपो यि' इत्याल्लोपश्च न भवति । 'घुमास्था' इतीत्वम्, 'एर्लिङि' इत्येत्वं च श्तिपा निर्देशान्न भवति । तेन जाहायादिति भवति । अत्र धातोः कित्त्वमाश्रित्य 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घनिषेधो न भवति । तत्राकित इत्यनेन अभ्यासस्य विशेषणात् । स्पष्टं चैतद्वृत्तिन्यासपदमञ्जर्यादिषु ॥

हापयति । अजीहपत् ॥

हित्वा – ‘ जहातेश्च क्त्वि ’ इति हिभावः ॥

हीनः, हीनवान् – ओदित्वान्निष्ठानत्वम् ॥

विहाय – ‘ न ल्यपि ’ इतीत्वनिषेधः ॥

जहत्युदकमिति कृत्वा हायनाः व्रीहयः – ‘ हश्च व्रीहिकालयोः ’ इति ण्युट् ॥

हानिः – ‘ ग्लाम्ला ’ इत्यादिना स्त्रियां पूर्ववन्निः* ॥

शर्धंजहाः माषाः – शर्धोपानशब्दः । ‘ वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्य उपसङ्ख्यानम् ’ इति खशि शपि श्लौ द्विर्वचने ‘ श्नाभ्यस्तयोः ’ इत्यालोप उपपदस्य मुमागमः ॥

पूर्वापहाणाः, अपरापहाणाः – पूर्वानपरांश्च जहातीत्यर्थः । अजादिपाठाट्टाप् कर्तरि ल्युट्, णत्वं च । सम्प्रहाणेत्यपि क्वचित्पठन्तीत्यात्रेयः ॥

जहकः – कालपुरुषस्त्यागी च । ‘ जहातेर्द्वे च ’ इति कुनि द्वित्वम् ॥

अहरत्र – ‘ नञि जहातेः ’ इति† कनिन्याकारलोपः । अहन्नित्यधिकृत्य ‘ रोऽसुपि ’ इति नकारस्य रेफादेशः ।

---

*ख—हानिः–पूर्ववन्निः. †ख—नञि उपपदे, इत्यधिकः पाठः.

अत्र 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सोर्लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणेन न सुप्परत्वम् । अहोभ्यामित्यादौ 'अहन्' इत्यह्नः-पदस्य रुत्वे तस्य 'हशि च' इत्युत्वम् । रत्वस्य 'असुपि' इति निषेधात् 'अहन्' इत्येतदर्थात्सुप्परविषयं भवति । ननु रत्वरुत्वयोः पूर्वत्रासिद्धत्वात् नलोपस्स्यात् । न चानयोरनवकाशत्वम्, कृतेपि नलोपे एकदेशविकृतन्यायेन अत्रशिष्टस्यावकाशत्वात् । किञ्च — हे अहरित्यत्र 'वा नपुंसकानाम्' इति नलोपाभावपक्षे रत्वं सावकाशम्; तथा रुत्वमपि हे दीर्घाहो निदाघेत्यत्र । अत्र हि पुल्लिङ्गत्वाद्धल्ङ्यादिना सोर्लोपे प्रत्ययलक्षणेन अस्ति सुप्परत्वम् । 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति नलोपश्च निषिध्यते । सत्यम् । 'रुविधौ षष्ठ्या निर्देष्टव्ये प्रथमान्तस्य निर्देशात् अहन्नित्यावर्तते; तत्रैकेन नलोपाभावार्थं तदेव रूपमन्वाख्यायते; अपरेण तु रुः' इति वृत्तौ समाधिरुक्तः ॥

अह्नां समूहः क्रतुरहीनः — अत्राहश्शब्दोऽहर्मितकर्मवचनः । 'अह्नः खः क्रतौ' इति खः । 'अह्नष्टखोरेव' इति टिलोपः । अक्रतावाह्नः इति सामान्योऽणेव ॥

द्वाभ्यामहोभ्यां निर्वृत्तः द्व्यहीनः, द्वैयह्निकः — 'रात्र्यहस्संवत्सराच्च' इति द्विगोर्वा खः । अन्यदा प्राग्दीव्यतीयष्ठञ् । 'अह्नष्टखोरेव' इति नियमाट्टिलोपाभावे 'अल्लोपो नः' इत्यल्लोपः ॥

अहर्पतिः — ‘ अहरादीनां पत्यादिषु ’ इति रेफस्य वा रेफः । अन्यदा विसर्जनीयोपध्मानीयौ ॥

अह्नो रूपमहोरूपम्, अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रम्, अहोरथन्तरम् — ‘ अह्नो रुविधौ रूपरात्रिरथन्तरेषूपसङ्ख्यानम् ’ इति रेफापवादो रुः । ‘ हशि च ’ इत्युत्वम् । इदं च समासे चासमासे चेति हरदत्तः । एवं हि रात्रीतीकारान्तपाठोर्थवान् । तेन ‘ गतमहोरूपं पश्य रात्रिरागता रथन्तरं गाय ’ इति वाक्येपि रुर्भवति ॥

परमाहः — ‘ सन्महत् ’ इति समासः । ‘ राजाहः ’ इति टचि टिलोपः ॥

द्वयोरह्नोर्भवः द्व्यह्नः — ‘ तद्धितार्थ ’ इति द्विगुः, ‘ कालात् ’ इति विहितस्य ठञो ‘ द्विगोर्लुगनपत्ये ’ इति लुक् ॥

द्वे अह्नी जातस्य द्व्यह्नजातः — ‘ कालाः परिमाणिना ’ इति समासः । स च त्रिपदस्यापीष्यते । तथा च ‘ तद्धितार्थ ’ इत्यत्र वार्तिकम् — ‘ उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोस्समासवचनम् ’ इति । द्विगोर्निष्पत्तय इत्यर्थः । त्रयाणां समासे हि ‘ तद्धितार्थ ’ इत्युत्तरपदे पूर्वयोस्समासे ‘ सङ्ख्यापूर्वः ’ इति द्विगुत्वे ‘ द्विगुश्च ’ इति तत्पुरुषो भवति॥

अह्नो निर्गतः निरह्नः — प्रादिसमासः ॥

अह्नः पूर्वभागः पूर्वाह्णः — ‘ पूर्वापर ’ इत्येकदेशिसमासः ॥

सङ्ख्याताह्नः — विशेषणसमासः 'अह्नोह्न एतेभ्यः' इति टचि परभूतेह्नोह्नादेशः । एतेभ्य इति सङ्ख्याव्ययाहरादिसूत्रोपात्ताः परामृश्यन्ते । तत्राहश्शब्दात्परोहश्शब्दो न सम्भवति । एकपुण्याभ्यां त्वह्नः 'उत्तमैकाभ्याम्' इत्यह्नादेशनिषेधात् एकाहः पुण्याहमिति टजेव । उत्तमशब्दोऽहरादिसूत्रोपात्तान्त्यवचनः । तत्र पुण्यशब्द एवोच्चार्य उत्तमशब्दोच्चारणमुपोत्तमस्यापि ग्रहणार्थमिति सङ्ख्यातशब्दात्परस्य अहश्शब्दस्याह्नादेशो नेति केचिद्वर्णयन्तीति वृत्तावुक्तम् । द्वयोरह्नोस्समाहारो द्व्यह इत्यत्र 'न सङ्ख्यादेस्समाहारे' इत्यह्नादेशाभावः । एवं च द्व्यहो जातस्येति व्युत्पत्त्या द्व्यहजात इत्यपि भवति । अयमह्नादेशष्टचि परभूत इति वृत्तावुक्तत्वात् यत्र बहुव्रीह्यादौ स नास्ति तत्राह्नादेशोपि नास्ति । सङ्ख्यातमहोस्य सङ्ख्याताहः पुरुष इति । कथं सायाह्न इति ? यतः पूर्वादिषु सायशब्दस्यापाठात् एकदेशिसमास एव नास्ति । नैष दोषः 'सङ्ख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ' इत्येभ्यः परस्याह्नस्य सप्तम्येकवचने अहनादेशविकल्पविधानात् सर्वैणैकदेशेनाह्नः समासविज्ञानात् । एवं च मध्याह्न इत्यपि भवति । इदं च ज्ञापनं रात्रेरप्युपलक्षणमिति व्याख्यातारः । 'अह्नोदन्तात्' इत्यकारान्तपूर्वपदस्थान्निमित्तात्परत्वे अह्नो नकारस्य णत्वम् । अह्नान्ताः 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति पुल्लिङ्गाः । पुण्याहं सुदिनाहमित्यत्र तु 'पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः' इति नपुंसकत्वम् । सुदिनशब्दः प्रशस्तवचनः ॥

प्राह्णः — अह्नः प्रगतत्वम् । 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' इत्यव्ययीभावत्वादव्ययत्वम्, नपुंसकत्वं च । अत्रैव पाठादह्नादेशोपि ॥

दीर्घमहो यस्यां शरदि दीर्घाह्नी शरत् — 'बह्वादिभ्यश्च' इति ङीष् । युवादित्वात् 'प्रातिपदिकान्त' इति णत्वनिषेधः । यद्यपि बह्वादिष्वहन्निति पठ्यते, तथापि केवलस्य स्त्रीत्वायोगात्तदन्तस्य ग्रहणम् । ङीषभावे 'अनो बहुव्रीहेः' 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' इति डाब्ङीपौ तत्प्रतिषेधश्च भवति — दीर्घाह्ना, दीर्घाह्नी, दीर्घाहा, इति । ङीष्ङीपोस्स्वरे विशेषः ॥

सार्थाद्धीनः — 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति तसिनिषेधः । हीयेति विकृतिनिर्देशो जहातेर्निवृत्त्यर्थः, न तु हीयतिरूपस्य विवक्षणार्थः । 'मन्त्रो हीनस्स्वरतो वर्णतो वा' इत्यत्र तु 'हीयमानपापयोगाच्च' इति हीयमानेन पापेन च युक्तादकर्तृतृतीयान्ताद्वा तसिविधानात्तसिः । अत्र विवक्षितार्थाद्धीयमानेन मन्त्रेण स्वरवर्णौ हेतुतया युज्येते । कैयटे तु—पस्पशायां 'आद्यादित्वात्तसिः' इति । सार्थाद्धीयते देवदत्तः हीन इत्यादौ लकारादौ विवदन्ते । तत्र 'अपादाने चाहीयरुहोः' इत्यत्र न्यासे देवदत्तस्य कर्तुरीप्सिततमत्वाभावेपि कर्मसंज्ञायां कर्तृग्रहणस्य स्वातन्त्र्योपलक्षणार्थत्वात् हानक्रियायां स्वतन्त्रस्य अपादानस्येप्सिततमत्वात् कर्मणि लकारादय इति प्रपञ्चेन समर्थितम् । संप्रदानसूत्रे कैयटेप्येवमुक्तम् । इन्दुरपि स्वयमेव हीयत इति प्रतीतेः कर्मकर्तरि-

लकारोस्त्वित्याशङ्क्य जहातेः कर्तृस्थक्रियत्वात् कर्मकर्तुरभावात् कर्मण्येव लकार इति । हरदत्तस्तु—न्यासमतमुक्त्वा, 'यद्येवं माषेष्वश्वं बध्नातीत्यत्र कर्मणोप्यश्वस्य वस्तुतो यद्भक्षणे स्वातन्त्र्यं तदाश्रया कर्मसंज्ञा प्राप्नोति । तस्मात्कर्मकर्तर्यत्र लकारः' इति । उपपादितं च 'इह जहातिरपगमनार्थः । सा च क्षुदुपघातादिना देवदत्तस्यापगमे तत्समर्थाचरणम् । यदा तु क्षुधादिना स्वयमेवोपगच्छति तदा कर्मकर्तृत्वम्' इति। 'पुनः कुत इत्यपेक्षायां पश्चात्सार्थेन सम्बन्धः' इति चोक्तम् ॥

डु दाञ् दाने ॥ ९ ॥

उभयतोभाषोनुदात्तः ॥

प्रणिददाति दत्तः ददति ददासि दत्थः दत्थ ददामि दद्वः—'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपः । क्ङिति सार्वधातुके 'ई हल्यघोः' इत्यभ्यस्ताकारस्य विधीयमानमीत्वं तत्रैव अघोरिति प्रतिषेधान्न प्रसजति । 'नेर्गद' इति णत्वम् ॥

ददौ ददतुः ददुः ददाथ ददिथ दद ददौ ददिव—क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । 'आत औणलः'। 'आतो लोप इटि च' ॥

दाता । दास्यति ॥

ददातु दत्तात् दत्तां ददतु देहि ददानि—दत्तात्त्वमित्यत्र 'घ्वसोरेद्धौ' इत्यस्मात्परत्वात् तातङि पुनर्न तस्य प्रवृत्तिः सकृद्गतपरिभाषया ॥

अददात् अदत्तां अददुः — ‘ सिजभ्यस्त ’ इति नित्यं जुस् । अददाः अददां अदद्व ॥

दद्यात् दद्यातां दद्युः दद्यां दद्याव । आशिषि देयात् देयास्ताम् — घुत्वात् ‘ एर्लिङि ’ इत्येत्वम् ॥

अदात् अदातां अदुः — ‘ आतः ’ इति झेर्जुसि पररूपम् । अदाः अदां अदाव — ‘ गातिस्था ’ इति सिचो लुक् ॥

दत्ते ददाते ददते दत्से दध्वे ददे दद्वहे ॥

ददे ददाते ददिषे । दाता । दास्यते । दत्तां ददातां दत्स्व दध्वम् ददै ददावहै । अदत्त अददातां अददत अदत्थाः अददि अदद्वहि । ददीत ददीयातां ददीथाः ददीय । आशिषि दासीष्ट — आर्धधातुकत्वेपि अकित्त्वादेत्वं न भवति । ‘ श्नाभ्यस्तयोः ’ इत्याल्लोपस्तु अनभ्यस्तत्वादपि न भवति ॥

अदित अदिषातां अदिथाः अदिषि — ‘ स्थाघ्वोरिच्च ’ इत्यात्मनेपदपरस्य सिचः कित्त्वं धातोश्चेत्वम् । झलि ‘ ह्रस्वादङ्गात् ’ इति सिज्लोपः । सन्निपातपरिभाषाभावः प्रागेवोक्तः ॥

आदत्ते — ‘ आङोदोनास्यविहरणे ’ इत्यकर्त्रभिप्रायेपि तङ् । ‘ आङः ’ इति निर्देशात् अङितो वाक्यस्मरणविषयात्परस्य न तङिति केचित् । ‘ अनास्यविहरणे ’ इति पर्युदासः ‘ स्वाङ्गकर्मकाच्च ’ इति वक्तव्यात्स्वाङ्गकर्मकविषय इति ‘ व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गमुखम् ’ इत्यत्रापि तङेव ।

स्वाङ्गकर्मकत्वे तु – स्वमुखं व्याददाति व्यादत्ते इत्युभयमपि-यथायोगं भवति। सुधाकरस्तु – 'आङोदः' इति योगविभागादनास्यविहरण इत्यनेन व्यवहितापि प्राप्तिः पराणुद्यते। एवमेव चान्द्राः प्रतिपेदिर इति ङित्त्वनिमित्तमपि तङमत्र नेच्छति। आत्रेयस्तु कर्त्रभिप्राये तङेवेति। अयं च योगविभागो भाष्ये न दृश्यते। किञ्च 'आङोदोऽनास्य' इत्येवास्ये धातोर्वृत्त्यसभ्मवात् तत्समवायिन्यां विहरणक्रियायां वर्तमानात्तङ्निषेधे सिद्धे पुनर्विहरणग्रहणं विपादिकां व्याददातीत्यादावास्यविहरणसमानक्रियादपि प्रतिषेधार्थ इति भाष्य उक्तम्। तत्रैव कैयटपदमञ्जर्योरास्य इत्युच्यमाने तत्समवायि क्रियामात्रं लभ्यते न विहरणमेवेति स्वं मुखमादत्त इत्यत्रापि ग्रहणस्य मुखसमवायित्वात् प्रतिषेधस्स्यादिति दोषमुद्भाव्य 'अनास्य' इत्यास्यपर्युदासत्वाद्ग्रहणस्य च ग्राह्यग्रहीतृविषयत्वादनास्यक्रियत्वान्न दोष इति परिहृतम्। प्रसज्यप्रतिषेधे ह्यास्यसमवायित्वाश्रयेण प्रतिषेधेन भाव्यत्वात् दोष एव स्यादिति भाष्यकृतोप्ययमनभिमतः प्रतीयते। किञ्च, स्वं मुखमादत्त इति तङ्न्स्यादिति दोषा*पादनमप्ययुक्तं स्यात्॥

दित्सति दित्सते–'सनि मीमा' इतीस्भावे 'अत्र लोपः' इत्यभ्यासलोपः। 'सस्यार्धधातुके' इति तत्वम्॥

देदीयते – ईत्वे द्विर्वचनम्। दादेति दादाति दात्तः – क्ङिति 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपः॥

---

* ख–ङ्न्स्यादित्यनिष्टा.

दापयति । अदीदपत् ॥

ददः — 'ददातिदधात्योर्विभाषा' इति कर्तरि शे शपः श्लुः । शाभावे 'श्याद्व्यध' इति णे युकि दायः । 'तदर्हम्' इति निर्देशात् क्वचित्कृद्योगे द्वितीया भवतीति "दायै रामादनुत्तमम्" इति भट्टिप्रयोगं निर्वहन्ति ॥

दीयत इति दायः — घञ् । तमादत्त इति दायादः — मूलविभुजादित्वात् कः । गवां दायादः गोषु दायादः — 'स्वामीश्वर' इति षष्ठीसप्तम्यौ ॥

दायादेनादीयमानं दायाद्यम् — ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । तत्र हि कर्मग्रहणेन साधनकर्मापि गृह्यते ॥

आदिः — 'उपसर्गे घोः किः' इति किः ॥

आदौ भवमादिमम् — 'आदेश्च' इत्युपसङ्ख्यानात् मप्रत्ययः ॥

आद्यः — दिगादित्वाद्यत् ॥

आदितः — 'आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥

दत्रिमम् — 'ड्वितः क्त्रिः' । 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' ॥

अन्येषु साधारणेषु कृत्सु दाण इव रूपं नेयम् । तथा घुसंज्ञाकार्यमपि ॥

दाण् दाने, देङ् रक्षणे, दैप् शोधने, त्रयं भ्वादौ । दाप् लवने इत्यदादौ ॥

डु धाञ् धारणपोषणयोः ॥ १० ॥

अनुदात्त उभयपदी । दानेऽप्येके । दधाति धत्तः दधति दधासि धत्थः दधामि दध्वः — 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपे 'दधस्तथोश्च' इति तकारथकारसकारेषु ध्वेचपरेषु बशः स्थाने भष्विधानात् दकारस्य धकारः । अत एव भष्भावचनसामर्थ्यात् आल्लोपस्य न स्थानिवत्त्वम् । परस्य 'खरि च' इति चर्त्वम् । अत्रापि 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति वा 'चर्त्वविधिं प्रति' इति वाल्लोपस्य न स्थानिवत्त्वम् । 'सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम्' इत्यत्र 'प्रतिषेधे हसादीनाम्' इति कर्मव्यतीहारनिमित्तः तङ्नेति केचित् । तदयुक्तम् । तत्रादिशब्देन शब्दनक्रियाणामेवग्रहणात् । इह तु सम्पदो विनिमयो न धात्वर्थस्येति तस्य व्यतीहाराभावात्तङो नैव प्रसङ्गः ॥

दधातु धत्तात् धत्तां धेहि दधानि ॥

अदधात् अधत्तां अदधुः अदधाः अदधां अदध्व । दध्यात् दध्याः दध्यां । आशिषि धेयात् धेयास्तां — 'एर्लिङि' इत्येत्वं । अधात् अधाः अधां — 'गातिस्था' इति सिचो लुक् ॥

धत्ते दधाते दधते धत्से धध्वे दधे दध्वहे । दधे दधाते दधिषे दधे । धाता । धास्यते । धत्तां धत्स्व दध्वम् । एकदेशविकृतत्वाद्यमपि ध्वशब्दः । दधै दधावहै ॥

अधत्त अधत्थाः अदाधि अदध्वहि । दधीत । आशिषि धासीष्ट ॥

अधित अधिषातां अधिषत अधिथाः अधिषि — 'स्थाध्वोरिच्च' इति सिचः कित्त्वमित्त्वं च ॥

धित्सति धित्सते ॥

देधीयते । दाधेति दाधाति धात्तः — ददातिवत्प्रक्रिया ॥

धापयते धापयति । प्रणिदधाति — 'नेर्गद' इति णत्वम् ॥

धीय्यत इति धाय्या — 'पाय्यसान्नाय्य' इत्यादिना ण्यति सामिधेन्यां निपात्यते । अन्यत्र यतीत्वे धेयम् ॥

प्रधः — 'आतश्चोपसर्गे' इति कः ॥

दधातीति दधः — 'ददातिदधात्योर्विभाषा' इति शे शप् । अन्यदा 'श्याद्व्यध' इति णः, धायः ॥

हित्वा, हितः, हितवान्, हित्रिमम्, — 'ड्वितः क्त्रिः' 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' 'दधातेर्हिः' इति तकारादौ किति ह्यादेशः । प्रधायेत्यत्र 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब्बाधते' इति पूर्वमेव ल्यपि पश्चात्तादिकितोभावात् न हिरादेशः । 'न ल्यपि' इतीत्वं निषिध्यते । दधातेरिति तिपा निर्देशात् दाधीत्वेत्यत्र ह्यादेशो न भवति । यद्वा तकारादिकित्परत्वाभावान्नैव हेः प्रसङ्गः ॥

किं किं दधातीति किष्किन्धा — 'आतोनुपसर्गेकः' इति कः, पारस्करादित्वात्सुट् किमो मलोपषत्वं च ॥

धीयते धार्यते शिरसीति धात्री आमलकी — 'धः कर्मणि ष्ट्रन्'। षित्वान्ङीष्। भूतधात्रीत्यत्र भूतानि धत्त इत्यौणादिकः कर्तरि ष्ट्रन् ॥

उपधिः अन्तर्धिः — 'उपसर्गे घोः किः' इति किः। अन्तश्शब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गसंज्ञोक्ता ॥

उपधिरेव औपधेयम् — 'छदिरुपधिबलेर्ढञ्' इति स्वार्थे ढञ् ॥

सुषन्धिः दुष्षन्धिः — सुषामादित्वात् षत्वमिति धयतावेवावोचाम ॥

विधिः — बाहुळकात्कर्तरि किः ॥

उदकं धीयतेस्मिन्नित्युदधिः — 'कर्मण्यधिकरणे च' इति कर्मण्युपपदे अधिकरणार्थे किः। 'पेषंवासवाहनधिषु च' इत्युदकस्योदभावः। असंज्ञार्थमिदं वचनम्। संज्ञायां तु 'उदकस्योदस्संज्ञायाम्' इत्येव सिद्धम् ॥

शिरो धत्त इति शिरोधिः ग्रीवा — बाहुळकात्कर्तरि किः। एवं 'विधाता विश्वसृड्विधिः' इत्यादावपि। यद्वा शिरोधिशब्दे शिरो धीयतेस्यामिति 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्ययेऽस्तु व्युत्पत्तिः ॥

अन्तर्धा, श्रद्धा — अन्तश्शब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गसंज्ञोक्ता। श्रच्छब्दस्यापि 'श्रच्छब्दस्योपसङ्ख्यानम्' इति ॥

श्रद्धालुः – ‘ स्पृहिगृहि ’ इत्यादिना आलुच् ॥

दधि – ‘ भाषायां धाञ्कृसृगमिजनिनमिभ्यः ’ इति कि-किनोरन्यतरस्मिन् लिड्वद्भावाद्द्विर्वचनम् ॥

धीवा – ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ’ इति क्वनिपि ‘ घुमास्था ’ इतीत्वम् ॥

धीवरी – ‘ वनोरच ’ इति ङीब्रेफौ । बहवो धीवानोऽस्यां बहुधीवरी बहुधीवा । बहुधीवे बहुधीवानौ – ‘ डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ’ इति पक्षे ङीब्रेफौ डाप्च । ‘ अनो बहुव्रीहेः ’ इति निषेधात् ङीपोऽभावश्च ॥

धीवरः – ‘ छित्वरछत्वर ’ इत्यादिना ष्वरचि निपात्यते ॥

धातुः – ‘ सितनिगमि ’ इत्यादिना तुन् ॥

धानाः – ‘ धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः ’ इति नः ॥

धाम – मनिन् ॥

कर्कन्धूः – ‘ अन्धूदृन्भूकर्कन्धूदिधिषूः ’ इति निपातनात् कर्कशब्द उपपदे कूप्रत्ययः अल्लोपः उपपदस्य मुमागमश्च ।

दिधिषूः – पूर्वेण सूत्रेणैव निपातनात्कूप्रत्ययः आकारस्येकारो द्विर्वचनं षुगागमश्च ॥

निधनम् – ‘ कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः ’ इति क्युन् , अयं बाहुळकात्केवलादपीति धनमित्यपि भवति ॥

धनायति धनं गृध्यतीत्यर्थः । 'अशनायोदन्यधनाया-बुभुक्षापिपासागर्धेषु' इति क्यचि धनशब्दस्य यथासङ्ख्यात्गर्धे आकारः ॥

सर्वधनमस्यास्तीति सर्वधनी – 'कर्मधारयान्मत्वर्थीयस्स-र्वधनाद्यर्थः' इतीनिः 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः' इत्य-स्यापवादः ॥

अपिदधाति, पिदधाति – 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्यो-रुपसर्गयोः' इति पक्षे अल्लोपः ॥

धयतीति पाने शपि । अत्रानुक्तं साधारणं तत्र द्रष्ट-व्यम् ॥

णिजिर् शौचपोषणयोः ॥ ११ ॥

एतदादयो विष्लपर्यन्तास्त्रयोनुदात्तास्स्वरितेतः ॥

नेनेक्ति नेनिक्तः नेनिजति नेनेक्षि नेनेज्मि नेनिज्वः–'निजां त्रयाणां गुणश्श्लौ' इत्यभ्यासस्य गुणः । झलि पदान्ते च 'चोः कुः' इति कुत्वे 'खरि च' इति चर्त्वम् ॥

निनेज निनिजतुः निनेजिथ निनिज निनिजिव । क्रादिनियमादिट् ॥

नेक्ता । नेक्ष्यति ॥

नेनेक्तु नेनिक्तात् नेनिक्ताम् नेनिग्धि – हेरपित्त्वान्ङित्त्वान्न गुणः । नेनिजानि –'नाभ्यस्तस्य' इति गुणनिषेधः ॥

अनेनेक् अनेनिक्तां अनेनिजुः अनेनेक् अनेनिजं – अन्तरङ्गत्वान्मिपोमि 'नाभ्यस्तस्याचि पिति' इति गुणनिषेधः ॥

नेनिज्यात् नेनिज्यातां नेनिज्याः नेनिज्यां । आशिषि निज्यात् ॥

अनिजत् अनिजतां अनिजन् अनिजः – 'इरितो वा' इति च्लेर्वाङ् परस्मैपदे । अन्यदा अनैक्षीत् अनैक्तां अनैक्षुः अनैक्षीः अनैक्षं अनैक्ष्व – 'वदव्रज' इति वृद्धिः । झलि सिज्लोपः ॥

नेनिक्ते नेनिजाते नेनिजते नेनिक्षे नेनिजे नेनिज्वहे निनिजे निनिजिवहे । नेक्ता । नेक्ष्यते । नेनिक्तां नेनिक्ष्व नेनिजै । अनेनिक्त अनेनिक्थाः अनेनिजि । नेनिजीत नेनजीयाताम् । आशिषि निक्षीष्ट । अनिक्त अनिक्षातां – 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति लिङ्सिचोः कित्त्वान्न गुणः ॥

निनिक्षति निनिक्षते – 'हलन्ताच्च' इति सनः कित्त्वम् ॥

नेनिज्यते नेनिजीति नेनेक्ति ॥

नेजयति अनीनिजत् ॥

निक्त्वा, निक्तः, निक्तवान् , ॥

निजः – इगुपधलक्षणः कः ॥

निर्णेजकः – ण्वुल् ॥

प्रणेनेक्ति — ‘ उपसर्गादसमासेपि ’ इति णत्वम् ‘ उभौ साभ्यासस्य ’ इति लिङ्गात् कृते द्विर्वचने प्रवर्तते ॥

विजिर् पृथग्भावे ॥ १२ ॥

वेवेक्तीत्यादि निजिवत् । ‘ विज इट् ’ इति इडादेः प्रत्ययस्य ङित्त्वे ‘ ओ विजी ’ इत्यस्यैव ग्रहणं नास्य । यदसौ ‘ सृजिविजि विद्धचनिट्सु राम् ’ इत्यनिट् । अत्र च कारिकायां इरित्त्व*सामर्थ्यात् स न गृह्यते । अनयैव कारिकया विचिरिति† स्वामिनः प्रथमान्तस्य पाठः प्रत्युक्तः ॥

निजिविजी द्वौ रुधादौ च । ओ विजी भयचलनयोः इति तुदादौ ॥

विष्लृ व्याप्तौ ॥ १३ ॥

वेवेष्टि वेविष्ट इत्यादि निजिवत् । ‘ ष्टुनाष्टुः ’ ॥

वेक्ष्यति—‘ षढोः कस्सि ’। वेविड्ढि — ष्टुत्वे जश्त्वं डकारः । अवेवेट् — ‘ झलां जशोऽन्ते ’ इति जश्त्वे चर्त्वे । अविषत् इत्यादावतङि लृदित्त्वान्नित्यमङ् । तङि तु ‘ शल इगुपधादनिटः क्सः ’ अजादौ ‘ क्सस्याचि ’ इत्यल्लोपः , अविक्षत अविक्षातां अविक्षत इत्यादि ॥

विष्यन्ते व्याप्यन्तेनेन प्रेक्षकाणां मनांसीति वेषः — ‘ हलश्च ’ इति संज्ञायां घञ् ॥

---

* ख–इदित्त्व. † ख–चिरिति सभ्या इति

वेषेण सम्पादी वेष्यो नटः, वेष्या वेश्या – 'कर्मवेषाद्यत्' इति सम्पादिनि यत् । सम्पत्तिश्शोभातिशयः ॥

परिवेषः परिधिः – वेषवद्घञ् ॥

वेवेष्टीति विषम् – इगुपधलक्षणः कः ॥

विषमर्हतीति विष्यः – दण्डादित्वाद्यत् ॥

विष्णुः – 'विषेः किच्च' इति णुप्रत्ययः ॥

वृत् ॥ १४ ॥

वृत्ता निजादयः । अत्र वृत्करणं प्रपञ्चार्थं त्रयाणामित्येव तत्फलस्य सिद्धत्वात् ॥

निजादय स्स्वरितेतोनुदात्ताः । 'विषिरुदिदित्येके' इति स्वामी । धनपालोपि – 'आर्याणामुदित्, द्रविडानां ऌदित्' इति । एवमेव पुषादिसूत्रे सुधाकरोपि ॥

घृ क्षरणदीप्त्योः ॥ १५ ॥

गणान्ते छन्दसीति वक्ष्यते । तदेतदादीनां सर्वेषां शेषः । यदाह न्यासकारः – 'ये निजादिभ्यः परे पठ्यन्ते ते सर्वे छान्दसाः तथा हि तान्पठित्वा छन्दसीत्युक्तम्' इति । स्वामिकाश्यपाभ्यामपि छान्दसत्वमेवोक्तं । अतेश्छान्दसत्वादियर्तीत्यादौ 'बहुळं छन्दसि' इतीत्वे सिद्धे पुनः 'अर्तिपिपर्त्योश्च'

इति इत्वविधानं भाषायामप्यस्य प्रयोगोस्तीति ज्ञापनार्थमिति वदता भाष्यकारेणाप्ययमर्थः स्फोरितः । अत एव भाष्यविरोधात्कातन्त्रोक्तमेषां भाषाविषयत्वमुपेक्ष्यम् । अत एव पुरुषकारे 'घृप्रभृतयोपि छान्दसा इति केचित्' इति मैत्रेयग्रन्थमुपादाय 'केचिच्छन्दोभाष्यानुसारिणः' इति व्याख्येयमित्युक्तम् ॥

जिघर्ति । 'जिघर्म्यग्निं मनसा घृतेन' इत्यादि भृञ्वत् । 'बहुलं छन्दसि' इतीत्वम् ॥

घरतीति सेचने शपि ॥

हृ प्रसह्यकरणे ॥ १५ ॥

'अयंस्रुवो अभिजिहर्ति होमान्' इत्यादि । हरतीति शपि ॥

ऋ सृ गतौ ॥ १६-१७ ॥

इयर्ति इयृतः इयृति इयर्षि इयर्मि इयृवः—'अर्तिपिपर्त्योश्च' इति श्लावभ्यासस्येत्वे 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङि पिति गुणः । अन्यत्राजादौ यणादेशः ॥

आर आरतुः आरिथ आरिव—णिति वृद्धिरन्यत्र 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणः । उभयोः स्थानिवत्त्वात् ऋशब्दस्य द्विर्वचनोरदत्वहलादिशेषेषु 'अत आदेः' इत्यभ्यासस्य दीर्घे

सवर्णदीर्घः । थलि 'इडत्यर्तिव्ययतीनाम्' इति भारद्वाजनियमं बाधित्वा नित्यमिट् ॥

इयर्तु इयृतात् इयृतां इयूतु इयृहि इयराणि ॥

ऐयः ऐयृतां ऐयरुः ऐयः ऐयरं ऐयृव—पूर्ववदभ्यासस्येत्वे यङोराटि वृद्धिः । हल्ङ्यादिना तिस्योर्लोपः । जुसि गुणः ॥

इयृयात् इयृयातां इयृयुः इयृयाः इयृयाम् । आशिषि अर्यात् अर्यास्ताम्—'गुणोर्तिसंयोगाद्योः' इति गुणः ॥

आरत् आरतां आरः आरं आराव—'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इत्यङ् । 'ऋदृशोङि' इति गुणः ॥

समियृते समियाते समियृषे समिये । समारे समारिषे समारिवहे ॥

समर्ता । समरिष्यते । समियृतां समियातां समियृष्व समियरै—आटि गुणः ।

समैयृत समैयातां समैयृथाः समैयि समैयृवहि ।

समियृीत समियृीयातां समियृीथाः समियृीय । आशिषि समृषीष्ट समृषीयास्ताम् ॥

समारत समारेतां समारं । समारथाः समारे समारावहि । 'सर्तिशास्ति' इत्यत्र परस्मैपदानुवृत्तिरुत्तरार्थेत्यात्म-

नेपदेपि वृत्तावङुक्तः । तथाच भट्टिः—‘ समारन्तममाभीष्टाः ’ इति । ‘ समोगमृच्छि ’ इत्यादिना अकर्मकात्सर्वत्र तङ् । यस्त्वत्र भाष्ये मासमृत मासमृषातामिति सिचः प्रयोगः सभौवादिकस्य । अङ्विधौ तस्य ग्रहणं नेति तत्रैवोक्तम् । इयृतीत्यादौ ‘अचः परस्मिन् ’ इति यणः स्थानिवत्त्वान्न वलि लेपः । यलोपविधिं प्रति ‘ न स्थानिवत् ’ इत्येतत्तु लोपादेशाविषयम् । शेषं भौवादिकवत् । ससर्तीत्यादि यथादर्शनं छन्दसि ॥

ऋच्छति सरतीति शपि ॥

घृप्रभृतय उदात्तेतोनुदात्ताः ॥

भस भर्त्सनदीप्त्योः ॥ १८ ॥

‘ कपिर्बभस्ति तेजनम् ’। बब्धः – ‘ घसिभसोर्हलि च ’ इत्युपधालोपे ‘झषस्तथोर्धोधः ’ । ‘ झलां जश् झशि ’ इतिजश्त्वम् । बप्सति – उपधालोपे ‘ खरि च ’ इति चर्त्वम् । ‘ न पदान्त ’ इत्यादिना जश्त्वचर्त्वयोरुपधालोपस्य न स्थानिवत्त्वम् । अन्यदपि यथादर्शनम् ॥

भस्म – ‘ अन्येभ्योपि दृश्यते ’ इति भाषायामपि मनिन् ॥

भस्त्रा – ‘ हुयामा ’ इत्यादिना स्त्रन् । स्वभावात् स्त्रियाम् ॥

भस्त्रिका, भस्त्रका, अभास्त्रिका, अभस्त्रका, परमभस्त्रिका, परमभस्त्रका – ‘ भस्त्रैषा ’ इत्यादिना केवलस्य नञ्पूर्वस्य अन्यपूर्वस्य चास्य ककारात्पूर्वस्य अत्स्थानिकस्याकारस्य वेत्वम् ॥

भस्त्रया हरति भस्त्रिकः, भस्त्रिकी – 'भस्त्रादिभ्यष्ठन्' इति हरत्यर्थे ष्ठन् । षित्त्वान्ङीष् स्त्रियाम् ॥

न बभस्तीति नभः – क्विबित्यात्रेयः ॥

कि ज्ञाने ॥ १९ ॥

अनुदात्तः । चिकेति चिकितः चिक्यतीत्यादि । 'एरनेकाचः' इति यण् ॥

तुर त्वरणे ॥ २० ॥

तुतोर्ति तुतूर्तः तुतरतीत्यादि । तसि 'हलि च' इति दीर्घः ॥

तुरः – इगुपधात्कः ॥

धिष शब्दे ॥ २१ ॥

दिधेष्टि दिधिष्टः इत्यादि ॥

धन धान्ये ॥ २२ ॥

दधन्ति दधन्तः दधनति इत्यादि ॥

जन जनने ॥ २३ ॥

जजन्तीत्यादि ।

क्यादय उदात्ता उदात्तेतः ॥

गा स्तुतौ ॥ २४ ॥

अनुदात्त उदात्तेत् ॥

देवान् जिगाति जिगीतः जिगतीत्यादि । हलादौ क्ङिति सार्वधातुके ‘ ई हल्यघोः ’ इतीत्वम् । अजादौ तु ‘ श्नाभ्यस्तयोः ’ इत्याल्लोपः ॥

गायति गाते इति द्वयं शपि । इह छन्दसीति पठ्यते । तच्च घृप्रभृतीनां शेष इति प्रागेवोक्तम् ॥

वृत् ॥

जुहोत्यादयो वृत्ता इत्यर्थः ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचितायां माधवीयायां
धातुवृत्तौ जुहोत्यादयः ॥

अथ दिवादिः.

दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ॥ १ ॥

एतदादयो दीङ्पर्यन्ता उदात्ता उदात्तेतः । क्षिपिस्त्वनिट् । अक्षैर्दीव्यति अक्षान् दीव्यति दीव्यतः दीव्यन्ति । दीव्यसि दीव्यामि — ‘ दिवादिभ्यश्श्यन् ’ इति श्यन् शपोऽपवादः । ‘ हलि च ’ इतीको दीर्घः । ‘ दिवः कर्म च ’ इति दिवस्साधकतमस्य करणस्य सतः कर्मसंज्ञाविधानात्

अक्षशब्दात् तृतीयाद्वितीये पर्यायेण भवतः । संज्ञासमावेशस्य प्रयोजनं मनसा दीव्यति मनसादेवो नाम कश्चिदित्यत्र मनसः कर्मत्वात्तस्मिन्नुपपदे अण्प्रत्ययः । करणत्वात्तृतीया च । अत्र तृतीयायाः ‘ मनसः संज्ञायाम् ’ इत्यलुक् । तथाक्षैर्देवयते देवदत्तेनेत्यत्र संज्ञासमावेशेन करणानामेवाक्षाणां कर्मत्वात् ‘ अणावकर्मकात् ’ इति परस्मैपदनियमो न भवति । किञ्च, ‘ गतिबुद्धि ’ इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वमपि न भवति ॥

दिदेव दिदिवतुः दिदिवुः दिदेविथ दिदिविव दिदिविम ॥

देविता । देविष्यति ॥

दीव्यतु दीव्यतां दीव्य दीव्यानि — ‘ अतो हेः ’ इति हेर्लुक् ॥

अदीव्यत् अदीव्यतां अदीव्यः अदीव्यम् ॥

दीव्येत् दीव्येतां — यासुटि ‘ अतो ये यः ’ । आद्गुणः । यलोपो वलि ॥

आशिषि, दीव्यात् दीव्यास्ताम् ॥

अदेवीत् अदेविष्टां अदेवीः अदेविषम् — ‘ नेटि ’ इति न वृद्धिः ॥

दीव्यन् । दीव्यन्ती कुले । दीव्यन्ती ब्राह्मणी — ‘ नपुंसकाच्च ’ इत्यौङश्शीभावः । ङीप् । उभयत्र ‘ शप्श्यनोर्नित्यम् ’ इति शीनद्योः परतो नित्यं नुम् ॥

दिदेविषति—' सनीवन्त ' इति वेट् । अन्यदा ' हलन्ताच्च ' इति सनः किच्चे ' च्छ्वोःशूठ् ' इत्यूठि यणादेशे दुद्यूषति ॥

देदीव्यते । ऊङ्भाविनां वकारान्तानां यङ्लुङ्नास्तीति भूवादौ प्रतिपादितम् ॥

देवयति । अदीदिवत् ॥

देवः । देवी—पचादिषु देवडिति पाठात् इगुपधलक्षणम् कं बाधित्वाऽचि टित्त्वान्ङीप् ॥

देवस्यापत्यादि दैव्यं, दैवं – ' दित्यदित्यादित्य ' इत्यत्र ' देवस्य यञञौ ' इति प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु यञञौ ॥

देवस्येदं देवकीयम् – ' गहादिभ्यश्च ' इत्यत्र ' देवस्य चेति वक्तव्यम् ' इति कुगागमश्छप्रत्ययश्च शैषिकः । ' नूनमस्य दैवानुग्रहः ' इति भाष्यप्रयोगादणपि भवति ॥

देव एव देवता – ' देवात्तल् ' इति स्वार्थे तल् । स्वभावात्स्त्रीत्वम् ॥

देवतैव दैवतम् – प्रज्ञादित्वात् अण् । ' स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते ' इति पुंनपुंसकत्वम्* ॥

पितृदेवतायै इदं पितृदेवत्यम् – ' देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् ' इति यत् ॥

---

* ख–इति नपुंसकत्वम्.

दैविकम् – अध्यात्मादित्वाट्ठञ् ॥

अधिदैविकं – पूर्ववट्ठञ् । 'अनुशतिकादीनां च' इत्युभयपदवृद्धिः ॥

देवेषु वसति देवान् गच्छति देवत्रा – 'देवमनुष्य' इत्यादिना त्राप्रत्ययः ॥

देविका – देवीशब्दात्संज्ञायां कनि 'केऽणः' इति ह्रस्वः ।

देविकायां भवं दाविकम् । देविकाकूले भवाश्शालयः दाविकाकूलाः । पूर्वदेविका नाम प्राचां ग्रामः । तत्र भवः पूर्वदाविकः – 'देविका शिंशपा' इत्यादिना देविकाया अचामादेश्च आकारः । अयं चाकार आद्योरुदाहरणयोः 'तद्धितेष्वचामादेः' इति वृद्धिप्रसङ्गे । इतरस्य तु 'प्राचां ग्रामनगराणां' इत्युत्तरपदवृद्धिप्रसङ्गे । सुदेविकायां भवं सौदेविकमित्यत्र देविकाया अनङ्गादित्वात् समुदायस्य अप्राग्ग्रामवाचित्वाच्च नास्ति देविकाया वृद्धेः प्राप्तिरिति वृद्धिप्रसङ्गे विधीयमानोयमाकारोपि नैव प्रसजति । यस्तु ण्वुलन्तः क्रियाशब्दो देविकाशब्दो न तस्येह ग्रहः, रूढ्या योगस्यापहारात् । तेन तत्र दैविकमिति वृद्धिरेव भवति । अत्रात्रेयः – "देवको नाम क्षत्रियः, संज्ञायां ण्वुल् । तस्यापत्यं दैवकिः । अत इञि आदिवृद्धिः । 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष्, देवकीनन्दनः शौरिः । अवृद्धिस्त्वयमसाधुः" इति ॥

आदेवकः – 'देविक्रुशोः' इति ण्यन्तात् ताच्छील्यादौ वुञि ॥

देवित्वा, द्यूत्वा, – 'उदितो वा' इतीड्विकल्पः । इटि 'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्त्वाद्गुणः अन्यदा 'च्छ्वोः शूठ्' इत्यूठि यणादेशः । न च वर्णमात्राश्रयत्वेन अन्तर्भूताश्रयत्वेन वा अन्तरङ्गे यणि बाह्यप्रकृतिप्रत्ययापेक्षस्य बहिरङ्गस्योठः 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यसिद्धत्वम्, 'नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः' इति निषेधात्, अचोरानन्तर्यं यत्र अन्तरङ्गे बहिरङ्गे वा विधावाश्रीयते न तत्र 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषा प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

आद्यूनः – 'दिवोऽविजिगीषायाम्' इति निष्ठानत्वम्, विजिगीषायां तु द्यूतम् – 'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम् ॥

अक्षद्यूतेन निर्वृत्तं आक्षद्यूतिकम् – 'निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः' इति ठक् ॥

शतस्य दीव्यति – 'दिवस्तदर्थस्य' इति कर्मणि षष्ठी । तच्छब्देन व्यवहृपणी परामृश्येते । तदर्थत्वं च द्यूते क्रयविक्रययोश्च । शतस्य प्रतिदीव्यति, शतं प्रतिदीव्यति –'विभाषोपसर्गे' इति पूर्वेण नित्यं प्राप्तायां षष्ठ्यां तद्विकल्पः ॥

किकीति दीव्यतीति किकीदिविः चाषः – दीर्घद्वितीयः । तथा च निघण्टुः – 'अथ चाषः किकीदिविः' इति । 'कुविघृषिच्छविस्थविकिकीदिविः' इति किकीशब्द उपपदे

क्विनि निपात्यते । रत्नकोशानुसारिणस्तु — दीर्घतृतीयं पठन्ति । तैत्तिरीयकेपि दृश्यते — 'श्येनेन किकिदीविना' 'छगलं कल्माषं किकिदीविं' इति दीर्घतृतीयान्त एव ॥

द्यौः — 'दिवेर्डिविः' इति न्यासे ऊहितसूत्रेण व्युत्पादितम्, 'दिव औत्' इति सौ औत्, यणादेशः । द्युभ्यामित्यादौ 'दिव उत्' इति दिवः पदस्योत्वम् । शूड्विधौ क्विग्रहणाननुवृत्तिवादिनः परोऽप्यूठ् इहार्विमलद्यु इत्यत्र सावकाशेनाप्युत्वेन तपरकरणसामर्थ्याद्बाध्यत इति परिहरन्ति । दिव्ग्रहणे च धातोस्सानुबन्धकत्वेन न ग्रह इति अक्षद्यूः अक्षद्युभ्यामित्यत्र क्विबन्ते औत्वोत्वयोर्नैव प्रसङ्गः ॥

दिव्यम् — 'द्युप्राक्' इति यत् शैषिकः 'न भकुर्छुराम्' इति दीर्घनिषेधः ॥

द्यावाभूमी — 'दिवो द्यावा' इत्युत्तरपदे द्यावादेशः ॥

द्यावापृथिव्यौ दिवस्पृथिव्यौ — 'दिवसश्च पृथिव्याम्' इत्युत्तरपदे दिवस्भावो द्यावादेशश्च ॥

द्यावापृथिव्यौ देवता अस्य द्यावापृथिव्यम्, द्यावापृथिवीयम् — 'द्यावापृथिवीशुनासीर' इत्यादिना यच्छौ ॥

ण्यन्ताद्देवयतेः क्वौ णिलोपे 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति स्थानिवत्त्वनिषेधात् ऊठ्यादेशो दयूः इति भवति । दय्वावित्यादौ 'ओस्सुपि' इति यणादेशः ॥

द्यौरोको येषां ते दिवौकसः – अत्र विवदन्ते । 'दिव उत्' इत्यत्र रक्षितः – 'उत्त्वे कृते शब्दपरविप्रतिषेधात्तस्य यणि दिवोकस इत्यवृद्धिः' इति । चान्द्रास्तु – पूर्वत्रद्यणि ओकारस्य पृषोदरादित्वाद्वृद्धिमाहुः । अन्ये तु – 'दीव्यन्त्यस्मिन्निति दिवम्' 'घञर्थे कविधानम्' इति कः, तत्र 'वृद्धिरेचि इति वृद्धिः' इति । अस्य वृद्धिविषय एव प्रयोग इति केचित् । अपरे तु – सर्वत्रेति । तथा च सुभूति* चन्द्राभ्यां प्रयोगो दर्शितः – 'मरुत्वता-वृत्रवधे यथादिवम्' इति ॥

त्रिदशा दीव्यन्त्यत्रेति त्रिदिवः – पृषोदरादित्वात् दशशब्दस्य लोपः, पूर्ववत्कः । यद्वा – ब्रह्मविष्णुमहेश्वरास्त्रयो दीव्यन्त्यत्रेति व्युत्पत्तिः ॥

देवते इति देवने शापि गतम् ॥

षिवु तन्तुसन्ताने ॥ २ ॥

परिषीव्यति निषीव्यति विषीव्यति–'परिनिविभ्यः' इत्यादिना षत्वम्, 'सात्पदाद्योः' इति निषेधापवादः । परिषिषेत्रेत्यादौ 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इत्यत्र अभ्यासस्येति योगविभागेन स्थादीनामेवाभ्यासस्य 'उपसर्गात्' इत्यादिना षत्वमिति क्रियमाणो नियमः तत्र प्राक्सितादित्यनुवर्तनात् इहाप्राक्सितीयेनेत्यभ्यासस्य षत्वं भवत्येव । परस्यापि 'इण्कोः' 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् । उप-

*ख.–आत्रेयसुभूति.

पादितं चैतदेवं सहतौ। स्थादिसूत्रार्थः सेधतौ व्यक्तमुक्तः। अत्रात्रेयोभ्यासस्य षत्वं नेत्याह । तत्सहताविव दूषितम् ॥

सेविता । सेविष्यति । सीव्यतु ॥

पर्यषीव्यत् पर्यसीव्यत्—'सिवादीनां वाड्व्यवायेपि' इति वा षत्वम् । एवं निविभ्यामपि ॥

सीव्येत् सीव्येताम् । आशिषि, सीव्यात् ॥

पर्यषेवीत् पर्यसेवीत् । पर्यषेविष्यत् पर्यसेविष्यत्—पूर्ववत् षत्वविकल्पः ॥

परिषिसेविषति परिषिस्यूषति—'सनीवन्त' इतीड्विकल्पः, इडभावे 'हलन्ताच्च' इति सनः कित्त्वादूठ् । पूर्ववत् स्थादिष्विति नियमाभावादभ्यासस्य षत्वम् । एवं निविभ्यां । परस्य तु न भवति 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमात् ॥

सेषीव्यते ॥

सेवयति । पर्यसीषिवत् इत्यादौ 'स्तम्भुसिवुसहां चङि' इत्यभ्यासस्य 'परिनिविभ्यः' इति प्राप्तस्य षत्वस्य निषेधः ॥

स्यूत्वा, सेवित्वा, — उदित्वादिड्विकल्पः ॥

स्यूतः — 'यस्य विभाषा' ॥

स्यूतिः — 'तितुत्र' इतीण्णिषेधः ॥

सेवनं, सीवनं* — पृषोदरादित्वाद्वा दीर्घः । तथा च चान्द्राः 'ष्ठिवुसिवोर्दीर्घश्च' इति ॥

---

*ख—सीवनं, सीवनी, सिराविशेषः.

प्रसीव्यन्ति तमिति प्रसेवकः—'अकर्तरि च कारके' इति घञन्तात्संज्ञायां कन् । वीणाप्रान्ते वक्रं काष्ठमुच्यते। 'हलश्च' इति वा घञन्तात्कन् द्रष्टव्यः ॥

सूनः—'सिवेष्टेरू च' इति नप्रत्यये टेरूकारः। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न गुणः ॥

स्योनशब्दस्तु बाहुळकान्नप्रत्यये ऊठि यणि गुणे ॥

सूत्रम्—'सिविमुच्योष्टेरू च' इति ष्ट्रन्, टेरूकारश्च। टित्त्वात् स्त्रियां सूत्री । अभ्यासार्थं तन्तुः ॥

ष्ठिवु गतिशोषणयोः ॥ ३ ॥

ष्ठीव्यतीत्यादि दीव्यतिवत् ॥

सिष्ठेविषति । सुष्ठ्यूषति—इवन्तत्वादिड्विकल्पः । इडभावे 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वे 'ज्वरत्वर' इत्यादिना वकारोपधयोरूठि द्विर्वचनम् ॥

सेष्ठीव्यते। सेष्ठ्योति सेष्ठ्यूतः सेष्ठिवति सेष्ठ्योषि सेष्ठ्योमि सेष्ठीवः सेष्ठ्यूमः—झलादावनुनासिकादौ क्वौ च उपधावकारयोः 'ज्वरत्वर' इत्यादिना ऊठ् ॥

ष्ठेवित्वा, ष्ठ्यूत्वा,—उदित्वादिड्विकल्पः ॥

ष्ठ्यूतः—'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम् ॥

ष्ठ्यूतिः—'तितुत्र' इत्यनिट्त्वम् ॥

स्नूः स्नुवौ—क्कौ पूर्ववदूठ्, अजादावुवङ् । 'ओःसुपि' इति यण् संयोगपूर्वत्वान्न भवति ॥

ष्ठिवु निरसने ॥ ४ ॥

ष्ठीव्यतीत्यादि सीव्यतिवत् ॥

तिष्ठेवेत्यादौ अभ्यासे खयश्शेषः । अत्र वक्तव्यं भूवादौ ष्ठेवतावुक्तम् । 'सुब्धातुष्ठिवुष्वक्कतीनाम्' इति षः सकारनिषेधः । अमुं धातुमात्रेयादयः पठन्ति । अन्ये तु न पठन्ति । यदाह 'धात्वादेष्षस्सः' इत्यत्र न्यासकारः—'ष्ठिवुं दिवादिष्वपि केचिदधीयते' इति ॥

ष्णुसु अदने ॥ ५ ॥

आदान इत्येके । अदर्शन इत्यपरे । 'धात्वादेष्षस्सः' स्नुस्यति ॥

सुष्णोस सुष्णुसतुः सुष्णोसिथ सुष्णुस सुष्णोस सुष्णुसिव — 'आदेशप्रत्यययोः' इत्यभ्यासात्परस्य षत्वे ष्टुत्वं, 'रषाभ्याम्' इति णत्वं वा ॥

स्नोसिता । स्नोसिष्यति । स्नुस्यतु । अस्नुस्यत् । अस्नुस्यः । स्नुस्येत् । आशिषि, स्नुस्यात् ॥

अस्नोसीत् अस्नोसिष्टाम्—'नेटि' इति सिचिवृद्धेरभावः ॥

सुस्नुसिषति सुस्नोसिषति, स्नुसित्वा स्नोसित्वा — 'रलो व्युपधात्' इति वा कित्वम् । 'स्तौतिण्योः' इत्यभ्यासात्परस्य न षत्वम् ॥

सोष्णुस्यते । सोष्णुसीति सोष्णोस्ति सोष्णुस्तः । स्नोसयति । असुष्णुसत् ॥

स्नुषा – इगुपधलक्षणे के टाप्, सुषामादित्वात् षत्वम् । औणादिक इत्यात्रेयः ॥

ष्णुस निरसन इत्येके । मित्वेत्यात्रेयमैत्रेयौ उदुपधं चाहतुः । स्वामिकाश्यपौ तु – अदुपधममुमेव पठित्वा 'ष्णुस* अदर्शन इति द्रमिडाः' इत्युकारोपधं पक्षान्तरमाहतुः । तत्र मित्वं 'जनीजॄष्णसु†' इति पाठाश्रयेण । स्नस्यति सस्नास इत्यादि । षोपदेशस्य प्रयोजनं णौ स्नसयति असिष्णसत् सिष्णसयिषति इति ॥

क्सु ह्वरणदीप्त्योः ॥ ६ ॥

ह्वरणं कौटिल्यम् । क्सयति चक्रास क्सिता क्सिष्यति । क्सयतु । अक्सयत् । क्सयेत् । आशिषि, क्सयात् ॥

अक्सीत् अक्रासीत्—'अतो हलादेः' इति वा वृद्धिः ॥

चिक्सिषति । चाक्सयते चाक्स्ति ॥

क्सयति । अचिक्सत्—'जनीजॄष्क्सु' इति मित्त्वम् ॥

क्सित्वा क्स्त्वा—'उदितो वा' इतीड्विकल्पः ॥

क्स्तः – 'यस्य विभाषा' इतीण्णिषेधः ॥

चक्सः – घञर्थे कः । 'क्नादीनां के द्वे भवतः' इति द्वित्वम् ॥

---

* ख–ष्णुसु. † ख–जॄष्ण.

व्युष दाहे ॥ ७ ॥

दन्त्योष्ठ्यादिः मूर्धन्यान्तश्च । तथा च वैद्यके त्रिकटुकपर्याये व्योषशब्दः पठ्यते । अयमग्रे पुषादौ विभागे पठिष्यते, तत्फलं तत्रैवाङ्सिद्धिः । क्वचिदुभयत्र विभागार्थो दन्त्यान्तः ओष्ठ्यादिश्च पठ्यते । तत्र पुनः पाठे फलं एकत्रैवार्थे रूपद्वयसिद्धिः ॥

व्युष्यति । वुव्योष वुव्योषिथ वुव्युषिव । व्योषिता । व्योषिष्यति । व्युष्यतु । अव्युष्यत् । व्युष्येत् । आशिषि, व्युष्यात् ॥

अव्योषीत् अव्योषिष्टाम् ॥

वुव्युषिषति वुव्योषिषति ॥
व्युषित्वा, व्योषित्वा — पूर्ववत्किर्त्वविकल्पः ॥

वोव्युष्यते । वोव्योष्टि । व्योषयति । अवुव्युषत् ॥
व्युषितः ॥

प्लुष च ॥ ८ ॥

प्लुष्यतीत्यादि पूर्ववत् । अयं पुषादावपि पठ्यते । फलमङोपि सिद्धिरिति स्वामी ॥

नृती गात्रविक्षेपे ॥ ९ ॥

नृत्यति । ननर्त ननृततुः ननर्तिथ ननृतिव । नर्तिता ॥
नर्तिष्यति नर्त्स्यति, 'सेऽसिचि' इति सिज्वर्ज्यस्य सकारादेरिड्विकल्पः ॥

नृत्यतु । अनृत्यत् । नृत्येत् । आशिषि, नृत्यात् । अनर्तीत् अनर्तिष्टाम् ॥

निनर्तिषति निनृत्सति – ' हलन्ताच्च ' इत्यनिटि किच्चम् ॥

नरीनृत्यते – क्षुभ्नादिषु ' नृत्यतेर्यङि ' इति पाठाण्णत्वनिषेधः॥

नर्नर्ति नरिनर्ति नरीनर्तीत्यादि – रुग्रिग्रीकः ॥

नर्तयति नर्तयते । अनीनृतत् अननर्तत् – उरृद्वा । अस्य चलनार्थत्वात् अणावकर्मकत्वाच्च ' निगरणचलन ' इत्यादिना योगद्वयेन कर्त्रभिप्राये क्रियाफले यत् परस्मैपदं प्राप्तं तत् ' न पादमि ' इत्यादिना निषिध्यते ॥

नृत्यम् – ' ऋदुपधात् ' इति क्यप् ॥

नर्तकः, नर्तकी – ' शिल्पिनि ष्वुन् ' इति ष्वुन्, तत्र नृतिखनिरञ्जिभ्यः परिगणनम् ॥

नृत्तः, नृत्तवान् – " ईदित्करणम् ' यस्य विभाषा ' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन धावित इत्यादि सिद्ध्यति " इति आत्रेयमैत्रेयौ । स्वामिकाश्यपौ तु – " अवयवेचरितार्थत्वात् यङ्लुङिवृत्त्यर्थम् " इति । अत्र ' यस्य विभाषा ' नास्ति, ' सेऽसिचि ' इत्यत्र ' एकाचः ' इत्यनुवृत्तेः इड्विकल्पस्यैवाभावादिति तयोरभिप्रायः ॥

नृतूः दीर्घाकृतिः – ' नृतिशृध्योः कूः ' इति कूप्रत्ययः ॥

त्रसी उद्वेगे ॥ १० ॥

त्रस्यति त्रसति – ‘ वाभ्राश ’ इति श्यन्विषये पक्षे शप् ॥

तत्रास तत्रसतुः त्रेसतुः तत्रसिथ त्रेसिथ –‘वा जृभ्रमुत्रसाम् ’ इति किति लिटि थलि च सेटि एत्वाभ्यासलोपविकल्पः ॥

त्रसिता । त्रसिष्यति । त्रस्यतु त्रसतु । अत्रस्यत् अत्रसत् । त्रस्येत् त्रसेत् । आशिषि त्रस्यात् । अत्रासीत् अत्रसीत् ॥

तित्रसिषति । तात्रस्यते । तात्रस्ति । त्रासयति । अतित्रसत् ॥

त्रस्नुः – ‘ त्रसि गृधि ’ इत्यादिना क्नुः ॥

त्रस्तः त्रस्तवान् – ईदित्त्वादनिट्त्वम् ॥

तरङ्गापत्रस्तः – ‘ अपेतापोढ ’ इति पञ्चमीसमासः ॥

त्रासः – घञ् । रत्नदोषो भयं च ॥

त्रस धारणे चुरादौ ॥

कुथ पूतीभावे ॥ ११ ॥

पूतीभावो दुर्गन्धः । कुथ्यति । चुकोथ चुकोथिथ । कोथिता । कोथिष्यति । कुथ्यतु । अकुथ्यत् । कुथ्येत् । आशिषि, कुथ्यात् । अकोथीत् ॥

चुकुथिषति चुकोथिषति – 'रलो व्युपधात्' इति किस्त्वविकल्पः । अयं क्त्वायां न; 'नोपधात्थफान्ताद्वा' इत्यत्र नोपधग्रहणसामर्थ्यात् । तेन 'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्त्वात् कोथित्वा इति भवति । तत्र हि नोपधग्रहणस्य एवमादिरनोपधः प्रत्युदाहरणम् । यद्यत्र 'रलः' इति विकल्पस्स्यात्किं नोपधग्रहणेन । न च ऋफ ऋफि हिंसायामित्यनोपधः फान्तऋफतिः प्रत्युदाहरणं अर्फित्वा इति । अत्र हि 'न क्त्वा सेट्' इति नित्यं कित्त्वनिषेधः । नैतदस्ति ; त्रैशब्द्यं हि नस्साध्यम्, अर्फित्वा ऋफित्वा ऋम्फित्वा इति, तच्च असत्यपि नोपधग्रहणे सामान्येन विकल्पप्रवृत्तावपि भविष्यति ॥

चोकुथ्यते । चोकोत्ति । कोथयति । अचूकुथत् ॥

कुथः – इगुपधलक्षणः कः ॥

कुथितमनेन, प्रकुथितः – 'उदुपधात्' इति किस्त्वविकल्पोऽत्र न भवति ; तत्र अन्यतरस्यांग्रहणस्य व्यवस्थितविकल्पत्वात् शब्विकरणानामेव ग्रह इति । तथा च भाष्ये 'उदुपधाच्छपः' इति ॥

कुन्थतीति हिंसायां शपि गतम् ॥

पुथ हिंसायाम् ॥ १२ ॥

पुथ्यतीत्यादि कुथ्यतिवत् ॥

पुन्थतीति शपि गतम् ॥

गुध परिवेष्टने ॥ १३ ॥

अयं चतुर्थान्तः । गुध्यतीत्यादि ॥

गुधित्वा – ‘मृडमृद’ इत्यादिना सेटः क्त्वः कित्त्वम् ॥

गोधा – भिदादिपाठात् अङि गुणः ॥

गोधिका – संज्ञायां कनि ‘केणः’ इति ह्रस्वे ‘प्रत्ययस्थात्’ इतीत्वम् ॥

गोधाया अपत्यं गौधेरः – ‘गोधाया ढ्रक्’ इति ढ्रक् ॥

गौधारः – ‘आरगुदीचाम्’ इत्यारक् । उदीचां ग्रहणात्पक्षे ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ इति गौधेयः ॥

गोधूमः – ‘गुधेरूमः’ इत्यूमः ॥

शेषे अयं क्र्यादिः ॥

क्षिप प्रेरणे ॥ १४ ॥

क्षिप्यति । चिक्षेप । क्षेप्ता । क्षेप्स्यति । क्षिप्यतु । अक्षिप्यत् । क्षिप्येत् । आशिषि, क्षिप्यात् । अक्षैप्सीत् अक्षैप्ताम् ॥

चिक्षिप्सते चेक्षिप्यते । चेक्षेप्ति । क्षेपयति । अचिक्षिपत् ॥

क्षिप्त्वा । क्षिप्तः ॥

क्षिपः – इगुपधलक्षणः कः ॥

क्षिपका – अज्ञातादौ कः । ‘प्रत्ययस्थात्’ इतीत्वस्य ‘क्षिपकादीनां चोपसङ्ख्यानम्’ इति निषेधः ॥

क्षिप्नुः – ‘त्रसिगृधिधृषि’ इत्यादिना क्नुः ॥

परिक्षेपी – सम्पृचादिना घिनुण् ॥

परिक्षेपकः – ‘ निन्दहिंस ’ इत्यादिना वुञ् ॥

क्षिपा – भिदादिपाठादङ् ॥

क्षिप्रम् – ‘ ऋज्रेन्द्र ’ इत्यादिना रक् ॥

क्षेपिष्ठः क्षेपीयान् ॥

क्षिपयति – ‘ स्थूलदूर ’ इत्यादिना ‘ णाविष्ठवत् ’ इति यणादेर्लोपः, पूर्वस्य च गुणः । सम्पृचादिसूत्रे वृत्तिकारेण ‘ क्षिपिर्दिवादिस्तुदादिश्च गृह्यते ’ इत्युक्तत्वात् ॥

‘ द्वाविमावम्भसि क्षिप्य गळे बध्वा महाशिलाम् ’ इति,

‘ संक्षिप्य संरम्भमसद्विपक्षम् ’ इति,

भारते भट्टिकाव्ये च दर्शनात् पारायणिकैः क्षिपेरिह पाठो युक्त इति भूसूत्रे सुधाकरेण प्रतिपादितम् । कृतस्तौदादिकस्यापि समानाः । ‘ स्वरेण नीचेन शपिं छुपिं क्षपिम् ’ इति पाठादयमनिट् । अयं चुरादावदन्त इत्यात्रेयः ॥

पुष्प विकसने ॥ १५ ॥

पुष्यति । पुपुष्प पुपुष्पिथ पुपुष्पिव । पुष्पिता । पुष्पिष्यति । पुष्यतु । अपुष्यत् । पुष्येत् पुष्यात् । अपुष्पीत् ॥

पुपुष्पिषति । पोपुष्यते । पोपुष्प्ति ॥

पुष्पयति । अपुपुष्पत् ॥

पुष्पम् – अच् ॥

पुष्पकम् — संज्ञायां कन् ॥

शणपुष्पी — 'पाककर्णपर्णपुष्प' इत्यादिना ङीष् । सत्पुष्पा, प्राक्पुष्पा, प्रत्यक्पुष्पा, काण्डपुष्पा, प्रान्तपुष्पा, शतपुष्पा, एकपुष्पा — 'सदक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्' इत्यजादिपाठात् पुष्पोत्तरपदलक्षणं ङीषं बाधित्वा टाप् । अगिति क्विन्नन्तोऽञ्चतिरुच्यते ॥

पुष्पित्वा । पुष्पितः — निष्ठा, तारकादित्वादितज्वा ॥

तिम स्तिम ष्टीम आर्द्रीभावे ॥ १६-१७-१८ ॥

तिम्यति । तितेम । तेमिता । तेमिष्यति । तिम्यतु । अतिम्यत् । तिम्येत् । आशिषि, तिम्यात् । अतेमीत् ॥

तितेमिषति तितिमिषति ॥

तेतिम्यते । तेतेम्ति । तेमयति । अतीतिमत् ॥

स्तिम्यति । तिष्टेम इत्यादि — अभ्यासे खयश्शेषः ॥

स्तीम्यतीत्यादि ॥

अत्र केचिदसंयोगादिं तीम इति दीर्घान्तं चतुर्थमपि धातुं पठन्तीत्यात्रेयः ॥

तिमिः — 'इगुपधात् किच्च' इतीन्प्रत्ययः ॥

तिमिरम् — 'इषिमदि' इत्यादिना किरच् ॥

व्रीड चोदने ॥ १९ ॥

चोदनं लज्जेति स्वामी । लज्जायामप्यधीयत इति मैत्रेयः। आत्रेयस्तु — व्रीड चोदने लज्जायामिति । व्रीड्यति । विव्रीड विव्रीडिथ विव्रीडिव । व्रीडिता । व्रीडिष्यति । व्रीड्यतु। अव्रीड्यत् । व्रीड्येत् । व्रीड्यात् । अव्रीडीत् ॥

विव्रीडिषति । वेव्रीड्यते । वेव्रीष्टि । व्रीडयति । अविव्रीडत् ॥

व्रीडित्वा । व्रीडितः ॥

व्रीडः — घञ् ॥

व्रीडा — 'गुरोश्च' इत्यकारः ॥

इष गतौ ॥ २० ॥

इष्यति । 'इषगमियमाम्' इत्यत्र 'क्सस्याचि' इत्यतोऽचीत्यनुवर्तते, 'ष्ठिवुक्लमु' इत्यतः शितीति च, तत्र शिताऽचो विशेषणादित्संज्ञकशकारादावचि छत्वविधिरितीह न भवति । ये तु तौदादिकमुदितं पठित्वा छत्वविधावपि तथा पठन्ति तेषां न कश्चित्क्लेशः ॥

इयेष ईषतुः इयेषिथ ईषिव — पित्सु गुणे द्विर्वचनम् । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ् । अन्यत्र सवर्णदीर्घः ॥

प्रेषिता । प्रेषिष्यति — गुणे 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिं बाधित्वा, 'एङि पररूपम्' ॥

इष्यतु । इष्य । इष्याणि । ऐष्यत् । इष्येत् । आशिषि, इष्यात् । ऐषीत् ॥

इषिषिषति । एषयति । मा भवानिषिषत् – ओणेरृदित्करणात् द्विर्वचनात्पूर्वं ह्रस्व इत्युक्तम् ॥

एषित्वा । इषितः 'तीष सह' इति तादौ विधीयमान इड्विकल्पः 'इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः' इत्युक्तत्वादिह न भवति ॥

प्रैषः, प्रैष्यः – घञ् ण्यतौ । 'प्रादूहोढोढ्यैषैष्येषु वृद्धिर्वक्तव्या' इति एङि पररूपापवादो वृद्धिः ॥

अन्वेषणा – 'इषेरनिच्छार्थस्य युज्वक्तव्यः' इति युच् ॥

पर्येषणा, परीष्टिः – 'परेर्वा' इति युच्क्तिचौ ॥

एषणी – 'एषण करणे' इति गौरादिपाठान्ङीष् ॥

इषीका – 'इषेः किच्च'* इतीकन्प्रत्ययः ॥

इष्टका – 'इष्यशिभ्यां तकन्' इति तकन् । किदित्यनुवर्तनान्न गुणः ॥

इषीकतूलम्, इष्टकचितम् – 'इष्टकेषीका' इति चिततूलयोरुत्तरपदयोर्ह्रस्वः । अत एवेष्टकेति निर्देशात् 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वं न भवति । तदन्तविधिना पक्वेष्टकचितमित्यपि भवति ॥

---

*उणादाविदं सूत्रं न दृश्यते । यत्तु 'ईषेः किच्च' इति सूत्रं तत्तु दीर्घादेरीषधातोः उप्रत्ययेन इषुशब्दनिष्पादनपरम् । इषीकाशब्दस्तु 'ईषेः किद्ध्रस्वश्च' इति सूत्रेणैव साध्यते ॥

अयं चुरादावपीति स्वामी ॥

इषु इच्छायां तुदादिः । इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः ॥

षुह चक्यर्थे ॥ २१ ॥

चक्यर्थस्तृप्तिरिति स्वामिधनपालशाकटायनाः । आत्रेयमैत्रेयदुर्गाः* – ‘षह षुह’ इति द्वौ धातू पेठुः । सहेरिह पाठो न्यासकारहरदत्तरामदेवादीनामप्यनभिमतः, यत्तत्र तत्र सहि ग्रहणे भौवादिकमेवाहुः, नामुम् । न चास्याग्रहणे कारणम् । ‘दाश्वान्साह्वान्’ इत्यत्र “साह्वानिति ‘षह मर्षणे’ इत्यस्मात्परस्मैपदं निपात्यते” इति वृत्तिमुपादाय “षहमर्षणे इत्यस्यात्मनेपदित्वात् चौरादिकस्य तु ‘आधृषाद्वा’ इति णिजभावपक्षे दीर्घत्वमद्वित्वमनिट्त्वं च निपात्यत इत्यन्ये” इति वदता च हरदत्तेनेह सहेरपाठः स्पोरितः । “साह्वानिति निपातनं आधृषीयाद्विभाषितणिचः” इति वदन् कैयटकारोप्यत्रैवानुकूलः । सहिं पठतां सह्यतीत्याद्युदाहार्यम् । षत्वादि सहतिवन्नेयम् । अत्र परिषह्यतीत्याद्युदाहृत्य ‘परिनिविभ्यः’ इति षत्वमिति वदता आत्रेयेण यदुक्तं ‘यत्तु तत्र षह मर्षण इत्यस्य ग्रहणं न्यासे प्रतिपादितं नैतस्यापीति तदनागममिति नादरणीयम्’ इति अस्यैव धातोरभावात् न तस्यायं दोषः । स्वव्याघातकं चात्रेयवचनं, यद्वक्ष्यति “‘तीषसह’ इतीड्विकल्पः सहेति शबन्तस्य सूत्रे निर्देशात् नास्य” इति । तच्च यस्मात् षत्वविधावपि तुल्यम् ॥

---

* क–मैत्रेयदेवदुर्गाः.

सुह्यति । सुषोह । सोहिता । सोहिष्यति । सुह्यतु । असुह्यत् । सुह्येत् सुह्यात् लिङौ । असौहीत् ॥

सुसुहिषति । सुसोहिषति । सुहित्वा सोहित्वा । सोषुह्यते । सोषोढि । सोहयति । असूषुहत् ॥

फलानां सुहितः – 'पूरणगुण' इति षष्ठीसमासनिषेधः ॥

सेपरस्मैपदप्रसङ्गात् अजन्तावपि तादृशावाह –

जॄष् झॄष् वयोहानौ ॥ २२-२३ ॥

जीर्यति जीर्यतः – 'ऋत इद्धातोः' इतीत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घः ॥

जजार जजरतुः जजरुः जजरिथ जजरथुः जजर जजार जजर जजरिव – 'ऋच्छत्यॄताम्' इति किति गुणः । अकिति तु यथायोगं पूर्वविप्रतिषेधेन गुणवृद्धी । अस्तु वा तत्रापि 'ऋच्छति' इति गुणः । कृते तस्मिन् वृद्धिस्तु 'अत उपधायाः' इति भविष्यति । गुणे तु तेन वा सत्यनेन वापि न विशेषः । 'वा जॄभ्रमुत्रसाम्' इत्येत्वाभ्यासलोपपक्षे जेरतुः जेरुः जेरिथ जेरथुः जेर जेरिव ॥

जरिता जरीता । जरिष्यति जरीष्यति – 'वॄतो वा' इत्यलिटो वा दीर्घः ॥

जीर्यतु । अजीर्यत् । जीर्येत्, जीर्यात् लिङौ ॥

अजारीत् अजारिष्टां – 'वॄतः' इत्यस्य 'सिचि परस्मैपदेषु' इति निषेधः। अजरत् अजरतां – 'जॄस्तम्भु' इति पक्षे च्लेर्वाऽङ्। 'ऋ दृशोऽङि' इति गुणः॥

जिजीर्षति जिजरिषति जिजरीषति – 'इट् सनि वा' इति वेट्। तस्य 'वॄतः' इति वा दीर्घः। अनिटि सनः कित्त्वादित्वदीर्घयोर्द्विर्वचनं; अन्यथा यङि जेजीर्यत इति न स्यात्॥

जरयति अजीजरत् – 'जनिजॄष्' इति मित्त्वाद्ध्रस्वः॥

जीर्यन्। जीर्यन्ती – 'शप्श्यनोः' इति नित्यं नुम्॥

जरन् जरती इत्येतत् 'जीर्यतेरतृन्' इति जीर्यतेरतृनि॥

जरद्गवः – 'पूर्वकाल' इति समासः। 'गोरतद्धितलुकि' इति टच्॥

युवजरती – 'युवाखलति' इत्यत्र लिङ्गविशिष्टग्रहणात् युवतिशब्देन समासे पुंवद्भावः॥

अजर्यं – 'अजर्यं सङ्गतं' इति कर्तरि सङ्गते यत् निपात्यते। असङ्गते तु अजरिता कम्बलः॥

जरा – षित्त्वादङि 'ऋदृशः' इति गुणः। जरे जरसौ – 'जराया जरसन्यतरस्याम्' इत्यजादौ सुपि वा जरसादेशः॥

जरामतिक्रान्तं ब्राह्मणकुलं अतिक्रान्तैः कुलैः इति विगृह्य 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समस्य नपुंसकह्रस्वत्वे

सोरम्भावे भिसश्चैसि सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयेणास्या-जादित्वमाश्रित्य जरसादेशे अतिजरसं अतिजरसैरिति भाव्यम् । तथा टाङस्योरपि जरसादेशात्पूर्वं इनादादेशयोः पश्चाज्जर-सादेशे अतिजरसिना अतिजरसादिति केचित् । तेषां अ-तिजरसं ब्राह्मणकुलं पश्येत्यत्र अमो लुकं बाधित्वा अम्भावे प्राप्ते ततः परत्वाज्जरसादेशे तदाश्रयस्य लुको न प्रवृत्तिः, सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादिति वाच्यम् । गोनर्दी-यस्तु — सर्वत्र परिभाषाप्रवृत्तेस्सोरमि भिसश्चैसि टाङस्योरि-नादादेशयोश्च जरसादेशाभावात् अतिजरं अतिजरैः अति-जरेण अतिजरात् इत्याह । अतिजरांसि इत्यत्र जश्शसोश्शी-भावे नुमः परत्वाज्जरसादेशे पश्चाज्झलन्तादेशाश्रयो नुम्, अन्यथा अङ्गभक्तो नुम् तदवयवस्य जरशब्दस्य विभक्तेश्च आ-नन्तर्यं व्यवदध्यात् ॥

अनुजीर्णो वृषलीं देवदत्तः अनुजीर्णा वृषली देवदत्ते-न — 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना कर्तृकर्मणोः क्तः । 'श्र्युकः किति' इति 'यस्य विभाषा' इति वा अनिट्त्वम् ॥

जरयतीति जारः — 'दारजारौ कर्तरि णिलुक्' इति कर्तरि घञि णिलुक् । यद्यत्र णेर्घञि 'णेरनिटि' इति लोपस्स्यात् तर्हि तस्य स्थानिवत्त्वात् अनुपधात्वादकारस्य घञाश्रया वृद्धिर्न स्यात् । मित्त्वाण्णिजपेक्षायास्तु वृद्धेर्ह्रस्वस्स्यात् । लुकि तु लुका-लुप्तत्वात् 'लुकालुप्तं न स्थानिवत्' इति स्थानिवत्त्वनिषेधः॥

अयमषित् क्र्यादौ युजादौ चेति मैत्रेयादयः । अत्रात्रेयः किञ्चिदाह — 'जॄव्रश्च्योः क्त्वि' इतीड्विधौ सानुबन्धकत्वादस्या-

ग्रहणात् 'श्र्युकः किति' इति निषेधे जीर्त्वेति भवितव्यमिति स्वयमेव सानुबन्धकत्वेपि 'जॄस्तम्भु' इत्यङि ग्रहणं चाह । एवं नियमे कारणं स एव प्रष्टव्यः । योसौ निरनुबन्धकस्स वृत्तितद्व्याख्यानकृतामनभिमतः । यदि हि स्यादङादिविधौ निरनुबन्धकमेवोपाददीरन्, अग्रहणे कारणं वा ब्रूयुः । किञ्च 'दारजारौ कर्तरि णिलुक्' इति णिलुग्वचनं चानर्थकं स्यात् । यतः षित्वेनामितोस्माण्णौ कर्तरि घञि णेश्च लोपे प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्भविष्यति । तथा च क्र्यादौ मैत्रेयो वक्ष्यति जॄणातिं पठित्वा 'धॄ इत्येके' इति ॥

जरन्तः—'जॄविशिभ्यां झच्' इति झच् । 'झोन्तः' ॥

झीर्यतीत्यादि जीर्यतिवत् । च्लेरङ्त्वाभ्यासलोपमित्त्वाद्यस्य न भवति ॥

झरः, निर्झरः – अप् ॥

झर्झरः – औणादिक इत्यात्रेयः । वाद्यविशेषः ॥

झर्झरवादनं शिल्पमस्य झार्झरः, झार्झरिकः—'मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम्' इत्यणठकौ ॥

दिवादयः परस्मैभाषा उदात्ताः क्षिपिवर्जम् ॥

षूङ् प्राणिप्रसवे ॥ २४ ॥

सूयते सूयेते सूयसे सूये सूयावहे ॥

सुषुवे सुषुविषे सुषुविवहे । सोता सविता । सोष्यते सविष्यते—'स्वरतिसूतिसूयति' इति वलादाविड्विकल्पः । लि-

टयमुं विकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् 'श्र्युकः किति' इति प्रतिषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् ॥

सूयतां सूयेतां सूयस्व सूयै । असूयत असूयेतां असूयथाः असूये असूयावहि । सूयेत सूयेयातां सूयेथाः सूयेय सूयेवहि । आशिषि, सोषीष्ट सविषीष्ट सोषीयास्तां सविषीयास्ताम् । असोष्ट असोषातां असोष्ठाः असोषि । असविष्ट त्यादि – पूर्ववत् इड्विकल्पः ॥

सुसूषते – 'सनिग्रहगुहोश्च' इति निषेधे कित्त्वादगुणत्वं अयमपि निषेधः पुरस्तादारम्भात् स्वरत्यादिविकल्पं बाधते । 'स्तौतिण्योरेव' इत्यषत्वम् ॥

सूत्वा, सूनः, सूनवान् – 'स्वादय ओदितः' इत्योदित्त्वात् 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम् । अयमसूयार्थोऽपि । तेन देवदत्ताय सूयत इति 'क्रुधद्रुह' इति चतुर्थी भवतीत्यात्रेयः । अत्र प्राणिग्रहणमतन्त्रम् । तेन प्रसूनास्तरव इति भवति । अन्ये तु – 'सर्वे भावास्सचेतनाः' इत्यत्र प्राणित्वमाहुः । तथा च 'प्रसूनं कुसुमं सुमम्' इत्यत्र सुभूतिचन्द्रः – षूङ् प्राणिप्रसवे । क्षपणकमतेन वृक्षस्यापि प्राणित्वमिति ॥

अनुक्तं सूतिवत् ॥

दूङ् परितापे ॥ २५ ॥

परितापः खेदः । दूयत इत्यादि सूयतिवत् । इट्त्वस्य नित्यः । आत्मनेभाषावुदात्तौ ॥

दीङ् क्षये ॥ २६ ॥

एतदादयोनुदात्ता आत्मनेपदिनः प्रीङ्पर्यन्ताः । दीङ्तु सेट् । दीयते दीयेते । दिदीये दिदीयाते दिदीयिरे दिदीयिषे दिदीयिढ्वे दिदीये दिदीयिवहे । क्रादिनियमादिट् । 'दीङो युडाचि क्ङिति' इत्यजादावार्धधातुके क्ङिति युडागमः । स च 'एरनेकाचः' इति यणि कर्तव्ये 'असिद्धवदत्र' इति नासिद्धः, वुग्युटावुवङ्यणोस्सिद्धौ वक्तव्यौ' इत्युक्तत्वादत्र ध्वमि 'विभाषेटः' इति मूर्धन्यविकल्पो न भवति । कृते युटि प्रत्ययभक्तेनानेन इणन्तादङ्गात्परत्वमिटो विहतमिति 'इणष्षीध्वम्' इति नित्यमेव भवतीत्येके । अपरे तु – अङ्गादिति नानुवर्तते इति युट एव यणः परत्वान्मूर्धन्यविकल्पमाहुः । उक्तं चैतत्पक्षद्वयं वृत्तौ ॥

दाता । दास्यते – 'मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च' इति एज्विषये ल्यपि च आत्वम् ॥

दीयतां दीयेतां दीयस्व दीये । अदीयत अदीयेतां अदीयथाः अदीये । दीयेत दीयेथाः दीयेय । आशिषि, दासीष्ट इत्यादि – एज्विषयत्वादात्वम् ॥

अदास्त अदासातां अदास्थाः अदासि—अत्रात्वे कृते दारूपत्वेपि 'दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्वे' इति इत्वकित्त्वयोर्घुसंज्ञा निषिध्यते । अत एव विशेषे घुत्वनिषेधा……. कृतात्वस्य घुसंज्ञायां प्रणिदातेत्यादि भवतीत्येके । अन्ये तु–

यावतामुपदेशस्थानामनुकरणं दाधारूपं भवति तेषामेव घुत्वम् । दोदेङ्धेटामप्यनुकरणवशेन दारूपमेव । दीङस्तुनेति नैवैतस्य क्वापि घुसंज्ञाप्रसङ्ग इति । उक्तमिदं पक्षद्वयं कैयटपदमञ्जरीवाक्यमञ्जर्यादिष्वपि ॥

उपदिदीषते – 'इको झल्' इति सनः कित्त्वादेज्विषयत्वाभावान्नात्वम् । कातन्त्रे दिदासते इत्यात्वमुक्तम् । अत्र शाकटायनः आत्वप्रकरणे – 'अम्यवगुरो वा दीङस्सनि' इत्यात्वविकल्पमाह । अमिति णमुलुच्यते । स्वामी तु उपदिदीषते उपदिदासते इत्यपीष्यते इति । काश्यपस्तु आत्वपक्षे दिदासते इत्येक इत्युक्त्वा संग्रह इत्वव्यतिरिक्तस्य घुकार्यस्योक्तत्वात् इस्भावे उपदित्सत इत्याह । इदमात्वं सूत्रवार्तिकभाष्येषु न दृश्यते ॥

देदीयते देदेति देदीतः देद्यति ॥

दापयति – एज्विषयत्वाभावादात्वे पुक् ॥

दीत्वा दीनः दीनवान् – 'स्वादय ओदितः' इति निष्ठानत्वम् ॥

उपदाय – 'मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च' इत्यात्वम् ॥

डीङ् विहायसा गतौ ॥ २७ ॥

डीयते । डिड्ये डिड्यिषे – 'एरनेकाचः' इति यण् ॥

डयिता । डयिष्यते । डीयताम् । अडीयत । डीयेत डयिषीष्ट लिङौ । अडेष्ट ॥

डिडयिषते । डेडयते । डेडेति ॥

डाययति । अडीडयत् ॥

डयित्वा, डीनः, डीनवान् — स्वादिषु पाठसामर्थ्यादनिट्त्वम् निष्ठायाम् । इटि हि व्यवधानात् 'ओदितश्च' इति नत्वस्याप्रसङ्गः । डयितशब्दस्तु भौवादिकस्य । तत्र 'निष्ठाशीङ्' इत्यत्र निष्ठेति योगविभागादकित्त्वमिति सीरदेवादयः ॥

धीङ् आदाने ॥ २८ ॥

धीयते । दिध्ये । धेता । धेष्यते । धीयताम् । अधीयत । धीयेत । धेषीष्ट । अधेष्ट ॥

दिधीषते ॥

धीत्वा, धीनः, धीनवान् ॥

न धीनः अधीनः । यस्तु—'अस्मास्वधीनं किमु निस्पृहाणाम्' इत्यादावधीनशब्दः सोऽव्युत्पन्नः परतन्त्रवचनः । यथाह कैयटः —'वाक्यं वक्तुर्यधीनं हि' इत्युपादाय 'अध्युत्तरपदात्खविधानात् अव्युत्पन्न आयत्तार्थवृत्तिरधीनशब्दः' इति ॥

मीङ् हिंसायाम् ॥ २९ ॥

अत्र हिंसाशब्देन हिंसाफलं प्राणविश्लेषोभिधीयते । मीयत इत्यादि धीङ्वत् ॥

मिमीषत इत्यत्र 'सनिमीमा' इति नेस्भावः । तत्र 'मीनातिमिनोत्योर्द्वयोर्ग्रहणम्' इति हि वृत्तिकारः । काश्यपस्वा-

मिवर्धमानास्तु लाक्षणिकमीरूपस्य मिनोतेरग्रहणशङ्कापनोदनपरा वृत्तिः, न त्वस्याग्रहणपरेति मित्रसते इतीच्छन्ति। एषां 'इको झल्' इत्यत्र 'मीनातिमिनोत्योः' इति भाष्यमप्युपलक्षणं व्याख्येयम् ॥

मीनातीति क्र्यादौ। डुमिञिति ह्रस्वान्तस्स्वादौ। मी गताविति चुरादौ ॥

रीङ् श्रवणे ॥ ३० ॥

रीयते। रीये। रीयिषे — 'एरनेकाचः' इति यणः 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यसिद्धत्वात् 'उपधायां च' इति दीर्घो न भवति ॥

रेता। रेष्यते। रीयताम्। अरीयत। रीयेत रेषीष्ट लिङो। अरेष्ट ॥

रिरीषते। रेरीयते। रेरेति ॥

रेपयति। अरीरिपत् — 'अर्तिह्री' इत्यादिना पुक् ॥

रीणः, रीणवान्, रीतिः ॥

रेतः — 'स्रुरीभ्यां तुट् च' इत्यसुनि तुडागमः ॥

अत्रात्रेयः —“अर्थनिर्देशे शृणोतेरयं प्रयोग इति केचित्। तथा च रीणशब्दः कर्णपर्यायः कथितः। भट्टिकाव्ये च

वृन्द[वृन्त]यमके —

'नारीणामपनुनुदुर्न देहखेदान्नारीणामलसलिलाहिरण्यवाप्यः' इत्यत्र अरीणं अश्रुतं अमलं सलिलमिति भ्रवणे व्युत्पादितम्" इति ॥

री गतिरेषणयोरिरिति क्र्यादौ ॥

लीङ् श्लेषणे ॥ ३१ ॥

लीयते । लिल्ये लिल्यिषे । लाता, लेता । लास्यते, लेष्यते । लीयतां लीयस्व लीयै । अलीयत । लीयेत । आशिषि, लासीष्ट, लेषीष्ट । अलास्त, अलेष्ट — 'विभाषा लीयतेः' इति विभाषाऽऽत्वमेज्विषये । ल्यपि त्वयं विकल्पो न भवति, तस्य क्त्विेनानेज्विषयत्वात् ॥

लिलीषते — 'इको झल्' इति कित्त्वान्न गुणात्वविकल्पौ ॥

लेलीयते । लेलेति — 'लीयतेः' इति श्तिपा निर्देशात् आत्वविकल्पो न भवति ॥

विलालयति घृतं, विलापयति विलीनयति विलाययति वा— पूर्ववदात्वविकल्पः । तत्रात्वपक्षे 'लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने' इति वा लुगागमः । तदभावे पुक् । तत्र हि ला इति लाक्षणिकमपि गृह्यते । अनात्वे तु नुक् । तदभावे वृद्ध्यायौ । एकदेशविकृतन्यायेन कृतात्वस्य नुङ् भवति; ली ई इति ईकारप्रश्लेषेण ईकारान्तस्य तद्विधानात् । स्नेहविपातनादन्य-

त्र नुग्लुकौ न भवत इत्यात्वे पुक्, अन्यदा वृद्ध्यायौ विलापयति विलाययतीति ॥

स्यादिषु चिण्वदिटि आत्वपक्षे णेर्लोपे विलालिष्यते विलापिष्यते इत्यादि । अनात्वे विलीनिष्यते विलायिष्यते इत्यादीति । शुद्धेपि तु विलालयिष्यते विलापयिष्यते विलीनयिष्यते विलाययिष्यते इत्यादि । तदेवमष्ट रूपाणि ॥

लुङ्येकवचने तु—'चिण्भावकर्मणोः' इति चिण्यात्वे लुक्पुकोरनात्वे नुकि तदभावे च वृद्धौ अलालि अलापि अलीनि अलायि इति चातूरूप्यम् । द्विवचनादौ सिचि पूर्ववदष्ट रूपाणि । कर्मकर्तरि 'णिश्रन्थिग्रन्थि' इति चिणो निषेधाच्चङि द्विर्वचनादावात्वपक्षे अलीललत, अलीलपत । अन्यदा अलीलनत, अलीलयत इति चातूरूप्यम् । एवं द्विवचनादावपि ॥

जटाभिरालापयते आलाययते इति वा पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो वर्तिकामुल्लापयते न्यक्करोतीत्यर्थः । 'लियः सम्माननशालिनीकरणयोश्च' इत्यनयोश्चकारात् प्रलम्भने च अकर्त्रभिप्रायेपि तङ् । तत्र सम्माननं पूजनम् । तच्च धात्वर्थस्य कर्मतया विषयः । तस्य चात्मनेपदसहितेन धातुनोपात्तत्वात् अस्मिन्विषये अकर्मकोयं पुत्रीयतिवदित्याहुः । शालिनीकरणं न्यक्करणम् । प्रलम्भनं मिथ्याफलाख्यानं इत्युक्तम् । 'विभाषा लीयतेः' इत्यात्वं व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सम्मानने विकल्पितं; अन्यत्र नित्यम् ॥

विलाय विलीय – 'विभाषा लीयतेः' इति वाऽऽत्वम् ॥

विलयः – अच् ॥

ईषद्विलयः – खल् । 'निमिमील्यां खल्चोरात्वप्रतिषेधः' इति वा व्यवस्थितविभाषात्वेन वाऽऽत्वाभावः ॥

लीनः ॥

ली श्लेषण इति क्र्यादौ । ली द्रवीकरणे इति चुरादौ ॥

व्रीङ् वृणोत्यर्थे ॥ ३२ ॥

दन्त्योष्ठ्यादिः । व्रीयते विव्रीये । संयोगपूर्वत्वाद्यण् भवति । व्रेतेत्यादि रीवत् । 'स्वादय ओदितः' षूङ् प्राणिप्रसव इत्यारभ्य एतदन्ता ओदितः । तत्फलम् 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम् ॥

व्री वरणे इति क्र्यादौ ॥

पीङ् पाने ॥ ३३ ॥

पीयते पिप्ये इत्यादि रीवत् ॥

पाययति – 'निगरण' इति नित्यं परस्मैपदम् । पाययते इति पिबतेः 'न पादमि' इति परस्मैपदनिषेधात्तङ् ॥

पीत्वा, पीतः, पीतवान् ॥

आपीय । आपायेति पिबतेः ॥

माङ् माने ॥ ३४ ॥

अयं कैश्चिदेव पठ्यते । यदाह स्वामी –‘ माङ् मान इति दुर्गः ’ इति । तथा घुमास्थादिसूत्रे न्यासेपि “ मा इति कस्येदं ग्रहणम् ? किं मेङ् प्रणिदान इति भौवादिकस्य ? उत माङ् माने इति जौहोत्यादिकस्य ? आहोस्वित् मा माने इत्यादादिकस्य ? । ‘ गामादाग्रहणेष्वविशेषः ’ इति त्रयाणामपि ग्रहणम् ” इति । तथा ‘द्यतिस्यति’ इत्यत्र ‘ सनिमीमा ’ इत्यत्राप्युक्तानामेव त्रयाणां ग्रहणमित्युच्यते । पठतामीकारान्तमध्ये पाठः पवर्गीयाद्यात्मनेपदप्रसङ्गात् । मायते । ममे । माता । मास्यते। मायताम् । अमायत । मायेत मासीष्ट लिङौ । अमास्तेत्यादि । अन्यस्मिन् मातिवत् ॥

इङ् गतौ ॥ ३५ ॥

ईयते । अयांचक्रे – व्यपदेशिवद्भावात् इजादित्वगुरुमत्त्वयोः आम् ॥

एता । एष्यते । ईयताम् । ऐयत । ईयेत एषीष्ट लिङौ । ऐष्ट ॥

ईषिषते । आययति । आयियत ॥

प्रेय, प्रतीय – ल्यप् ॥

उपेयम् – ‘ अचो यत् ’ । ययब्विधावेतीति निर्देशान्नास्य ग्रहः ॥

अयते इति शपि। एति अध्येति अधीयत इति लुकि॥

प्रीङ् प्रीतौ ॥ ३६ ॥

अकर्मकः। प्रीयते पिप्रीये इत्यादि व्रीवत्॥

प्राययति – 'धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः' इति नुग्विधौ ञित उपादानादस्य स न भवतीति धातुवृत्तिकारः। हरदत्तस्तु– 'श्नान्तानुकरणे दैवादिकस्य न भवति' इति। 'दैवादिकस्य ग्रहणेन च चौरादिकोऽप्युपलक्षयितव्यः' इति पुरुषकारे। कौमारास्तु – व्यक्तमेव 'धूञ् प्रीणात्योः' इति पठन्ति॥

प्रियः – 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इत्यात्रेयः। वृत्तौ तु प्रीणातीति प्रिय इति क्रैयादिक एव उदाह्रियते॥

प्रेष्ठः, प्रेयान्, प्रेमा – 'प्रियस्थिर' इत्यादिना प्रादेशः॥

प्रियमाचष्टे प्रापयति – 'णाविष्ठवत्' इति प्रादेशे वृद्धिपुकौ॥

प्रीञ् तर्पण इति क्र्यादौ चुरादौ च। दीङादय आत्मनेपदिनः दीङ्वर्जमनुदात्ताः। स तु 'श्विडीङिवर्णेषु' इति वचनात्सेट्॥

अथ अजन्तानिट्प्रकरणात्तादृशः परस्मैपदिनः पठति –

शो तनूकरणे ॥ ३७ ॥

एतदादयो द्युतिपर्यन्ता अनुदात्ता उदात्तेतः ॥

श्यति श्यतः श्यन्ति श्यसि श्यामि – 'ओतश्श्यनि' इत्योकारलोपः ॥

शशौ शशतुः शशाथ शशिथ शश शशिव – आत्वे द्विर्वचनम् । 'आत औ णलः' । क्रादिनियमादिट् । भारद्वाजनियमात्थलीड्विकल्पः । इडादावजादावार्धधातुके च क्ङिति 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः ॥

शाता । शास्यति । श्यतु श्यतात् श्यतां श्यन्तु श्यानि ॥

अश्यत् अश्यः अश्यम् । श्येत् श्येतां श्येः श्येयम् । आशिषि, शायात् शायास्ताम् ॥

अशात् अशातां अशुः अशाः – 'विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः' इति सिचः परस्मैपदे परे वा लुक् । 'आतः' इति झेर्जुस् । 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपम् । लुगभावे सगिटौ ; अशासीत् अशासिष्टां इत्यादि । 'यमरमनमातां' इति सगिटौ ॥

शिशासति । शाशायते । शाशेति ॥

शाययति – आत्वे 'शाच्छासा' इति युक् ॥

शात्वा, शीत्वा, निशातं, निशितं – 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' इति तादौ किति वेत्वम् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद्व्रते नित्यमित्वम् । तथा च वार्तिकम् – 'श्यतेरित्वं व्रते नित्यमिति वक्तव्यम्' इति । संशितव्रतः* ॥

---

*क.—संशितः.

शाकः — बाहुळकादौणादिकः कन् । महच्छाकं नानाजातीयं शाकसमाहारो वा ॥

शाकी — गौरादित्वान्ङीष् ॥

शाकिनः — 'शाकीपलालीदद्रूा ह्रस्वत्वं च' इति मत्वर्थे नप्रत्ययो ह्रस्वत्वं च । अत एव वा निर्देशात् ङीप् ॥

शादम् — 'शाशपिभ्यां दन्'* इति दन् ॥

शाद्वलम् — 'नडशादाड्वलच्' इति वलच्चातुरर्थिकः । डित्वाट्टिलोपः ॥

छो छेदने ॥ ३८ ॥

छयति । चच्छौ चच्छतुः इत्यादि सर्वं श्यतिवत् । अत्र 'अभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान् विधीन् बाधन्ते' इति 'दीर्घात्' इत्यन्तरङ्गेणापि तुका अभ्यासह्रस्वस्य बाधात् कृते तस्मिन् 'छे च' इति तुक् । पूर्वं तु तुक्यभ्यासस्यानजन्तत्वात् ह्रस्वो न स्यात् । 'अभ्यासविकारेषु' इति परिभाषायां अपवादग्रहणं उत्सर्गग्रहणं च बाधकमात्रस्य बाध्यमात्रस्य चोपलक्षणम्, न तु सामान्यविशेषैकमात्रपरं इत्युक्तम् । चिच्छासति इत्यत्र यथा 'अभ्यासविकारेषु' इत्यनेन 'दीर्घात्' इति तुक् ह्रस्वत्वं न बाधते तथा 'छे च' इति तुगपि 'सन्यतः' इतीत्वं न बाधते इति परत्वात्कृते तस्मिन्तुक् । चाच्छायत इत्यत्रापि पूर्ववद्दीर्घलक्षणात्तुकः पूर्वं

* उणादौतु–'शाशपिभ्यां ददनौ' इत्येवं दृश्यते ।

ह्रस्वत्वे ह्रस्वलक्षणोपि तुगित्ववद्दीर्घत्वं न बाधते इति दीर्घे कृते 'दीर्घात्' इति तुक् ॥

छाया – 'माच्छाससिसूभ्यो यः' इति यः ॥

इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम् – 'छाया बाहुल्ये' इति छायान्तस्य तत्पुरुषस्य अनञ्कर्मधारयस्य नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् । नञ्कर्मधारये तु अच्छाया परमच्छाया इति । इह बाहुल्यं पूर्वपदार्थधर्मः । तच्च छायाहेतुभूतानामिक्ष्वादीनामनेकत्वम् । अन्यथा 'विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्' इति नपुंसकत्वविकल्पः, इक्षोः च्छाया इक्षुच्छायं इक्षुच्छाया इति ॥

षोन्तकर्मणि ॥ ३९ ॥

स्यति । ससौ इत्यादि सर्वं श्यतिवत् । अभिष्यति अभिष्यता अभ्यष्यत् अभ्यषात् अभ्यषासीत् – 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना 'प्राक्सितात्' इति च षत्वम् । अभिससावित्यत्र 'स्थादिष्वभ्यासेन' इति नियमात् अभ्यासस्य न षत्वम् ॥

अभिसिषासति इत्यत्र पूर्ववदभ्यासस्य न षत्वम् । उत्तरस्य तु 'इण्कोः' इति षत्वम् ॥

प्रणिष्यति । प्रण्यष्यत् – 'नेर्गद' इत्यादिना णत्वम् । तच्च अड्व्यवायेपीष्यते ॥

सेषीयते – 'घुमास्था' इतीत्वं हलादौ क्ङित्यार्धधातुके । आशीर्लिङ्त्वे 'एर्लिङि' इत्येत्वे सेयादिति ॥

अवसाय – 'न ल्यपि' इतीत्वनिषेधः ॥

सित्वा, सितः – 'द्यतिस्यति' इतीत्वम् । 'परिनिविभ्यः' इत्यत्र सित इत्यस्यापि ग्रहणम् । तच्च नियमार्थम् । तेन पर्यादिभ्योन्यत्र सितशब्दस्य षत्वाभावात् प्रतिसितमित्यत्र न षत्वमित्येके । अन्ये तु सयसाहचर्यात् अलाक्षणिकत्वात् विधिसम्भवे नियमायोगात् विधिवैषम्यप्रसङ्गाच्च सिनोतेरेव सितशब्दस्य ग्रहणमित्यस्य 'उपसर्गात्' इति षत्वं सर्वत्र भवत्येवेत्याहुः ॥

अवस्यतीत्यवसायः – 'श्याद्व्यध' इत्यादिना णे युक्

सायः –घञ् ॥

साये भवः सायंतनः – 'सायं चिरम्' इत्यादिना ट्युट्युलोरन्यतरः प्रत्ययः तुडागमः मान्तत्वं च सायशब्दस्य । यस्तु मान्तोऽव्ययं सायशब्दः तस्य अव्ययत्वादेव प्रत्ययस्सिद्धः ॥

सातिः–'ऊतियूति' इत्यादौ निपातनात् क्तिनीत्वाभावः ॥

दो अवखण्डने ॥ ४० ॥

द्यति । ददौ इत्यादि श्यतिवत् । प्रणिद्यति – घुत्वात् 'नेर्गद' इत्यादिना णत्वम् ।

देयात् – 'एर्लिङि' इत्येत्वम् ॥

अदात् – 'गातिस्था' इत्यादिना नित्यं सिचो लुक् ॥

देदीयते – ' घुमास्था ' इतीत्वम् ॥

दित्सति – ' सनिमीमा ' इत्यादिना इस् । अभ्यासलोपः । ' सस्सि ' इति तत्वम् ॥

दापयति – पुक् ॥

दित्वा, दितः – ' द्यतिस्यति ' इतीत्वम् ।

अवदाय – ' न ल्यपि ' इतीत्वनिषेधः । इत्वस्य तु नैव प्रसङ्गः । ' अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब्बाधते ' इति पूर्वमेव ल्यप्रवृत्तेः तादिकितोभावात् अवदत्तमित्यादौ इत्वात्परत्वात् ' अच उपसर्गात्तः ' इत्येतद्भवति । अन्यदपीह घुकार्यं ददातिवन्नेयम् ॥

श्यतिप्रभृतयोनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥

अथ हलन्तानात्मनेपदिनः सेटः परामृशति–

जनी प्रादुर्भावे ॥ ४१ ॥

इतः प्रभृति वाश्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेतः । प्रादुर्भाव उत्पत्तिरभिव्यक्तिर्वा । अत्रायमकर्मकः । यदात्वन्तर्भावितण्यर्थः उत्पादनायां अभिव्यञ्जनायां वा वर्तते तदा सकर्मकः । दृश्यते दाशतये ' अजा ह्यग्नेरजनिष्ट गर्भम् ' । तथा ' अचः कर्तृयकि ' इत्यत्र भाष्यमपि – ' जायते स्वयमेव ' इति । अत्र ह्यन्तर्भावितण्यर्थत्वेन कर्मस्थभावकत्वात् कर्मकर्तृत्वम् । तथा अनुपूर्वोयं यदाऽऽत्मजन्मपूर्वके प्रापणे वर्तते तदापि सकर्मकः, ' असौ कुमारस्तमजोनुजातः ' इति ।

जननेन तं प्राप्त इत्यर्थः । शृङ्गाच्छरो जायते 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेश इत्संज्ञिकशकारादौ प्रत्यये । 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति जायमानस्य कारणं शृङ्गं अपादानम् ॥

जज्ञे जज्ञाते जज्ञिषे जज्ञिवहे—'गमहन' इत्युपधालोपः । तस्य स्थानिवत्त्वाद्विर्वचनम् । 'स्तोश्चुनाश्चुः' इति श्चुत्वम् ॥

जनिता । जनिष्यते । जायतां जायस्व जायै । अजायत । जायेत जनिषीष्ट लिङो ॥

अजनि अजनिष्ट अजनिषातां — 'दीपजन' इति कर्तरि तशब्दे च्लेर्वा चिण् । 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिषेधः । अन्तर्भावितण्यर्थादस्मात् कर्मकर्तरि कर्मवद्भावात् नित्यश्चिण् , अजनि स्वयमेवेति ॥

जिजनिषते — 'जनसनखनां सञ्झलोः' इत्यात्वं सन इटि झलादित्वाभावान्न भवति । झलादिश्च सन् सनोतेरेव सम्भवतीति तदर्थमेव सन्ग्रहणम् ॥

जाजायते, जञ्जन्यते — 'ये विभाषा' इति जनादीनां वा यकारादौ क्ङित्यात्वम् । जञ्जनीति जञ्जन्ति ॥

जनयति — 'बुधयुधनशजन' इति कर्त्रभिप्रायेपि क्रियाफले परस्मैपदम् । 'जनिजृष्' इति मित्त्वाद्ध्रस्वत्वम् । ण्यन्तात्कर्मणि 'चिण्णमुलोर्दीर्घोन्यतरस्याम्' इति वा ह्रस्वत्वे अजनि अजानि इति ॥

जन्यो घटः जन्यं घटेन — 'तकिशसिचतियतिजनीनाम्' इति यत् । स च 'भव्यगेय' इत्यादिना कर्तृभावयोः । 'ये विभाषा' इति नात्वमकित्त्वात् ॥

जनः – पचाद्यच् । घञ्यपि 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिषेधात् जनः ॥

जनानां समूहो जनता – 'ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्' इति तल् ॥

जनस्य जल्पो जन्यः – 'मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु' इति जल्पे यत्प्रत्ययः ॥

जनेषु साधुः जनं जनं प्रति वा प्रतिजनं–सप्तम्यर्थे वीप्सायां वा अव्ययीभावः ॥

प्रातिजनीनः – 'प्रतिजनादिभ्यः खञ्' इति 'तत्र साधुः' इनि विषये खञ् ॥

विश्वजनाय हितं विश्वजनीनम् – 'आत्मन्विश्वजन' इति खः । पञ्चजनीनम् –'पञ्चजनादुपसङ्ख्यानम्' इति खः ॥

सार्वजनिकः सर्वजनीनः – 'सर्वजनाट्ठञ्च' इति ठञ्खौ, त्रय एते कर्मधारयादेवेष्यन्ते । षष्ठीतत्पुरुषे बहुव्रीहौ च 'तस्मै हितम्' इति छो भवति, विश्वजनीयः पञ्चजनीयः सर्वजनीयः इति ॥

महाजनाय हितं माहाजनिकम् – 'महाजनान्नित्यं ठञ्वक्तव्यः' इति ठञ् । अयं तत्पुरुषादेवेष्यते । बहुव्रीहौ तु छो भवति महाजनीय इति ॥

पञ्चजनेषु भवं पाञ्चजन्यम् – 'बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च' इति ञ्यः ॥

प्रावृषिजः – सप्तम्यां जनेर्डः' इति डः। 'प्रावृट्छरत्कालदिवां जे' इति सप्तम्या अलुक् । एवं शरदिज इत्यादि ॥

वर्षेजः वर्षजः । क्षरेजः क्षरजः । शरेजः शरजः । वरेजः वरजः – 'विभाषा वर्षक्षरशरवरात्' इति जे परे सप्तम्या वा अलुक् ॥

बुद्धेर्जातो बुद्धिजः – 'पञ्चम्यामजातौ' इति डः ॥

अनुजः; प्रजा – 'उपसर्गे च संज्ञायम्' इति डः ॥

अप्रजाः, दुष्प्रजाः, सुप्रजाः – 'नित्यमसिच्प्रजामेधयोः' इति नञ्दुस्सुभ्यः परस्य प्रजाशब्दस्यासिच्प्रत्ययो बहुव्रीहौ ॥

स्त्रियमनुजातः स्त्र्यनुजः –'अनौ कर्मणि' इति डः। आत्मनो जननेनाग्रजां स्त्रियं अवरत्वेत प्राप्त इत्यर्थः। अपरे त्वनुना रुधिराक्षिप्यते, तदपेक्षं स्त्रियाः कर्मत्वमिति स्त्रियमनुरुध्य जात इत्यर्थ इति विवृण्वते ॥

न जायत इत्यजः। द्विर्जायत इति द्विजः,। द्वितीयजननमुपनयनम्। ब्राह्मणजो धर्मः। क्षत्रियजं युद्धम्। अभिजाः केशाः– 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डः ॥

बीजम् – पूर्ववत् डः। बीजाकरोति बीजेन सह कर्षतीत्यर्थः। बीजशब्दो बीजावापसहिते विलेखने वर्तत इति हरदत्तः। 'कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ' इति कृञो योगे कृषावभिधेयायां द्वितीयादिभ्यो डाच्। 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इति निपातो 'गतिश्च' इत्यव्ययत्वं पूर्वप्रयोगश्च। बीजादिति निर्देशात् दीर्घो बत्वं चोपसर्गस्य ॥

प्रजनिष्णुः – 'अलं कृञ्' इत्यादिना इष्णुच् ॥

अनुजातो माणवको माणविकाम्, अनुजाता माणविका माणवकेन – 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तृकर्मणोः क्तः ॥

जज्ञिः – 'भाषायां धाञ्' इत्यादिना किकिनोरन्यतरः । लिड्वद्भावाद्द्वित्वं च ॥

जनुः – 'जनेरुसिः' इत्युसिप्रत्ययः ॥

पुंसानुजः । जनुषान्धः – 'पुंसानुजो जनुषान्ध उपसङ्ख्यानम्' इति तृतीयाया अलुक् । 'तृतीया' इति योगविभागात्समासः । पुंसा जन्मना च हेतुना अनुजः अन्धश्चेत्यर्थः ॥

जन्म – मनिन् । जन्मी–व्रीह्यादित्वादिनिः ॥

जन्तुः – 'कमिमनि' इत्यादिना तुप्रत्ययः ॥

जानुः –'दृसनि' इत्यादिना ञुण् । अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिषेधो बाध्यते ॥

प्रगता जानुः प्रज्ञुः । सङ्गताजानुः संज्ञुः – 'प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः' इति ज्ञुः समासान्तो बहुव्रीहौ । ऊर्ध्वज्ञुः ऊर्ध्वजानुः –'ऊर्ध्वाद्विभाषा' इति ज्ञुविकल्पः । उपजानु – समीपे अव्ययीभावः । तत्र भवं औपजानुकम् – 'उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक्' इति ठक् । 'इसुसुक्तान्तात्कः' इति कादेशः ॥

जाया – 'जनेर्यक्' इति यक् । 'ये विभाषा' इत्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वात् नित्यमात्वम् ॥

युवजानिः – 'जायाया निङ्' इति बहुव्रीहौ निङादेशोऽन्त्यस्य समासान्तः । 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपः ॥

जनिः – 'जनिघसिभ्यामिण्' इतीण् । कृदिकारत्वात् ङीषि जनी । तां वहन्तीति जन्याः जामातुर्वयस्याः –'संज्ञायां जन्या' इति द्वितीयान्तात् जनीशब्दात् वहतीत्यर्थे यत्प्रत्ययः संज्ञायाम् ॥

दीपी दीप्तौ ॥ ४२ ॥

दीप्यते । दिदीपे । दीपिता । दीपिष्यते । दीप्यताम् । अदीप्यत । दीप्येत, दीपिषीष्ट लिङौ । अदीपि अदीपिष्ट – 'दीपजन' इति ते कर्तरि चिण्विकल्पः ॥

दिदीपिषते । देदीप्यते । देदेप्ति । दीपयति । अदीदिपत् अदिदीपत् – 'भ्राजभास' इत्यादिना णौ चङि ह्रस्वविकल्पः ॥

दीपः – इगुपधलक्षणः कः ॥

दीपिता – 'सूददीपदीक्षश्च' इति अनुदात्तेल्लक्षणे युच्प्रत्यये प्रतिषिद्धे, ताच्छीलिकस्तृन् ॥

दीप्रः – 'नमिकम्पि' इत्यादिना रः ॥

दीप्तिः – 'क्तिन्नाबादिभ्यः' इति क्तिन् । 'तितुत्र' इतीण्निषेधः ॥

दीप्तः, दीप्तवान् – ईदित्वादनिट्त्वम् ॥

पूरी आप्यायने ॥ ४३ ॥

पूर्यत इत्यादि दीपिवत् । अपूपुरत् – 'णौ चङि' इति नित्यं ह्रस्वः ॥

पूरः – इगुपधलक्षणः कः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते – 'ऊर्ध्वे शुषिपूरोः' इति कर्तृवाचिन्यूर्ध्वे उपपदे णमुल् । कषादित्वाद्यथाविध्यनुप्रयोगः । ऊर्ध्वस्सन् पूर्यत इत्यर्थः ॥

पूर्णः, पूर्णवान्, । पूर्तिः – आबादित्वात् क्तिन् ॥

पूर्णिरित्यौणादिकः । पूर्णिं मिमीत इति पूर्णिमा – मूलविभुजादित्वात् कः ॥

चर्मपूरं स्तृणोति, उदरपूरं भुङ्क्ते – 'चर्मोदरयोः पूरेः' इत्यनयोः कर्मणोरुपपदयोः णमुल्प्रत्ययः । पूरयतेर्धातुसम्बन्धे विधानात् धात्वन्तरस्य प्रयोगः ॥

गोष्पदपूरं वृष्टो देवः, गोष्पदप्रं वा – 'वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इति कर्मण्युपपदे वर्षस्य इयत्तायां गम्यमानायां पूरयतेः णमुल् ऊकारलोपश्चास्य विकल्पेन ॥

पूर्णः – 'वा दान्तशान्तपूर्ण' इति क्ते णिलुगिडभावौ पक्षे निपात्येते । अन्यदा निष्ठायां 'सेटि' इति णिलोपे पूरितः ॥

पूरयतीति पूरणः – बाहुलकात्कर्तरि ल्युट् ॥

पूरुः – बहुळवचनादुप्रत्ययः ॥

तूरी गतित्वरणहिंसनयोः ॥ ४४ ॥

तूर्यते । तुतूरे । तूरिता । तूरिष्यते । तूर्यताम् । अतूर्यत । तूर्येत, तूरिषीष्ट । अतूरिष्ट । तुतूरिषते । तोतूर्यते । तोतूर्ति । तूरयति । अतूतुरत् ॥

तूर्णः । तूर्णवान् । तूर्तिः ॥

तूर्णिः — औणादिकः ॥

तूर्य — ण्यत् ॥

धूरी गूरी हिंसागत्योः ॥ ४५-४६ ॥

घूरी जूरी हिंसावयोहान्योः ॥ ४७-४८ ॥

शूरी हिंसास्तम्भनयोः ॥ ४९ ॥

चूरी दाहे ॥ ५० ॥

धूर्यते । दुधूरे ॥

गूर्यते । जुगूरे ॥

घूर्यते । जुघूरे ॥

जूर्यते । जुजूरे ॥

शूर्यते । शुशूरे ॥

चूर्यते । चुचूरे ॥

गूरी उद्यमे इत्याकुस्मीयः । गुरी इति लघूपधस्तुदादौ । जन्यादय ईदित्त्वान्निष्ठायामनिटः ॥

तप ऐश्वर्ये वा ॥ ५१ ॥

अयं धातुरैश्वर्ये वा तङ्श्यनौ उत्पादयतीत्यर्थः । अन्यदा न्याय्यविकरणः परस्मैपदी च, तपतीति । केचिदिह वाग्रहणं वक्ष्यमाणस्य वृतु वरण इत्यस्य आद्यांशमिच्छन्ति 'वा वृतु वरणे' इति । तथा च भट्टिः – 'ततो वावृत्यमाना सा रामशालां न्यविक्षत' इति । 'तपिं तिपिं' इत्यनिट्कारिकान्यासे तु – 'तप सन्तापे, तप ऐश्वर्ये वा' इत्येवं पठतोस्यापि वाशब्दः तप्यतेश्शेषोभिमतः । तप्यते । तेपे तेपिषे इत्यादि – क्रादिनियमादिट् । तप्ता । तप्स्यते । तप्यताम् । अतप्यत । तप्येत तप्सीष्ट – लिङौ । अतप्त अतप्सातां – 'झलो झलि' इति सिज्लोपः ॥

तितप्सते । तातप्यते । तातप्ति । तापयति । अतीतपत् ॥

तप्त्वा, तप्तः ॥

तपनः – युच् । नन्द्यादिर्वा । केचिदाद्यन्तव्यत्यासेन पतेति पठन्ति, तथा च स्वामी – 'पतेति द्रमिडाः' इति । निरुक्तेपि –'इरज्यति पत्यते क्षयति राजतीति चत्वार ऐश्वर्यकर्माणः' इति । तथा पारक्षुद्रेपि – 'द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः' * । अस्माकं तु उभयमपि प्रमाणमाचार्येणोभयथा शिष्याणां प्रतिपादनात् ॥

---

* तै. ब्रा. २-८-१.

तपतीति शपि गतं सन्तापे ॥

वृतु वरणे ॥ ५२ ॥

वृत्यते । ववृते । वर्तिता । वर्तिष्यते । वृत्यताम् । अवृत्यत । वृत्येत, वर्तिषीष्ट लिङौ । अवर्तिष्ट अवर्तिषाताम् ॥

विवर्तिषते । वरीवृत्यते । वर्वृतीनीत्यादि ॥

वर्तयति । अवीवृतत् अववर्तत् –'उरृत्' इति पक्षे ऋकारः ॥

वृत्त्वा, वर्तित्वा –'उदितो वा' इतीड्विकल्पः ॥

वृत्तः – 'यस्य विभाषा' इतीट्प्रतिषेधः ॥

वृत्त्यम् – 'ऋदुपधात्' इति क्यप् । 'अलंकृञ्' इतीण्णुचि वृधुना साहचर्यात् वर्तनार्थस्य भौवादिकस्य ग्रहः ॥

क्लिश उपतापे ॥ ५३ ॥

क्लिश्यते । चिक्लिशे । क्लेशिता । क्लेशिष्यते । क्लिश्यताम् । अक्लिश्यत । क्लिश्येत, क्लेशिषीष्ट, लिङौ । अक्लिष्ट ॥

चिक्लिशिषते, चिक्लेशिषते – 'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्पः ॥

चेक्लिश्यते । चेक्लेष्टि । क्लेशयति । अचिक्लिशत् ॥

क्लिष्ट्वा, क्लिशित्वा, क्लिष्टः, क्लिशितः –'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' इतीड्विकल्पः । 'रलो व्युपधात्' इति सेटः क्त्वः कित्त्वविकल्पो न भवति, 'मृडमृद' इति नित्यं कित्त्वविधानात् ॥

क्लिशू विबाधने इति क्र्यादौ ॥

काशृ दीप्तौ ॥ ५४ ॥

काश्यते । चकाशे । काश्यताम् । अकाश्यत । काश्येतेत्यादि । शेषं भौवादिकवत् ॥

वाशृ शब्दे ॥ ५५ ॥

वाश्यते । ववाशे । वाशिता । वाशिष्यते । वाश्यताम् । अवाश्यत । वाश्येत, वाशिषीष्ट । अवाशिष्ट ॥

विवाशिषते । वावाश्यते । वावाष्टि । वाशयति । अववाशत्—ऋदित्वाण्णौ चङि ह्रस्वाभावः ॥

वाश्रः पुरुषः — 'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक् ॥

वाशिरा — 'मन्दिवाशि' इत्यादिना किरच्* ॥

जन्यादय उदात्ता अनुदात्तेतः । तपिरेकोनिट्, 'तपिं तिपिम्' इत्यनिट्कारिकापाठात् ॥

स्वरितेतो सेटावाह —

मृष तितिक्षायाम् ॥ ५६ ॥

तितिक्षा क्षमा । मृष्यते । ममृषे, ममृषिषे । मर्षिता । मर्षिष्यते । मृष्यताम् । अमृष्यत । मृष्येत मर्षिषीष्ट । अमर्षिष्ट । अमर्षिष्यत ॥

---

*उणादौ तु—'मन्दिवाशि' इत्यादि सूत्रे उरजेव पठ्यते. वृत्तयादावपि मन्दुरा वाशुरा इत्याद्येवोदाह्रियते.

मृष्यति । ममर्ष । मर्षिता । मर्षिष्यति । मृष्यतु । अमृष्यत् । मृष्येत् , मृष्यात् । अमर्षत् । अमर्षिष्यत् ॥

परिमृष्यति – 'परेर्मृषः' इति क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेपि परस्मैपदम् ॥

मिमर्षिषते, मिमर्षिषति ॥

मरीमृष्यते । मर्मृषीति, मर्मष्टि, मरिमर्ष्टि, मरीमर्ष्टि ॥

मर्षयति । अममर्षत् । अमीमृषत् – 'उर्दृत्' ॥

मर्षितः, मर्षितवान्, 'मृषस्तितिक्षायाम्' इति सेटो निष्ठाया अकित्त्वम् । तितिक्षाया अन्यत्र अपमृषितं वाक्यमाह ; अविस्पष्टमित्यर्थः ॥

दुर्मर्षणः –'भाषायां शासियुधि' इत्यादिना युच् खलोपवादः ॥

अयमाधृषीयोपि ॥

ई शुचिर् पूतीभावे ॥ ५७ ॥

शुच्यते । शुशुचे । शोचिता । शोचिष्यते । शुच्यताम् । अशुच्यत । शुच्येत, शोचिषीष्ट, लिङौ । अशोचिष्ट ॥

शुच्यतीत्यादि पूर्ववत् । इरित्वाल्लुङ्यङ्विकल्पादशुचत् अशोचीत् इति ॥

शुशुचिषते, शुशोचिषते । शुशुचिषति, शुशोचिषति ॥

शोशुच्यते । शोशोक्ति । शोचयति । अशूशुचत् ॥

शुचित्वा, शोचित्वा – 'रलो व्युपधात्' इति क्त्वासनोः कित्त्वविकल्पः ॥

शुक्तम् – ईदित्वादनिट्त्वम् । रसान्तरं गतमित्यर्थः ॥

शुक्तिः – 'तितुत्र' इतीण्णिषेधः ॥

शुक्तिका – संज्ञायां कन् ॥

उदात्तौ स्वरितेतौ ॥

शोके शोचतीति शपि गतम् ॥

अथानिटस्स्वरितेत आह –

णह बन्धने ॥ ५८ ॥

प्रणह्यते – 'उपसर्गात्' इत्यादिना णत्वम् ॥

पिनह्यते, अपिनह्यते – 'वष्टि भागुरिः' इत्यल्लोपः ॥

नेहे । नद्धा – 'नहो धः' इति झलि पदान्ते च हकारस्य धत्वम् । 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति धत्वे जश्त्वम् ॥

नत्स्यते – धत्वे तस्य 'खरि च' इति चर्त्वम् ॥

नह्यताम् । अनह्यत । नह्येत, नत्सीष्ट लिङौ ॥

अनद्ध – 'झलो झलि' इति सिज्लोपः । अनत्सातामित्यादि ॥

नह्यति । ननाह नेहतुः ननद्ध नेहिथ थलि भारद्वाजनियमादिड्विकल्पः । 'थलि च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ । नेहिव – क्रादिनियमादिट् ॥

नद्धा । नत्स्यति । नह्यतु । अनह्यत् । नह्येत् । अनात्सीत् – 'वदव्रज' इति नित्या वृद्धिः ॥

निनत्सते, निनत्सति । नानह्यते । नानद्धि । नाहयति । अनीनहत् ॥

नध्री – 'दाम्नी' इत्यादिना करणे ष्ट्रन् । षित्त्वात् ङीष् ॥

उपानत् – पादुका शिक्यविशेषश्च । क्विपि धत्वे 'झलां जशोन्ते' इति जश्त्वे 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्पः । 'नहि-वृति' इत्यादिना क्विबन्ते नह्यतौ पूर्वपदस्य दीर्घः ॥

प्राणत् – पूर्ववत् क्वौ दीर्घः ॥

औपानह्यो मुञ्जः – 'ऋषभोपानहोर्ञ्यः' इति विकृतिवाचिनः तदर्थायां प्रकृतौ विवक्षितायां ञ्यप्रत्ययः । चर्मण्यपि प्रकृतित्वेन विवक्षिते 'चर्मणोञ्' इत्यञं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन ञ्य एव भवति औपानह्यं चर्म इति ॥

नाभिः – 'नहेर्भ च' इतीञ्प्रत्ययः, हस्य च भः ॥

नाभये हितं नाभ्यं तैलम् – 'शरीरावयवाद्यत्' इति यत् । एवं नाभौ भवमपि । यस्तु रथावयववाची नाभिशब्दस्तस्य 'उगवादिभ्यः' इत्यत्र 'नाभि नभं च' इति पाठाद्यति नभभावे नभ्यः अक्षः नभ्यमञ्जनं इति भवति ॥

पद्मनाभः –'अच्' इति योगविभागात्समासान्तोच् ॥

रञ्ज रागे ॥ ५९ ॥

रज्यते रज्यतीत्यादि –'अनिदिताम्' इति नलोपः ॥

ररञ्ज रङ्क्ते इत्यादि सर्वं भौवादिकवत् । श्यनेको विशेषः ॥

शप आक्रोशे ॥ ६० ॥

अयमपि भौवादिकवत् । श्यंस्तङौ विशेषौ । शप्यते शप्यतीत्यादि । नहादयस्त्रयोनुदात्ताः स्वरितेतः ॥

अथात्मनेपदिनोनिटः परामृशति –

पद गतौ ॥ ६१ ॥

लिश्यन्ता अनुदात्ताः अनुदात्तेतः । पद्यते । पेदे पेदिषे । पत्ता । पत्स्यते । पद्यताम् । अपद्यत । पद्येत, पत्सीष्ट लिङौ । अपादि अपत्साताम् – ' चिण्ते पदः ' इति कर्तरि ते चिण् ॥

पित्सते – ' सनिमीमा ' इत्यादिना अच इसि ' स्कोः ' इति सलोपे दकारस्य चर्त्वम् । ' अत्र लोपोभ्यासस्य ' ॥

पनीपद्यते । पनीपत्ति – ' नीग्वञ्चु ' इत्यादिना नीक् ॥

पादयति । अपीपदत् ॥

उत्पादिष्णुः – ' अलं कृञ् ' इत्यादिना उत्पूर्वादिष्णुच् । केचित्तु ' उत्पत ' इति पतिं पठन्ति ॥

पदनः – ' जुचङ्क्रम्य ' इत्यादिना युच् ॥

पादुकः – ' लषपत ' इत्यादिना उकञ् ॥

पद्यत इति पादः – ' पदरुज ' इति कर्तरि घञ् ॥

पादाभ्यां चरति पदिकः — 'पर्पादिभ्यष्ठन्' इत्यत्र 'पादः पच्च' इति पाठात् ष्ठनि पद्भावः ॥

पदिकी — षित्त्वात्स्त्रियां ङीष् ॥

पादार्थमुदकं पाद्यम् — 'पादार्घाभ्यां च' इति यत् ॥

पादाय हितम्, तत्र भवं वा पद्यम् — 'शरीरावयवाद्यत्' 'शरीरावयवाच्च' इति योगाभ्यां यत् । 'पद्यत्यतदर्थे' इति पादस्य पद्भावः ॥

द्वाभ्यां पादाभ्यां क्रीतं द्विपाद्यम् — 'पणपादमाषशताद्यत्' इति पणाद्यन्ताद्द्विगोः प्राग्वतीयेष्वर्थेषु यत् । 'पद्यत्यतदर्थे' इत्यत्र शरीरावयववाचिनो ग्रहणान्नेह पद्भावः ॥

पच्छः — 'सङ्ख्यैकवचनात्' इति वीप्सायां शस् । 'ऋचश्शे' इति ऋक्सम्बन्धिनः पादशब्दस्य पद्भावः ॥

द्वौद्वौ पादौ लभते द्विपदिकां लभते — 'पादशतस्य सङ्ख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च' इति पादशतयोः अन्यतरस्यां सङ्ख्यादेस्समासात् वीप्सायां वुन्, अन्तस्य च लोपः । 'यस्य' इति लोपेनैव सिद्धेन्तलोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । तेनाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाभावात् 'पादः पत्' इति भसंज्ञानिमित्तः पद्भावस्सिद्ध्यति । 'यस्य' इति लोपे हि तस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वात् पाच्छब्दान्तमङ्गं भसंज्ञं न स्यात् । प्रकृत्युपाधिरपि वीप्सा तद्धितेन द्योत्यत इति 'तद्धितार्थ' इति समासः । अत एव 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनं न भवति ॥

द्वौ पादौ दण्डयति ददाति वा द्विपदिकां दण्डयति ददाति —'दण्डव्यवसर्गयोश्च' इति वुन् । व्यवसर्गो दानम् । अ-वीप्सार्थोयमारम्भः ॥

व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् श्येनपात्, 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' इति हस्त्यादिव्यतिरिक्तोपमानपूर्वपदस्य पादान्तस्य अन्त्यस्य लोपः समासान्तः ॥

व्याघ्रपदोपत्यं वैयाघ्रपद्यः – गर्गादित्वाद्यञ्, पूर्ववत्पद्भावः स च 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति पाच्छब्दस्यैव भवति, न तु तदन्तस्य । 'न य्वाभ्याम्' इत्यैजागमो वृद्धि-निषेधश्च ॥

कुम्भपदी, घृतपदी – 'कुम्भपदीषु च' इति पादान्त्यलोपस्समासान्तः । कुम्भपद्यादिषु साध्येषु पादान्त्यलोप इत्य-क्षरार्थः । अत्र बहुवचननिर्देश आद्यर्थावगतये । आद्यर्थस-ङ्गृहीताश्च गणपाठ एव द्रष्टव्याः । कुम्भादिभ्यः पादस्य लोपः इति वक्तव्ये समुदायपाठो विषयनियमार्थः । तत्र ये उपमानपूर्वाः कुम्भपद्यादयो, ये च शतपद्यादयः सङ्ख्यापूर्वाः तेषां यथाक्रमं 'पादस्य लोपः' 'सङ्ख्यासुपूर्वस्य' इति सिद्धे लोपे पुनः पाठात् स्त्रियां नित्यं ङीबेव भवति, न तु व्याघ्रपात् व्याघ्रपदी द्विपात् द्विपदी इत्यादिवत् 'पादोन्यत-रस्याम्' इति पाच्छब्दान्तस्य विधीयमानो ङीब्विकल्पः । ये त्वनुपमानसङ्ख्यापूर्वा घृतपद्यादयः तेषामपि स्त्रीत्वविशि-ष्टानां पाठात् स्त्रियामेव पद्भावः नित्यश्च ङीप् । अष्टाप-

दीशब्दस्यात्र पाठात् ‘अष्टनस्संज्ञायाम्’ इति वा पूर्वपदस्य दीर्घः । अत्र सुधाकरः—‘सङ्ख्या सुपूर्वस्य’ इति पादस्यान्त्यलोपे ‘पादोन्यतरस्याम्’ इति ङीपि सुपदीशब्दे सिद्धे कुम्भपदीषु पाठः स्त्रियां सङ्ख्योपमानपूर्वपदस्य नित्यं ङीबर्थः। तेन ‘द्विपाद्विरदनासोरूः’ इति भट्टिप्रयोगश्चिन्त्य इत्याह ॥

द्विपात् द्विपदी । सुपात्—‘सङ्ख्या सुपूर्वस्य’ इति पादान्त्यलोपस्समासान्तः । ‘पादोन्यतरस्याम्’ इति वा ङीपि भत्वे पद्भावः । ङीबेव सुपाच्छब्दस्येतीदानीमेवोक्तम् ॥

द्विपदा ऋक्—‘टाबृचि’ पादान्तस्य ऋच्यभिधेयायां टापि पद्भावः पूर्ववत् ॥

पदाजिः, पदातिः, पदगः, पदोपहतः—‘पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु’ इति पादशब्दात् आज्यादिषूत्तरपदेषु पदादेशः ॥

पद्धिमम्, पत्काषी, पद्धतिः—‘हिमकाषिहतिषु च’ इति हिमादिषूत्तरपदेषु पद्भावः । चकारान्निष्के च, पन्निष्कः ॥

पादघोषः, पद्घोषः । पादमिश्रः, पन्मिश्रः । पादशब्दः, पच्छब्दः—‘वा घोषमिश्रशब्देषु’ इति वा पद्भावः ॥

सम्पत्—सम्पदादित्वात्क्विप् । क्तिन्नपीष्यते, सम्पत्तिरिति ॥

पदम्—‘खनो घच’ इति चकारात्करणादौ घः ॥

पदान्यधीते वेद वा पदकः—‘क्रमादिभ्यो वुन्’ इति वुन् ॥

पद्याः पांसवः — ‘पदमस्मिन्दृश्यम्’ इति प्रथमान्तात् दृश्यत्वोपाधिकात् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यत्। ‘पद्यत्यत-दर्थे’ इति पद्भावः ॥

पूर्वपदिकः — ‘इकन् बहुलं पदोत्तरपदात्’ इत्यध्येतृवेदित्रोः इकन् ॥

अनुपदं धावति आनुपदिकः — ‘माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति’ इति द्वितीयासमर्थाट्ठक् ॥

पूर्वपदं गृह्णातीति पौर्वपदिकः — ‘पदोत्तरपदं गृह्णाति’ इति पदोत्तरपदाट्ठक् ॥

आप्रपदं प्राप्नोतीत्याप्रपदीनः पटः — ‘आप्रपदं प्राप्नोति’ इति द्वितीयान्तात्खः। शरीरेणासम्बद्धस्यापि पटादेः प्रमाण-माख्यायते पादस्याग्रं प्रपदम्। अत एव निर्देशात्समासः, पूर्वनिपातश्च ॥

आप्रपदात् — ‘आङ्मर्यादाभिविध्योः’ इत्यव्ययीभावः ॥

अनुपदीना उपानत् — ‘अनुपदसर्वान्न’ इति बद्धेत्यर्थे खः। ‘यस्य चायामः’ इत्यव्ययीभावसमासः। अनुर्यस्याया-मवाची तेन लक्षणभूतेनानुस्समस्यते इति सूत्रार्थः। इह च पदायामः उपानदायामस्य लक्षणम् ॥

सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनं सख्यम् — ‘साप्तपदीनं सख्यम्’ इति निपात्यते ॥

अनुपदमन्वेष्टा अनुपदी गवाम् – 'अनुपद्यन्वेष्टा' इतीन्नन्तो निपात्यते । अनोः पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । गवामिति पदापेक्षया षष्ठी । नित्यसापेक्षत्वात्समासः ॥

एण्या इव पादावस्य, अजस्येव पादावस्य, प्रोष्ठो गौः, तस्येव पादावस्य, एणीपदः अजपदः, प्रोष्ठपदः – 'सुप्रात' इत्यादिनाच्प्रत्ययः पद्भावश्च निपात्यते । एणीपदाजपदयोः पद्भाव इति निपातनफलं वदतो हरदत्तस्य प्रोष्ठपदेति पाठो नाभिमतः प्रतीयते ॥

पूर्वे प्रोष्ठपदे, पूर्वाः प्रोष्ठपदाः – 'फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे' इति नक्षत्रे वर्तमानयोर्द्वित्वे वा बहुवचनम् ॥

प्रोष्ठपदाभिर्युक्तः कालः प्रोष्ठपदाः । प्रोष्ठपदाशब्दस्तत्सहचरिते चन्द्रमसि वर्तते । तत्र नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यणि तस्य 'लुबविशेषे' इति लुप् । 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इति कालस्य स्त्रीत्वबहुत्वे, तासु जातः प्रोष्ठपादः – 'सन्धिवेला' इत्यादिना अण् । 'जे प्रोष्ठपदानाम्' इति जातार्थे वृद्धिनिमित्ते तद्धिते परतः उत्तरपदस्य वृद्धिः ॥

गेहानुप्रपादमास्ते गेहंगेहमनुप्रपादमास्ते, गेहमनुप्रपादमनुप्रपादमास्ते – 'विशिपतिपदि' इत्यादिना णमुल् । 'तृतीयाप्रभृतीनि' इति समासविकल्पः । समासे 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनं न भवति ; तयोस्तेनैवोक्तत्वात् । आभीक्ष्ण्ये क्त्वापीष्यते, गेहमनुप्रपद्यानुप्रपद्यास्त इति । सूत्रार्थो भूवादावुपपादितः ॥

सम्पादी – णिनिः ॥

साम्पाद्यम् — ब्राह्मणादित्वाद्भावकर्मणोः ष्यञ् ॥

जीविकामापन्नः जीविकापन्नः, आपन्नो जीविकां आपन्नजीविकः — ' द्वितीयाश्रित ' इति, ' प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ' इति च तत्पुरुषः । ' प्राप्तापन्ने च ' इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया आपन्नाशब्दस्य समासेपि आपन्नजीविक इत्येव । तत्र हि प्राप्तापन्ने अच इत्यकारः प्रश्लिष्यते । स चान्त्यादेशः । सौत्रत्वाच्च न प्रकृतिभावः ॥

सम्पद्यत इति सम्पद्यः — ' अभूततद्भावे ' इति सूत्रे निपातनात् शः । ततश्श्यन् ॥

पादूः — ' णित्कसि पद्यर्तेः ' इत्यूकारप्रत्यये णित्त्वाद्वृद्धिः ॥

पादुका—संज्ञायां कनि ' केणः ' इति ह्रस्वः ॥

पद्मम्—' अर्तिस्तु ' इत्यादिना मन् ॥

पद्मिनी—' पुष्करादिभ्यो देशे ' इति मत्वर्थीय इनिः ॥

पद्मवती पद्मा—'अर्श आदिभ्योच् ' इति मत्वर्थेच् , टाप् ॥

अयं कथादावपि ॥

खिद दैन्ये ॥ ६२ ॥

खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । खेत्स्यते । खिद्यताम् । अखिद्यत । खिद्येत, खित्सीष्ट । अखित्त । ' लिङ्सिचौ ' इति लिङ्सिचोः कित्त्वान्न गुणः ॥

चिखित्सते—' हलन्ताच्च ' इति सनः कित्त्वम् ॥

चेखिद्यते । खेदयति । अचीखिदत् ॥

खित्त्वा । खिन्नः ॥

खिद्रम्—‘ इषिमदि ’ इत्यादिना रक् * ॥

खिद्यते इति कर्मकर्तरीति वामन इति स्वामिसुधाकरौ। तस्यान्तर्भावितण्यर्थत्वेन रौधादिकस्य सकर्मकस्य खिन्दतीति परिघातार्थस्य स्वतः सकर्मकस्य वा कर्मकर्तरीदं रूपमित्यभिप्रायः । एवं वदतोस्य श्यनि पाठो नाभिमतः प्रतीयते । धातुपाठकोशेषु व्याख्यानेषु च अविगीतः पठ्यते ॥

अयं रुधादावपि । परिघाते तुदादिः ॥

विद सत्तायाम् ॥ ६३ ॥

विद्यत इत्यादि खिदिवत् ॥

वेत्तीति ज्ञाने गतम् ॥

बुध अवगमने ॥ ६४ ॥

बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते – ‘ एकाचः ’ इति बशो भष् ॥

बुध्यताम् । अबुध्यत । बुध्येत, भुत्सीष्ट । अबोधि, अबुद्ध अभुत्साताम् – ‘ दीपजन ’ इति कर्तरि तशब्दे वा चिण । ‘ लिङ्सिचौ ’ इति कित्त्वम् ॥

---

*उणादौ तु–‘ इषिमदि ’ इति सूत्रे किराचित्येव पठ्यते, वृत्त्यादिषु च इषिरोऽग्निरित्यादिकमुदाह्रियते. खिद्रमित्यादिकन्तु ‘ स्फायितञ्चि ’ इत्यादिसूत्रे रका निष्पाद्योदाहृतम्.

बुभुत्सते । बोबुध्यते । बोबोद्धि ॥

बोधयति पद्मम् — 'बुधयुध' इति क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेपि परस्मैपदम् । अत्र बुधादीनां चतुर्णां 'अणावकर्मकात्' इत्येव सिद्धे, वचनमिदमचित्तवत्कर्तृकार्थमिति वृत्तौ । 'तत्त्वं बुध्यते' इति धर्मकीर्तिप्रयोगे सकर्मकत्वमन्तर्भावितण्यर्थत्वेन नेयम् । 'क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः' इति माघे सकर्मकत्वं वृत्तिकारादीनामनभिमतमेव । यद्वा — अयमर्थभेदेन सकर्मकोकर्मकश्च ॥

बुद्ध्वा । बुद्धः ॥

बुबुधानः — 'मुचिबुधिभ्यां सन्वच्च' इत्यानचि सन्वद्भावाद्धित्वम् । बोद्धुमिच्छुरित्यर्थः । सन्वद्भावात् 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वादगुणत्वम् ॥

बुधानः आचार्यादिः — 'युजिबुधिदृशेः किच्च' इत्यानच् ॥

बोधयतीति ज्वलादौ । बोधति बोधत इति हिक्कादौ ॥

युध सम्प्रहारे ॥ ६५ ॥

युध्यत इत्यादि बुधिवत् । ते तु अयुद्ध इति सिजेव ॥

राजयुध्वा — राजानं योधितवानित्यर्थः । 'राजनि युधि कृञः' इति राजनि कर्मण्युपपदे भूते क्वनिप् । इहान्तर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकत्वम् ॥

सहयुध्वा — 'सहे च' इति भूते क्वनिप् ॥

राजयुध्वा ब्राह्मणी, सहयुध्वा ब्राह्मणी – 'वनो न हशः' इति ङीब्रेफयोर्निषेधः ॥

योधः, यौधः – प्रज्ञादिपाठात्स्वार्थे वाण् । अत एव पाठादिगुपधलक्षणं कं बाधित्वाच् ॥

आदाय युध्यतेनेनेत्यायुधम् – 'घञर्थे कविधानम्' इति कः ॥

आयुधेन जीवति आयुधीयः आयुधिकः–'आयुधाच्छ च' इति जीवतीत्यर्थे ठक्छौ ॥

युयुधानः–बाहुळकादानचि द्वित्वम् ॥

युध्मः आहवो योद्धा च–'इषियुधि' इत्यादिना मक् ।

दुर्योधनः सुयोधनः–'भाषायां शासियुधि' इति खलर्थे युच् ॥

युध्यतीति युद्धमिच्छतीति क्यचि ॥

अनो रुध कामे ॥ ६६ ॥

रुधेरनूपसृष्टस्य कामे वृत्तस्य दिवादित्वमात्मनेपदित्वं च। अनुरुध्यत इत्यादि पूर्ववत् ॥

रुणद्धीत्यावरणे रुधादौ ॥

अण प्राणने ॥ ६७ ॥

अण्यते । आणे । अणिता । अणिष्यते । अण्यताम् । आण्यत । अण्येत । अणिषीष्ट । आणिष्ट ॥

आणिणिषते । आणयति । मा भवाननिणत् ॥

यमिर्मन्तेषु निडेक इष्यते रमिश्च यश्च श्यनि पठ्यते मनिः।
नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिस्तु षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम्॥

इति व्याघ्रभूतिवचनादयं सेट् । केचिदनिटां मध्ये पाठस्य प्रयोजनादर्शनात् अमुं धातुं नाधीयते। शाकटायनस्तु 'अन' इत्याह । एवं च तवर्गीयान्तं काण्डमप्यनुसृतं भवतीति ॥

अणतीति शब्दे शपि । अनितीति प्राणने लुकि ॥

मन ज्ञाने ॥ ६८ ॥

न त्वां तृणाय मन्येते, न त्वां तृणं मन्ये – 'मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु' इति कर्मणि वा चतुर्थी। इह चानुवादे कर्मणि व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् चतुर्थी न भवति । अप्राणिष्वित्यपास्य अनावादिष्विति वार्तिकं पठितम्। तेन 'न त्वां नावं मन्ये यावत्तीर्णं न नाव्यम्' 'न त्वामन्नं मन्ये यावन्न भुक्तं श्राद्धम्' इत्यत्राप्राणित्वेपि द्वितीयैव भवति । तथा प्राणित्वेपि 'न त्वा श्वानं मन्ये' 'न त्वा शुने मन्ये' इत्यत्र उभयं भवति ॥

मेने । मन्ता । मंस्यते । मन्यताम् । अमन्यत । मन्येत, मंसीष्ट । अमंस्त अमंसाताम् ॥

एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे, इति न हि भोक्ष्यसे भुक्तस्सोतिथिभिः – अत्र 'प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च' इति प्रहासे परिहासे गम्यमाने मन्योपपदे धातावुत्तमविषये

मध्यमः, मन्यतेश्च मध्यमविषये उत्तमः । एकवच्च इति वचना-द्विबह्वोरप्येकवचनमेव ॥

दर्शनीयमानी भार्यायाः — 'मनः' इति कर्मण्युपपदे मन्यतेः णिनिः । भार्याया इति कर्मणि षष्ठी । तत्सापेक्षस्यापि दर्शनीयशब्दस्य गमकत्वात्समासः । 'क्यङ्मानिनोश्च' इति क्यङन्ते मानिन्शब्दे चोत्तरपदे पुंवद्भावः ॥

पण्डितमात्मानं मन्यते देवदत्तः पण्डितमानी पण्डितम्मन्यः — 'आत्ममाने खश्च' इति कर्मण्युपपदे आत्ममाने वर्तमानान्मन्यतेर्णिनिः खश्च । आत्मनो मानः आत्ममानः, कर्मणि षष्ठ्यास्समासः । आत्मा च स्वः, स च सन्निधानान्मन्तैव, तस्य चात्मस्वरूपेण कर्तृत्वम् । पण्डितत्वादिस्वरूपेण कर्मत्वमिति न विरोधः । खशश्शित्त्वात् श्यन् , खित्वान्मुम् ॥

मन्या, पश्चाद्ग्रीवा सिरा — 'संज्ञायां समजनिषद' इत्यादिना क्यप् । अन्यत्र क्तिनि मतिः — 'मन्त्रे वृष' इति क्तिनो वचनं उदात्तमात्रार्थं; न तु भाषायां तन्निवृत्त्यर्थम् ॥

वैमत्यं विमतिमा । साम्मत्यं सम्मतिमा — दृढादिषु 'वेर्यातलाभमतिमनश्शारदानां समो मतिमनसोः' इति पाठात् ष्यञिमनिचौ । 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यणपि भवति, वैमतं, साम्मतमिति । त्वतलौ तु सर्वत्रैवेष्येते इत्युदाहार्यौ ॥

राज्ञां मतः — 'मतिबुद्धि' इति वर्तमाने क्तः । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि षष्ठी ॥

मतस्य करणं मत्यम् – तच्च भावसाधनं वा । 'मतजनहलात्' इति यत् ॥

मनः – असुन् ॥

मन एव मानसम् – प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण् ॥

असुमनास्सुमना भवति सुमनायते इत्यादौ भृशादित्वात् क्यङ्सलोपौ । तत्र हि सुहुरभिभ्यः परो मनश्शब्दः पठ्यते ॥

वैमनस्यं विमनसिमा । साम्मनस्यं सम्मनसिमा – 'वेर्यातलाभमतिमनश्शारदानां समो मतिमनसोः' इति ष्यञिमानिचौ । त्वतलौ चोदाहार्यौ ॥

विमनीकरोति – 'अरुर्मनश्चक्षुः' इत्यादिना च्विः सलोपश्च ॥

मनसादेवो नाम कश्चित् – 'मनसस्संज्ञायाम्' इत्युत्तरपदे तृतीयाया अलुक् । 'दिवः कर्म च' इति करणत्वात्तृतीया । संज्ञासमावेशेन कर्मत्वमपीति दीव्यतेः कर्मण्यण्भवतीति दीव्यतावुक्तम् ॥

मनसाज्ञायी – 'आज्ञायिनि च' इत्यलुक् । लुकि तु मनआज्ञायीति स्यात् ॥

वाङ्मनसम् – 'अचतुर' इत्यादिना द्वन्द्वे अजन्तो निपातितः ॥

मधुः – 'फलिपाटिनमि' इत्यादिना उप्रत्ययो धकारश्चान्त्यादेशः ॥

मधुरः – 'उषसुषि' इत्यादिना मत्वर्थे रः । इह मधुशब्दो रसनाग्राह्ये माधुर्याख्यरसे वर्तते । तेन मधुरं मध्वित्यपि भवति ।

इह च न भवति, मध्वस्मिन् घटे अस्ति मधुरो घट इति। इदं च 'तदस्यास्त्यस्मिन्' इति विवक्षानियमार्थस्य इतिशब्द-स्यानुवर्तनाल्लभ्यते ॥

मनुः – 'शॄस्वृस्निहि' इत्यादिना उप्रत्ययः ॥

मनोस्स्त्री मनायी, मनावी, मनुः –'मनोरौ वा' इति ङीप्यै-कार औकारो वान्तादेशः ॥

मनुष्यो मानुषः – 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक्' इति अञ्यतौ षुकागमः। जाताविति वचनात् इह अपत्यग्रहणं व्युत्पत्तिमात्रा-र्थम्। तेन मानुषा इत्यत्र 'यञञोश्च' इत्यपत्यस्याञो विधीय-मानो बहुषु लुङ् भवति ॥

मानुषी – गौरादित्वान्ङीष्। 'हलस्तद्धितस्य' इति ईति परतः तद्धितयकारस्य लोपः ॥

मानुष्यकम् – 'गोत्रोक्ष' इत्यादिना समूहे वुञ्। अपत्ये त्वणि मानवा इति। मनुष्या अप्यपत्यत्वारोपेण मानवा इत्यु-च्यन्ते ॥

यदा मानवस्य कुत्सादि विवक्ष्यते तदा ॥

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः।

नकारस्य च मूर्धन्यः तेन सिद्ध्यति माणवः ॥

इति नकारस्य णत्वम्। अण्तु सामान्येनैव सिद्धः ॥

माणव एव माणवकः – संज्ञायां कन् ॥

माणव्यम् – 'ब्राह्मणमाणव' इति समूहे यत् ॥

माणवीनम् – 'माणवचरक' इति हितार्थे खञ् ॥

माणव्यम् — ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥

मुनिः — 'मनेरुच्चोपधायाः' इतीन्प्रत्ययः, उपधायाश्चोकारः॥

मौनम् — 'इगन्ताच्च' इति भावेऽण् ॥

मनु अवबोधन इति तनादौ ॥

युज समाधौ ॥ ६९ ॥

समाधिश्चित्तनिरोधः । तेनायमकर्मकः । युज्यत एतत् इति प्रयोगस्तु युनक्तेः कर्मणि यकि ताङि । युज्यते ब्रह्मचारी योगमित्येतदपि 'सृजियुज्योश्श्यं स्तु' इति सकर्मकस्य कर्तुः कर्मवद्भावश्यनोर्विधानाद्युज्यते । युज्यतिसृज्यत्योरकर्मकत्व एव वार्तिकं चोपपद्यते । युज्यत इत्यादि पूर्ववत् ॥

प्रयुक् —'सत्सूद्विष' इत्यादिना सोपपदात्क्विप् । 'युजमापन्ना महर्षयः' इत्यत्र निरुपपदत्वेपि सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् । 'युजेरसमासे' इति सर्वनामस्थाने नुमस्य न भवति, इकारवतो रौधादिकस्यैव तत्र निर्देशात् ॥

योगी — सम्पृचादिना घिनुण् ॥

'युग्यं च पत्रे' इति निपातनं नास्य, अर्थस्वभावात् । 'दाम्नीशसयुज' इति ष्ट्रन्विधावपि नास्य ग्रहः, अनभिधानात् ॥

सृज विसर्गे ॥ ७० ॥

प्रयुज्यते च —

'वृन्तश्लथं हरति पुष्पमनोकहानां संसृज्यते सरसिजै-
रुरुणांशुभिन्नैः ॥'

इति । कर्मणिप्रयोगे तु प्रक्रमभङ्गस्स्यात् ।

'स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुस्सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ।' इति च न सङ्गच्छते । पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्येत्यादयस्तु सृजतेः कर्मणि । सृज्यते मालामिति कर्तरि॥

सृज्यते । ससृजे, ससृजिषे — क्रादिनियमान्नित्यमिट् । 'विभाषा सृजिदृशोः' इति विकल्पोस्य न भवति, थलोऽभावात् ॥

स्रष्टा । स्रक्ष्यते । सृज्यताम् । असृज्यत । सृज्येत सृक्षीष्ट, लिङौ । असृष्ट असृक्षाताम् । सिसृक्षते — झलादौ व्रश्चादिना षत्वे 'षढोः कस्सि' इति कत्वम् । अकिति झलादौ 'सृजिदृशोः' इत्यादिना अमागमः । 'हलन्ताच्च' इति 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति सनो लिङ्सिचोश्च कित्त्वात् नामागमो, नापि गुणः ॥

सरीसृज्यते । सरीसर्ष्टि ॥

सर्जयति । असीसृजत् । अससर्जत् — उरृद्वा ॥

लिश अल्पीभावे ॥ ७१ ॥

लिश्यते । लिलिशे । लेष्टा । लेक्ष्यते — व्रश्चादिना षत्वे कत्वम् ॥

लिश्यताम् । अलिश्यत । लिश्येत, लिक्षीष्ट । अलिक्षत, अलिक्षाताम् – ‘ शल इगुपधात् ’ इति क्सः । अजादौ ‘ क्सस्याचि ’ इत्यकारलोपः ॥

लिलिक्षते ॥

लेलिश्यते । लेलेष्टि ॥

लेशयति । अलीलिशत् ॥

लिक्षा – बाहुलकात् क्सप्रत्ययः ॥

अयं गत्यर्थस्तुदादौ । पदादयोनुदात्ता अनुदात्तेतः अण्यतिवर्जम् ॥

अथानिटः परस्मैपदिन आह –

राधोकर्मकाद्वृद्धावेव ॥ ७२ ॥

एवकारो भिन्नक्रमः । अस्मादकर्मकादेव श्यन् । वृद्धिग्रहणं तु उदाहरणप्रदर्शनार्थम् यथा वृद्धावकर्मक इति । एवकारश्च एवमर्थात्सिद्धायाः सकर्मकक्रियाव्यावृत्तेः अनुवादमात्रम् । काश्यपस्तु–यथाश्रुतमेवान्वयं वदन् ‘ अर्थावधारणार्थेनैवकारेण अन्यत्रार्थनिर्देशेष्वनियमो ज्ञाप्यते ’ इति; तत्कर्मवत्सूत्रभाष्ये राध्यत्योदनस्स्वयमेवेत्यवृद्धौ श्यनो दर्शनादुपेक्ष्यम् । अत्र हि सिद्ध्यतीत्यर्थः । तथा ‘ राधीक्ष्ण्योः ’ इत्यत्र वृत्तौ देवदत्ताय राध्यतीति दैवपर्यालोचने श्यनो दर्शनाच्च । अत्र दैवस्य जीवत्यादौ प्राणादिवद्धात्वर्थेन्तर्भावादकर्मकत्वम् । एवं हि माघप्रयोगश्चोपपद्यते–

न दूये सात्वतीसूनुर्यन्मह्यमपराध्यति ।
क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः ॥

इत्यत्र हि द्रोहोऽर्थः ॥

रराध रराधतुः – 'राधो हिंसायाम्' इत्येत्वाभ्यासलोपौ सौवादिकस्य, यतो हिंसार्थस्य सकर्मकत्वात् दैवादिकत्वमेव न भवति ॥

राद्धा । रात्स्यति । राध्यतु । अराध्यत् । राध्येत्, राध्यात्, लिङौ । अरात्सीत् अराद्धां अरात्सुः ॥

रिरात्सति । राराध्यते ॥

राधयति । अरीरधत् ॥

अयं स्वादिश्चुरादिश्च ॥

व्यध ताडने ॥ ७३ ॥

विध्यति – 'ग्रहिज्या' इत्यादिना सम्प्रसारणम् । तच्च 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति पूर्वस्य न भवति ॥

विव्याध विविधतुः विव्यद्ध विव्यधिथ विविधशुः विविध विव्याध विविधिव – क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमादिड्विकल्पः । पिद्वचनेषु 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य हलादिशेषं बाधित्वा सम्प्रसारणम् । अन्यत्र ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणे पश्चाद्द्विर्वचनम् ॥

व्यद्धा । व्यत्स्यति । विध्यतु । अविध्यत् । विध्येत्, विध्यात – 'किदाशिषि' इति कित्त्वात्प्रसारणम् ॥

अव्यात्सीत् अव्याद्धाम् ॥

विव्यत्सति – हलादिशेषे इत्वम् ॥

वेविध्यते । वाव्यद्धि । व्याधयति । अविव्यधत् ॥

व्याधः – ‘ श्याद्व्यध ’ इति णः ॥

व्यधः – ‘ व्यधजपोः ’ इत्यप् ॥

मृगावित् –‘ क्विप्च ’ इति क्विप् । ‘ नहिवृति ’ इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः ॥

विधुः – ‘ पृभिदिव्यधि ’ इति कुप्रत्ययः ॥

पुष पुष्टौ ॥ ७४ ॥

पुष्यति । पुपोष पुपोषिथ – क्रादिनियमान्नित्यमिट् । भारद्वाजनियमस्तु उपदेशेऽजन्तानां अत्वतां चेतीह न भवति ॥

पोष्टा । पोक्ष्यति । पुष्यतु । अपुष्यत् । पुष्येत्, पुष्यात्, लिङौ । अपुपुषत् – ‘ पुषादि ’ इत्यादिनाङ्परस्मैपदे । तङि तु व्यत्यपुक्षतेति क्सो भवति ॥

कर्मणि तु–अपोषि अपुक्षातां अपुक्षत इति चिण्क्सौ भवतः॥

पुपुक्षति । पोपुष्यते । पोपोष्टि । पोषयति अपूपुषत् ॥

पुष्यन्त्यस्मिन्नारब्धानि कार्याणीति पुष्यः – ‘ पुष्यसिद्धयौ नक्षत्रे ’ इति क्यप् निपात्यते ॥

पुष्येण युक्तः पौषः – ‘ नक्षत्रेण युक्तः कालः ’ इत्यण् ॥

पौषमहः – ‘ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि ’ इति यलोपः ॥

स्वपोषं पुष्यतीत्यादि पोषतिवन्नेयम् । ‘ स्वे पुषः ’ इति णमुल् ॥

पुषति पोषति इति द्वयं शपि । [पुष्णातीति क्र्यादौ । पोषयतीति चुरादौ ॥]

शुष शोषणे ॥ ७५ ॥

शुष्यतीत्यादि पुषिवत् ॥

शुष्कः, शुष्कवान् — ‘ शुषः कः ’ इति निष्ठातस्य ककारः ॥

शुष्कैव शुष्किका, शुष्का जङ्घा अस्याः शुष्कजङ्घा — कत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् ‘ उदीचामातस्स्थाने ’ इति ककारपूर्वत्वेन वैकल्पिकः इत्वनिषेधः, ‘ न कोपधायाः ’ इति पुंवद्भावनिषेधश्च न भवति ॥

आतपशुष्कः — ‘ सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ’ इति सप्तमीसमासः ॥

ऊर्ध्वशोषं शुष्यति — ‘ ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ’ इत्यूर्ध्वे कर्तरि णमुल् । कषादित्वाद्यथाविध्यनुप्रयोगः ॥

तुष प्रीतौ ॥ ७६ ॥

प्रीतिस्तृप्तिः । तुष्यतीत्यादि ॥

दुष वैकृत्ये ॥ ७७ ॥

वैकृत्यं विकृतिः । दुष्यतीत्यादि । दोषणं दूषणमिति णौ ‘ दोषो णौ ’ इत्यूत्वमुपधायाः । दूषयति चित्तं दोषयति वा — ‘ वा चित्तविरागे ’ इत्यूकारविकल्प उपधायाः, विरागश्चित्तस्याप्रीतता ॥

दोषी – सम्पृचादिना घिनुण् ॥

दूषीका – ‘ कषिदूषिभ्यामीकन् ’ इतीकन् ॥

श्लिष आलिङ्गने ॥ ७८ ॥

श्लिष्यति । शिश्लेष । श्लेष्टा । श्लेक्ष्यति । श्लिष्यतु । अश्लिष्यत् । श्लिष्येत्, श्लिष्यात्, लिङौ ॥

अश्लिक्षत् कन्यां देवदत्तः – ‘ श्लिष आलिङ्गने ’ इति अङपवादः क्सः । आलिङ्गनं परिष्वङ्गः । अन्यत्र पुषादित्वादङ्, समश्लिषज्जतु काष्ठं (च) इति ॥

अथात्मनेपदेषु कथं भवितव्यम् ? समाश्लेषि कन्या देवदत्तेन समाश्लिक्षातां समाश्लिक्षन्त इति । ‘ शल इगुपधात् ’ इति क्सो भविष्यति । एकवचने तु परत्वाच्चिण् । यद्येवमनालिङ्गनेपि क्सः प्राप्नोति, इष्यते च सिच् समश्लिक्षत जतूनि काष्ठैः इति । एवं तर्हि ‘ श्लिषः क्सः ’ इति योगविभागः । अयं च पुरस्तादपवादन्यायेन अङं बाधते, न चिणम् । ततः ‘आलिङ्गने’ इति द्वितीयः । नियमार्थमिदं वचनम् । अनेन च योगविभागसामर्थ्यात् ‘ श्लिषः ’ इति वा, ‘ शल इगुपधात् ’ इति वा क्सस्य या प्राप्तिः सा सर्वा नियम्यते आलिङ्गन एवेति । तेन आलिङ्गने परस्मैपदात्मनेपदयोः यथायोगमङ्चिणावेव भवतः ॥

श्लेष्मा – मनिन् ॥

श्लेषतीति – शपि ॥

शक विभाषितो मर्षणे ॥ ७९ ॥

अयं मर्षणे दिवादिः । विभाषित इत्युभयपदी तन्त्रान्तरप्रसिद्धयोच्यते । क्षीरस्वामी तु—सहनेर्थे शकिधातुर्विभाषितः विकल्पितः, पक्षे दिवादिः पक्षे स्वादिरित्यर्थः । शक्यते, शक्नोतीति । शाकटायनश्चामुमेव विभाषितार्थमङ्गीकृत्य अस्य चोभयत्र पाठमात्रादेव सिद्धत्वाद्वैयर्थ्यमेव नूनं मत्वा, 'शक मर्षणे' इत्येव पपाठ । अतस्स्वाम्युक्तमनेनैव प्रत्युक्तम् । शाकटायनोक्तमपि विभाषितपदस्य मैत्रेयादिभिस्तन्त्रान्तरप्रसिद्धार्थस्याभिधानात् सार्थकत्वाद्यत्किञ्चित् । तथा स्वामिशाकटायनपक्षावुक्त्वोक्तं च पुरुषकारे—'तच्चैतदुभयमपि बहुसम्मते यथोक्तेर्थे सम्भवत्ययुक्तमेव' इति ॥

शक्यति । शशाक शेकतुः शशक्थ शेकिथ । भारद्वाजनियमाद्विकल्पः ॥

शक्ता । शक्ष्यति । शक्यतु । अशक्यत् । शक्येत्, शक्यात् लिङौ । अशकत् ॥

शक्यते । शेके । इत्यादि तद्वदुदाहार्यम् ॥

शिशक्षति । शिशक्षते । 'सनिमीमा' इत्यादिनाऽच इस् अभ्यासलोपः । 'स्कोः' इति सलोपः ॥

शाशक्यते । शाशक्ति । शाकयति । अशीशकत् ॥

शक्त्वा, शक्तः । शक्तो घटः कर्तुं, शकितो घटः कर्तुं—'सौनागाः कर्मणि निष्ठायां शकेरिटमिच्छन्ति विकल्पेन' इति वृत्तिः ॥

ष्विदा गात्रप्रक्षरणे ॥ ८० ॥

गात्रप्रक्षरणं घर्मस्रुतिः । ञिष्विदेति मैत्रेयादयः । तथा 'निष्ठा-शीङ्' इत्यत्र न्यासेप्ययं ञिदेवोदाहृतः । अस्य ञित्त्वं हरदत्त-स्यानभिमतम्; यदाह – 'निष्ठा शीङ्' इत्यत्र "ञिष्विदास्नेह-नमोचनयोः" इति ञितो ग्रहणम् । न तु ष्विदा गात्रप्रक्षरण इति दैवादिकस्य ञिद्भिस्साहचर्यात् अस्य चाञित्त्वात्" इति । इदमे-वानुसृत्य 'ञित्त्वं तस्यापपाठः' इति पुरुषकारेप्युक्तम् । तथा च अनिट्कारिकावृत्तौ–'स्विद्यतीति श्यना निर्देशो ञिष्विदेत्यस्य निवृत्त्यर्थः' इति । यद्ययमपि ञित्स्यात्, अनेन किं व्यावर्तितं स्यात्? । यद्येवं 'निष्ठा शीङ्' इत्यत्र 'ञितां ग्रहः' इति हरदत्तोक्तिरस्यानिट्त्वादेवाग्रहणसिद्धेरयुक्तेति चेन्न, भावादिकर्म-णोः प्रस्वेदितमित्यादौ सेट्त्वसम्भवात् ॥

स्विद्यति । सिष्वेद सिष्वेदिथ सिष्वेदिव – क्रादिनियमादिट् ॥ स्वेत्ता । स्वेत्स्यति । स्विद्यतु । अस्विद्यत् । स्विद्येत्, स्वि-द्यात्, लिङौ । अस्विदत् ॥

सिष्वित्सति । सेष्विद्यते । सेष्वित्ति ॥

स्वेदयति । असिष्विदत् ॥

सिस्वेदयिषति – 'सस्विदि' इत्यादिना अभ्यासेणः परस्य सकारस्य 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमापवादस्सकारः ॥

स्विन्नः – 'ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः' इति द्यौतादिकात् । 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदे अस्विदत् इति सिद्धावपि पुषा-दावस्य पाठोर्थभेदात् ॥

क्रुध कोपे ॥ ८१ ॥

देवदत्ताय क्रुध्यति – ‘ क्रुधद्रुह ’ इति कोपविषये सम्प्रदानत्वम् । तस्यैव ‘ क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ’ इति कर्मत्वे, देवदत्तमभिक्रुध्यतीति ॥

चुक्रोध चुक्रोधिथ चुक्रुधिव ॥
क्रोद्धेत्यादि ॥
क्रोधनः – ‘ क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ’ इति युच् ॥

क्षुध बुभुक्षायाम् ॥ ८२ ॥

क्षुध्यति । चुक्षोध । क्षोद्धा । इत्यादि ॥
क्षुत् – सम्पदादित्वात्क्विप् ॥
क्षुधित इति –‘ तदस्य सञ्जातम् ’ इतीतचि ॥

शुध शौचे ॥ ८३ ॥

शुध्यति । शुशोध । शोद्धा । इत्यादि ॥
शुन्धतीति शपि ॥

षिधु संराद्धौ ॥ ८४ ॥

केचिदूदितं पठन्ति । तदसत्; अनुदात्तोपदेशवैयर्थ्यात् ॥

सिध्यति । सिषेध । सेद्धा । सेत्स्यति । सिध्यतु । असिध्यत् । सिध्येत्, सिध्यात्, लिङौ । असिधत् ॥

सिषित्सति । सेषिध्यते । सेषेद्धि ॥

अन्नं साधयति – 'सिध्यतेरपारलौकिके' इति परलोक-प्रयोजनव्यतिरिक्तार्थवृत्तेः सिद्धेः णाविचः स्थाने आत्वम् । पारलौकिके तु तपस्सेधयति तापसम् । अत्र सिद्धिः परलोकार्थे ज्ञानविशेषे वर्तते । तापसस्सिध्यति ज्ञानविशेषमासादयति, तं तपः प्रयुङ्क्ते, स च ज्ञानविशेष उत्पन्नः परलोके जन्मान्तरे फल-मभ्युदयलक्षणं उपसंहरन् परलोकप्रयोजनो भवति । अन्नं साधयति ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीत्यत्र तु षिधेर्निष्पत्तिरर्थः । तस्याः प्रयोजनमन्नम् । तस्य यद्दानं तत्पारलौकिकम् । न पुनर्निष्पत्तिरेवेति साक्षात्परलोकप्रयोजने सिद्ध्यर्थे चरितार्थत्वात् निषेधस्येह न प्रवृत्तिः ॥

सिद्धः । साङ्काश्यसिद्धः – 'सिद्धशुष्क' इति सप्तमीसमासः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुको 'नेन्सिद्धबध्नातिषु च' इतीन्नन्ते सिद्धशब्दे बध्नातौ च निषेधः ॥

सिधित्वा, सेधित्वा, सिद्ध्वा – उदित्वादिड्विकल्पः । इटि 'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्पः ॥

राधादयोनुदात्ता उदात्तेतः ॥

अतः परं विभाषेटः परस्मैपदिनो रधादीनष्टाह–

रध हिंसासंराद्ध्योः ॥ ८५ ॥

संराद्धिः पाकः । रध्यति । ररन्ध ररन्धतुः ररन्धुः ररन्ध ररन्धिथ ररन्धथुः ररन्ध ररन्धिव ररन्धिम रेध्व रेध्म – 'रधा-

दिभ्यश्च ' इतीड्विकल्पः वलाद्यार्धधातुके। तत्रानिटि थलि ' झषस्त-थोः ' इति थकारस्य धकारे पूर्वस्य जश्त्वं दकारः। वस्मसोरे-त्वाभ्यासलोपौ। इडादौ लिट्यन्यस्मिंश्चाजादौ ' रधिजभोरचि ' इति नुम्। ररन्धिव ररन्धिमेत्यत्र रध् व रध् म इति स्थिते ' असंयोगाल्लिट्कित् ' इति कित्त्वात्पूर्वं परत्वादिट् तत्रापि कित्त्वा न्नित्यत्वान्नुमि सतीदानीं संयोगान्तत्वेन वस्मसोः कित्त्वाभावा-त् ' अनिदिताम् ' इति नलोपाभावः। हरदत्तस्तु—इटः परत्वमा-श्रित्य ' नेट्यलिटि ' इत्यत्राह — इटि सत्यजादित्वात् नुमा भवित-व्यम्। प्रागेव कित्त्वं प्राप्नोति। न च अलिटीत्यस्य वैयर्थ्यं, थ-ल्यर्थवत्त्वात्। एवं तर्हि, धातोरित्यनुवृत्तेः उपदेश एव नुम्भवति, अचीत्येषा विषयसप्तमीत्याह ॥

रधिता, रद्धा — अनिट्पक्षे थलीव धत्वजश्त्वे ' नेट्यलिटि रधेः ' इति लिड्वर्जितेडादौ नुमो निषेधः ॥

रधिष्यति, रत्स्यति। रध्यतु। अरध्यत्। रध्येत्, रध्यात् लिङौ। अरधत् — अङि ' रधिजभोः ' इति नुमि ' अनिदितां ' इति नलोपः ॥

रिरधिषति। रिरत्सति। रारध्यते। रारन्धीति राराद्धि ॥

रन्धयति — नित्यत्वात्पूर्वं नुमि सति अनुपधात्वान्न वृद्धिः। अररन्धत् — ' अनिदितां ' इति नलोपो णिलोपस्य स्थानिव-त्त्वात् चङो व्यवधानान्न भवति ॥

रन्धनं, रन्धकः — ' रधिजभोरचि ' इति नुम्। क्त्वासौ तु द्विर्वचनेत्वाभ्यासलोपेषु ' वस्वेकाजाद्घसाम् ' इतीटि नुमि, तस्य संयो-

गान्तत्वेन 'असंयोगाल्लिट्कित्' इत्यातिदेशिककित्त्वाभावेप्यौपदेशिककित्त्वाश्रयणे नलोपे रेथिवानिति ॥

णश अदर्शने ॥ ८६ ॥

नश्यति । ननाश नेशतुः नेशिथ ननंष्ठ नेशतुः नेशिव नेश्व नेशिम नेश्म । एत्वाभ्यासलोपौ, पूर्ववदिड्विकल्पः । अनिट्पक्षे 'मस्जिनशोर्झलि' इति थलि नुमि । एवमन्यस्मिन्नपि झलादौ ॥

नशिता नंष्टा । नशिष्यति नङ्क्ष्यति । नश्यतु । अनश्यत् । नश्येत्, नश्यात्, लिङौ । अनशत् अनशः अनशम् । 'अत एकहल्' इत्यत्र भाष्यम् –

नशिमन्योरलिट्येत्वं छन्दस्यमिपचोरपि ।
अनेशं मेनकेत्येतत् व्येमानं लिङि पेचिरन् ॥

इति । अत्र कैयटः—"अनेशमिति मिपोम्भावः । पुषादित्वादङादेशः । 'छन्दसि' इति पूर्वेणापि सम्बन्धात् भाषायामेत्वाभावः । एवं तु मेनकेत्यपि भाषायां न प्राप्नोति । यदि त्विष्यते पृषोदरादित्वाद्भविष्यति" इति । हरदत्तोपि – "'अलिटि' इति पादपूरणार्थोनुवादः । अनेशन्निति झेरन्तादेशः । 'अनेशन्नस्येषवः'* । अनेशमिति तु प्रायेण पाठः । तत्र मिपोम्भावः । 'छन्दसि' इति वचनात् मेनकेति च भाषायां न प्राप्नोति । यदीष्यते पृषोदरादिषु द्रष्टव्यम्" इति । वृत्तौ तु – "नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यम् । अनेशत् मेनकाम् । अनेशन् इति नशेर्लुङि पुषादित्वादङ् । मेनकेति 'मनेराशिषि च' इति वुन् । क्षिपकादिषु प्रक्षेपात्

---

* तै. सं ४-५-१.

इत्वं न क्रियते । 'छन्दस्यमिपचोरलिड्येत्वं वक्तव्यम्' " इति वाक्यभेदेन छन्दोग्रहणं अमि पचिशेषतया व्याख्यातम् । दुर्गोऽपि-सामान्येन 'नश एत्' इत्यङि परत एत्वमाह ॥

प्रणश्यति – 'उपसर्गादसमासेऽपि' इति णत्वम् । प्रनष्टे-त्यादौ 'नशेःषान्तस्य' इति णत्वनिषेधः । अत्रान्तग्रहणस्य भू-तपूर्वषान्तत्वाश्रयणार्थत्वात् प्रनङ्क्ष्यतीत्यादावपि न णत्वम् ॥

निनशिषति निनङ्क्षति । नानश्यते । नानंष्टि । नाशयति, अनीनशत् – 'बुधयुधनश' इति नित्यं परस्मैपदम् ॥

नश्वरः, नश्वरी – 'इण्नशिज' इति क्वरप् । स्त्रियाम् 'टि-ड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप् ॥

प्रणश्यतीति प्रनट् प्रनक् – 'नशेर्वा' इति पदान्तस्य वा कुत्वम् । 'नशेःषान्तस्य' इति णत्वनिषेधः । भूतपूर्वगत्या षा-न्तत्वम् । सा चान्तग्रहणात् तत्राश्रिता ॥

नष्टः – 'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम् 'मस्जिनशोः' इति नुम् । 'अनिदिताम्' इति नलोपः ॥

दुःखेन नाशयितव्यो दूणाशः – 'ईषत्' इत्यादिना खल् । 'दुरो दाशनाशदभध्येषु' इति पृषोदरादिपाठात् दुर उत्वम्, उत्तरपदादेष्टुत्वं च ॥

नंशुकः – रेणुश्चन्द्रमाश्च । 'पचिनशोर्नुकन्कनुमौ च' इति नुकन्प्रत्ययो नुमागमश्च ॥

तृप प्रीणने ॥ ८७ ॥

इह प्रीणनं तृप्तिः तर्पणं च । दृश्यते चोभयथा – 'तृप्यन्तु भवन्तः '* 'नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम्' 'पितॄनतार्प्सीत्सममंस्त बन्धून्' इति ॥

तृप्यति । ततर्प ततृपतुः ततर्पिथ ततर्प्थ तत्रप्थ ततृपथुः ततृप ततर्प ततृपिव – 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य' इति थल्यनिट्पक्षे अमागमविकल्पः । कृते च तस्मिन् यणादेशः ॥

तर्पिता तर्प्ता त्रप्ता । तर्पिष्यति तर्प्स्यति त्रप्स्यति । तृप्यतु अतृप्यत् । तृप्येत्, तृप्यात्, लिङौ । अतृपत् अतृपताम् – पुषादित्वादङ् । 'स्पृशमृशकृषतृपदृपां सिज्वा वक्तव्यः' इति सिच्पक्षे अतर्प्सीत् अतर्पिसष्टामिति । 'नेटि' इति वृद्धिनिषेधः । अनिट्पक्षे त्वमागमे अत्राप्सीत् । अन्यदा अतार्प्सीत् । उभयत्र 'वदव्रज' इति वृद्धिः ॥

तितर्पिषति तितृप्सति –'हलन्ताच्च' इति सनः कित्त्वात् नागमो नापि गुणः । तरीतृप्यते । तरीतृपीति तरीतर्प्तीत्यादि । रुग्रिकोरपि नेयम् ॥

तर्पयति । अततर्पत् । अतीतृपत् – उर्दृद्वा ॥

तर्पित्वा, तृप्त्वा ॥

फलानां तृप्तः – 'पूरणगुणसुहितार्थ' इति षष्ठीसमासनिषेधः । सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः ॥

---

* तै. मं. प्र. २—२०.

तृप्रः पुरोडाशः – ‘ स्फायितञ्चि ’ इत्यादिना रक् ॥

त्रपिष्ठः, त्रपीयान् ॥

तृप्रमाचष्टे त्रापयति –‘ प्रियस्थिर ’ इत्यादिना ‘ णाविष्ठवत् ’ इति च त्रपादेशः। पृथ्वादिष्वपाठात् इमनिजस्य नास्तीति वृत्तानुक्तम् ॥

तृपला लता – ‘ कलतृपश्च ’ इति कलप्रत्ययः।

अमुं स्वादावपि मैत्रेयात्रेयादयः पठन्ति। तद्वृत्तिन्यासपदमञ्जर्यादिकृतामनभिमतम्। तत्तत्रैवोपपादयिष्यते। अयं युजादौ तुदादौ च। तत्र तुदादौ द्वितीयान्त इत्येके॥

दृप हर्षणमोहनयोः ॥ ८८ ॥

मोहनं गर्व इति स्वामी। हर्षविमोचनयोरित्येके। दृप्यतीत्यादि पूर्ववत् ॥

दर्पणः – नन्द्यादिः ॥

अयमुत्क्लेशे तुदादिः। तृपिदृप्योरनुदात्तेत्त्वमपार्थम्। इडुरथादित्वाद्विकल्पित इति न तन्निवृत्त्यर्थम् ॥

द्रुह जिघांसायाम् ॥ ८९ ॥

देवदत्ताय द्रुह्यति –‘ क्रुधद्रुह ’ इति कोपविषयस्संप्रदानम् ॥ देवदत्तमभिद्रुह्यति – ‘ क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ’ इत्युपसृष्टत्वे कर्मत्वम् ॥

दुद्रोह दुद्रुहतुः दुद्रोहिथ – अनिट्पक्षे ‘वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्’ इति झलि पदान्ते च हकारस्य वा घत्वे ‘झषस्तथोः’ इति थकारस्य धत्वे ‘झलां जश् झशि’ इति घकारस्य गत्वे, दुद्रोग्ध। घत्वाभावे ‘हो ढः’ इति ढत्वे धकारस्य धत्वष्टुत्वयोः ढो ढे लोपे, ढ्रलोपदीर्घात्परत्वाद्गुणे, दुद्रोढ दुद्रुहथुः दुद्रुहिव दुद्रुह्व। द्रोहिता द्रोग्धा – घत्वादि पूर्ववत्। द्रोढा–ढत्वादि। द्रोहिष्यति ध्रोक्ष्यति – कृते घत्वे सकारपरत्वेन ‘एकाचः’ इति भष्भावे ‘खरि च’ इति चर्त्वे ककारः। ढत्वपक्षेपि कृते ढत्वे भष्भावे च ‘षढोः कस्सि’ इति कत्वम्; इदमेव रूपम्॥

द्रुह्यतु। अद्रुह्यत्। द्रुह्येत्, द्रुह्यात्। अद्रुहत्॥

दुद्रोहिषति, दुद्रुहिषति – ‘रलो व्युपधात्’ इति कित्त्वविकल्पः। अनिटि दुध्रुक्षति – घत्वढत्वयोर्भष्भावादि पूर्ववत्॥

दोद्रुह्यते। दोद्रोग्धि दोध्रोढि दोध्रोक्षि। द्रोहयति। अदुद्रुहत्॥

द्रोही – सम्पृचादिना घिनुण्॥

द्रुहित्वा, द्रोहित्वा, द्रुग्ध्वा, द्रुढ्वा। द्रुग्धः, द्रुग्धवान्। द्रूढः, द्रूढवान् – घत्वादि पूर्ववत्। ढत्वे धत्वष्टुत्वढ्रलोपदीर्घाः॥

मित्रध्रुक् मित्रध्रुट् – ‘सत्सूद्विषद्रुह’ इति क्विपि पदान्तत्वे ‘वा द्रुह’ इति वा घत्वम्। अन्यदा ढत्वम्। भष्भावाश्चोभयत्रापि भवति॥

मुह वैचित्त्ये॥ ९०॥

वैचित्त्यमविवेकः। मुह्यति। मुमोह मुमुहतुः मुमुहिथ मुमोग्ध मुमोढ मुमुहिव मुमुह्व॥

मोहिता मोग्धा मोढा। मोहिष्यति मोक्ष्यति। मुह्यतु॥ अमुह्यत्। मुह्येत्। मुह्यात्। अमुहत्॥

मुमुहिषति मुमोहिषति मुमुक्षति॥

मोमुह्यते। मोमोग्धि मोमोढि॥

मोहयति–चित्तवत्कर्तृकत्वे 'अणावकर्मकात्' इति परस्मैपदमेव। परिपूर्वत्वे तु–'न पादमि' इत्यादिना निषेधात् 'णिचश्च' इत्यादिना उभयं भवति; परिमोहयति परिमोहयते इति॥

परिमोही – सम्पृचादिना घिनुण्॥

मुहित्वा, मोहित्वा, मुग्ध्वा, मूढ्वा। मुग्धः, मूढः॥

उन्मुक्, उन्मुट् – द्रुहिवत्प्रक्रिया। भष्भावस्तु बशभावान्न भवति॥

मूर्खः – 'मुहेः खो मूर्च' इति खप्रत्ययो मूरादेशश्च॥

ष्णुह उद्गिरणे ॥ ९१ ॥

स्नुह्यति। सुष्णोह सुष्णुहतुः सुष्णोहिथ सुष्णोग्ध सुष्णोढ सुष्णुहिव सुष्णुह्व॥

स्नोहिता स्नोग्धा स्नोढा। स्नोहिष्यति स्नोक्ष्यति। स्नुह्यतु। अस्नुह्यत्। स्नुह्येत्, स्नुह्यात्, लिङौ। अस्नुहत्।

सुस्नुहिषति, सुस्नोहिषति – 'स्तौतिण्योरेव' इति निय-

मान्न षत्वम् । सुस्नुक्षति । सोष्णुह्यते । सोष्णोग्धि सोष्णोढि । स्नोहयति । असुष्णुहत् ॥

स्नोहित्वा, स्नुहित्वा, स्नुग्ध्वा स्नूढ्वा । स्नुग्धः, स्नूढः—सर्वत्राभ्यासात्परस्य ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति षत्वे ष्टुत्वेन ‘रषाभ्याम्’ इति वा णत्वम् ॥

ष्णिह प्रीतौ ॥ ९२ ॥

स्निह्यति । सिष्णेह सिष्णेहिथ सिष्णेग्ध सिष्णेढ सिष्णिहिव सिष्णिह्व ॥

स्नेहिता, स्नेग्धा स्नेढा । स्नेहिष्यति, स्नेक्ष्यति । स्निह्यतु । अस्निह्यत् । स्निह्येत्, स्निह्यात् । अस्निहत् ॥

सिस्निहिषति, सिस्नेहिषति, सिस्निक्षति ॥

सेष्णिह्यते । सेष्णेग्धि सेस्नेढि । स्नेहयति । असिष्णिहत् ॥

स्निहित्वा, स्नेहित्वा, स्निग्ध्वा, स्नीढ्वा । स्निग्धः स्नीढः,

उष्णिक्—‘ऋत्विक्’ इत्यादिना उत्पूर्वात्स्निह्यतेः क्विन् । उदोऽन्तलोपः सस्य च षत्वं निपात्यते । ‘क्विन्प्रत्ययस्य’ इति हकारस्य घत्वे, जश्त्वे, चर्त्वम् ॥

उष्णिहा—अजादिपाठात् टाप् ॥

वृत् ॥

विभाषेटः परस्मैपदिनो रधादयो वृत्ता इत्यर्थः । अत्र वृत्करणं रधादिपरिसमाप्त्यर्थम् , पुषादयस्त्वागणान्तात् । यदुक्तं तरङ्गिण्यां—रधादीन् परिसमाप्य 'एतदन्तः पुषादिरित्येके । अतोऽग्रे शमादि' इति, तद्भाष्यवार्तिकविरोधादुपेक्ष्यम् । तथाहि—'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इत्यत्र 'अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थं द्रष्टव्यम् । किमुच्यते आत्मनेपदार्थमिति? न पुनः परस्मैपदार्थमपि स्यात् पुषादित्वात् पुषादिपाठात्परस्मैपदेषु अङ्भविष्यति' इति । अत्र कैयटः—'पुषादय आगणान्तात् अन्तरा तु वृत्करणं रधादिपरिसमाप्त्यर्थम्, न तु पुषादिपरिसमाप्त्यर्थमिति प्रतिपादनाय सुहृद्भूत आचार्य आह—अस्यतिग्रहणमिति'। पुषादिसूत्रे न्यासपदमञ्जर्योरप्येवमुक्तम् ॥

अत्र 'वा द्रुहादीनाम्' इति लाघवेन घत्वे विधातव्ये प्रतिपदपाठो यङ्लुगर्थः । गणनिर्देशे हि 'निर्दिष्टं यद्गणेन च' इति वचनाद्घत्वं न स्यात् ॥

अथ पुषादीनेव नित्येटः परस्मैपदिन आह—

शमु उपशमने ॥ ९३ ॥

शाम्यति । शशाम शेमतुः शेमिथ शेमिव ॥

शमिता । शमिष्यति । शाम्यतु । अशाम्यत् । शाम्येत् । आशिषि, शम्यात् । अशमत् । 'शमामष्टानां दीर्घश्श्यनि' इति दीर्घः ॥

शिशमिषति । शंशम्यते । शंशन्ति शंशान्तः ॥

निशमयति वचः – अमन्तत्वान्मित्त्वम् । अशामि अशमि – 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' इति णेश्चिणि पक्षे दीर्घः ॥

निशामयति रूपम् – 'शमोऽदर्शने' इति दर्शने मित्त्वनिषेधः ॥

शमी – 'शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्' इति घिनुण् । 'नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्य' इति वृद्धिनिषेधः ॥

शमयतीति शमनः – बाहुलकात्कर्तरि ल्युः ॥

शमित्वा, शान्त्वा – 'उदितो वा' इतीड्विकल्पः ॥

शान्तः – 'यस्य विभाषा' इतीण्णिषेधः ॥

प्रशाम्यतीति प्रशान् – 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इति क्विपि दीर्घः । 'मो नो धातोः' इति नकारः पदान्ते । स्वरादित्वादस्याव्ययत्वम् ॥

शान्तिः – 'तितुत्र' इतीण्णिषेधः ॥

शान्तः – ण्यन्तात् 'वा दान्तशान्त' इति णिलुगनिट्त्वं च पक्षे निपात्यते । अन्यदा शमितः । 'निष्ठायां सेटि' इति णिलोपः ॥

शमलम् – 'शकिशम्योर्नित्' इति कलप्रत्ययः ॥

शम्बः – 'शमेर्बन्' इति बन् प्रत्ययः ॥

शम्बाकरोति – 'कृञो द्वितीयतृतीयशम्ब' इति डाच्। अनुलोमकृष्टं प्रतिलोमं कृषतीत्यर्थः। 'शम्बशब्दस्यात्र प्रातिलोम्ये वृत्तिः। कृञश्च कर्षणे' इति हरदत्तः॥

शम्बुः – 'शमेर्बुन्' इति बुन् प्रत्ययः॥

शाम्बव्यम् – गर्गादित्वाद्यञ्॥

शमी – शमशब्दात्पिप्पल्यादित्वान्ङीष्॥

शम्या विकारः अवयवो वा शामीलम् – 'शम्याष्ट्लञ्' टित्त्वात् स्त्रियां शामीली॥

तमु काङ्क्षायाम् ॥ ९४ ॥

ताम्यतीत्यादि शमिवत्॥

ताम्बूलम्, ताम्बूरम् – 'तमेर्बुक' इत्यूरोलचौ प्रत्ययौ। णिद्वद्भावाद्वृद्धिः, बुगागमश्च॥

ताम्रम् – 'अमितम्योर्दीर्घश्च' इति रकि दीर्घः॥

तमसा – नदी। 'अत्यविचमितमि' इत्यसच्॥

तमः – असुन्॥

अवतमसम्, सन्तमसम्, अन्धतमसम् – 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' इत्यच् समासान्तः॥

तमिस्रा – 'ज्योत्स्ना तमिस्रा' इति संज्ञायां मत्वर्थीयो रः, उपधायाश्चेकारः। 'स्त्रीत्वमतन्त्रम्, अन्यत्रापि दृश्यते, तमिस्रं नभः' इति वृत्तौ॥

तमसाकृतम् – 'ओजस्सहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः' इत्यलुक्॥
तमी – इन्नन्तात् ङीप् ॥

दमु उपशमने ॥ ९५ ॥

दाम्यतीत्यादि ॥

दमयतीति दमनः – नन्द्यादिः ॥

अरिन्दमः – 'संज्ञायां भृतॄवृजि' इत्यादिना खच् ॥

दमयति दमयते – 'अणावकर्मकात्' इति परस्मैपदस्य 'न पादमि' इति निषेधः ॥

दान्तः, दमितः – 'वा दान्त' इति ण्यन्तान्निष्ठायामनिट्त्वम्, णिलुक् पक्षे ॥

दमुनाः – 'दमेरुनसिः' ॥

दण्डः – 'ञमन्ताड्डः' ॥

द्विदण्डि प्रहरति – 'द्विदण्ड्यादिभ्यश्च' इति बहुव्रीहाविच्प्रत्ययान्तो निपात्यते । द्वौ दण्डावस्मिन्प्रहरण इति विग्रहः । समुदायनिपातनस्य रूढ्यर्थत्वात् द्विदण्डा शालेत्यत्र न भवति । तिष्ठद्गुप्रभृतिषु 'इच्' इति पाठात्, इजन्तस्याव्ययीभावात् अव्ययत्वम् ॥

दण्डिनोपत्यं दाण्डिनायनः – इन्नन्तात् 'नडादिभ्यः फक्' इति फकि 'दाण्डिनायन' इति निपातनाट्टिलोपाभावः । शमिना सहास्यापाठः सकर्मकत्वात् । उपशमन इति ण्यन्ते द्रष्टव्यः ॥

श्रमु तपसि खेदे च ॥ ९६ ॥

श्राम्यतीत्यादि । अत्र वर्धमानो 'नोदात्तोपदेश' इति वृद्धिनिषेधे प्राप्ते, प्रयोगदर्शनात् वा श्रमेर्वृद्धिमाह । तत् 'अवमिकमिचमीनामिति वक्तव्यम्' इति वम्यादीनामेव भाष्यवार्तिकयोः वृद्धयङ्गीकारात्, "कथं 'सूर्यविश्रामभूः' इति ? एवमादिकं प्रयोगं अन्यायमेव मन्यन्ते" इति वृत्तावुक्तत्वाच्चायुक्तम् ॥

कुमारी चासौ श्रमणा च कुमारश्रमणा—'कुमारश्रमणादिभिः' इति कर्मधारयः । श्रमणाशब्देन कुमारशब्दस्य सामानाधिकरण्याभावत् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कुमारीशब्दस्य समासे 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवद्भावः । अत एव निर्देशाल्लुचः, युज्वा ॥

भ्रमु अनवस्थाने ॥ ९७ ॥

भ्राम्यतीत्यादि । 'वा भ्राश' इति श्यनो विकल्पनात् यदा शप् तदा भ्रमतीत्यादि । शेषं भौवादिकवत् । 'शामामष्टानाम्' इति श्यनि दीर्घः, ल्युङ्चङ्ङ् विशेषः ॥

भ्रमी — शमादित्वाद्घिनुण् । अत्रात्रेयः — अभिधानवशात् अकर्मकादेव अयमिष्यते । तेन भ्रमिता वनमिति तृन्नेवेति । एवं चायं सकर्मकोकर्मकश्चेत्यनेनासूचि ॥

क्षमू सहने ॥ ९८ ॥

क्षाम्यति । चक्षाम चक्षमतुः चक्षमिथ चक्षन्थ चक्षमिव चक्षण्व — 'म्वोश्च' इति नत्वे णत्वम् ॥

क्षमिता, क्षन्ता । क्षमिष्यति, क्षंस्यति । क्षाम्यतु । अक्षाम्यत् । क्षाम्येत्, क्षम्यात् । अक्षमत् ॥

चिक्षमिषति चिक्षंसति । चंक्षम्यते । चंक्षन्ति । क्षमयति । अचिक्षमत् ॥

क्षमी ॥

क्षन्त्वा, क्षमित्वा — ऊदित्वादिड्विकल्पो वलादौ ॥

क्षान्तः, क्षान्तिः — 'यस्य विभाषा' 'तितुत्र' इति वेण्णिषेधः ॥

क्षमेति षितो भौवादिकस्य । अमुमपि केचित् षितं पठन्ति, तदसत् । तथा च स्वामी — 'केचिदत्रापि क्षमूषिति षितं पठन्ति, तदसत् । क्षमू सहन इति सभ्याः' इति । वर्धमानोपि—' क्षमेर्दैवादिकस्याननुबन्धस्य क्षान्तिरस्यादेव' इति ॥

अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः, क्षमूषः क्षमतेः क्षमा । इति दैव पुरुषकारयोरपि ॥

क्लमु ग्लानौ ॥ ९९ ॥

क्लाम्यति क्लामति । चक्लाम । क्लमिता इत्यादि — 'वा भ्राश' इत्यादिना श्यन्विकल्पः । शपि 'ष्ठिवुक्लमु' इत्येव श्यन्यपि दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो घिनुणर्थः * ॥

---

* क—घिनुणाद्यर्थः.

मदी हर्षे ॥ १०० ॥

माद्यतीत्यादि । धर्मात्प्रमाद्यति – ‘ जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसङ्ख्यानम् ’ इति धर्मोपादानम् । मदयति – ‘ मदी हर्षग्लेपनयोः ’ इति घटादिपाठान्मित्वम् । अन्यत्र मादयति ॥

माद्यत्यनेन मन इति मद्यम् – ‘ गदमद ’ इत्यनुपसर्गे यत् । ‘ कृत्यल्युटो बहुलम् ’ इति करणेपि भवति ॥

मदयतीति मदनः – नन्द्यादित्वाण्णचन्ताल्ल्युचस्संज्ञायाम् ॥

इरा जलम्, तेन माद्यतीति इरम्मदः –‘ उग्रम्पश्येरम्मद ’ इति खशि श्यनभावो निपात्यते ॥

उन्मदिष्णुः – ‘ अलङ्कृञ् ’ इत्यादिना इष्णुच् ॥

उन्मादी – शमादित्वाद्घिनुण् ॥

मदः – ‘ मदोनुपसर्गे ’ इत्यप् । ‘ व्यधजपोरनुपसर्गे ’ इत्यत्रैव मदिग्रहणेपि कर्तव्ये पृथक्सूत्रारम्भात् उन्माद इति घञपीति न्यासः ॥

प्रमदः, सम्मदः – ‘ प्रमदसम्मदौ हर्षे ’ इत्यस्निपात्यते ॥

मदित्वा, मत्तः, मत्तवान् – ईदित्त्वादनिट्त्वम् । ‘ न ध्याख्या’ इत्यादिना नत्वनिषेधः ॥

मदिरा – ‘ इषिमदि ’ इत्यादिना किरच् । शमादयोष्टौ वृत्ताः ॥

मन्दते मदति इति स्तुत्यादौ शपि । मद तृप्तियोग इति चुरादावाधृषीयः ॥

असु क्षेपणे ॥ १०१ ॥

अस्यति । आस आसिथ । असिता । असिष्यति । अस्यतु । आस्यत् । अस्येत् अस्यात् । आस्थत् आस्थताम्—'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यः' इति कर्तरि लुङ्यङि 'अस्यतेस्थुक्' इति थुगागमः । पुषादित्वादङि सिद्धे, अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थम् । तच्च कर्मकर्तरि 'उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनम्' इति शुद्धेपि कर्तरि सोपसर्गत्वे पक्षे तङो विधानादस्ति ॥

निरस्यते । निरासे निरासिषे । निरसिता । निरसिष्यते । निरस्यताम् । निरास्यत । निरस्येत । निरसिषीष्ट । निरास्थत निरास्थेताम्—'अस्यति' इत्यङ् । इदमेव कर्मकर्तर्यपि रूपम् । कर्मणि चिण्सिचावेव, निरासि निरासिषाताम् ॥

असिसिषति । निरसिसिषते निरसिसिषति—'पूर्ववत्सनः' इति वा तङ् । आसयति । असिसत् ॥

समस्यम्, संन्यस्यम्, * समस्या—'ऋहलोर्ण्यत्' 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वृद्ध्यभाव इत्यात्रेयः ॥

प्रास्यन्त्येतमिति प्रासः—'अकर्तरि च कारके' इति घञ् इति वृत्तौ । आत्रेयस्तु 'हलश्च' इति करणे घञ्माह ॥

* ख—अत्यस्यम्.

प्रासनम् – करणे ल्युट् ॥

द्व्यहात्यासं गाः पयः पाययति, द्व्यहमत्यासमिति वा– 'अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु' इति काले कर्मण्युपपदे क्रियान्तरे क्रियाया व्यवधायकेऽर्थे वर्तमानयोरस्यतितृषोः णमुल् । अद्य पाययित्वा द्व्यहमत्यस्य पाययतीत्यर्थः । अत्यसनक्रियया पानक्रिया व्यवधीयते । 'तृतीयाप्रभृतीनि' इति समासविकल्पः ॥

असित्वा, अस्त्वा – उदित्त्वादिड्विकल्पः । अस्तः, अस्तवान् 'यस्य विभाषा' इतीण्णिषेधः ॥

अस्तमनेनासितमनेन – "सौनागाः कर्मणि निष्ठायां शकेरिटमिच्छन्ति विकल्पेन, अस्यतेर्भावे" इति 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इत्यत्र वृत्तौ ॥

अस्तंगत्य – 'अस्तं च' इति क्रियायोगे गतित्वात् अस्तंशब्दस्य समासः । अत एव निर्देशादस्तशब्दस्य मान्तत्वमित्यात्रेयः । अव्युत्पन्नोऽव्ययमिति वृत्तिन्यासपदमञ्जर्यादौ ॥

तरङ्गात्यस्तः – 'द्वितीयाश्रित' इति समासः ॥

असुरः – 'असेरुरन्' इत्युरन् । प्रज्ञादित्वादासुरः ॥

स्वसा – 'सुञ्यसेर्ऋन्' इति सातुपपदे ऋन्, अनङादि । 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' इति 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीपो निषेधः ॥

स्वसुरपत्यं स्वस्रीयः – 'स्वसुश्छः' इति छः ॥

पितृष्वसुरपत्यं पैतृष्वस्रीयः, पैतृष्वसेयः – 'पितृष्वसुश्छण्' ढकि तु 'ढकि लोपः' इत्यन्तलोपः। अत एवानुवादाड्ढक् ॥

मातृष्वस्रीयः, मातृष्वसेयः –'मातृष्वसुश्च' इति छण्, ढकि लोपः। 'मातृपितृभ्यां स्वसा' इति षत्वम्। मातुस्स्वसा, मातुष्ष्वसा – 'विभाषा स्वसृपत्योः' इति पक्षे अलुक्। 'मातुः पितुर्भ्यामन्यतरस्याम्' इत्यलुकि षत्वविकल्पः स्वसृसकारस्य विसर्जनीयस्य सत्वे ष्टुत्वेन षत्वम्। एवं पितुस्स्वसा, पितुष्ष्वसा इति ॥

असुः – 'शृस्वृ' इत्यादिना उप्रत्ययः। अत्र केचित् 'नेर्गद' इत्यादौ तन्त्रेणाकारप्रश्लेषेण अयमपि निर्दिष्ट इति। प्रण्यस्यतीत्यादौ णत्वमिच्छन्ति ॥

अस्तीति लुकि। असते असतीति शपि ॥

यसु प्रयत्ने ॥ १०२ ॥

यस्यति यसति। ययास येसतुः। यसिता। यसिष्यति यस्यतु यसतु। अयस्यत् अयसत् ॥

यस्येत्, यस्यात्, लिङोः। अयसत्। 'यसोनुपसर्गात्' इति श्यनो विकल्पनात्तदभावे शपि। उपसृष्टात्तु प्रयस्यतीति श्यनेव। सम्पूर्वत्वे तु 'संयसश्च' इति विकल्पः, संयस्यति संयसतीत्यादि ॥

यियसिषति। यायस्यते। यायस्ति ॥

आयासयति, आयासयते – 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति परस्मैपदस्य 'न पादमि' इत्यादिना निषेधः ॥

आयासी – सम्पृचादिना घिनुण् ॥

यस्त्वा, यसित्वा – उदित्वादिड्विकल्पः ॥

यस्तः, यस्तवान् ॥

जसु मोक्षणे ॥ १०३ ॥

जस्यतीत्यादि यस्यतिवत् ॥

अजस्रम् – 'नमिकम्पिस्म्यजस' इति नञ्पूर्वाज्जसेरप्रत्ययः । स्वभावादयं क्रियासातत्ये । 'जासिनिप्रहण' इति कर्मणि षष्ठीविधौ हिंसार्थग्रहणात् अस्य बद्धान् जासयतीति द्वितीयैव ॥

जसिरक्षणे, जसु हिंसायाम्, जसु ताडने, इति त्रयं चुरादौ ॥

तसु उपक्षये ॥ १०४ ॥

दसु च ॥ १०५ ॥

तस्यति । दस्यति । इत्यादि ॥

दासितः । दस्तः – 'वा दान्त' इत्यादिना पक्षे णिलुगिडभावश्च ॥

दस्रौ —'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक्। पुष्पवदादिवदयं नित्यं द्विवचनान्तः ॥

दाने दासति दासत इति शपि गतम् ॥

वसु स्तम्भे ॥ १०६ ॥

वस्यति । ववास ववसतुः —'न शसददवादि' इत्येत्वाभ्यासलोपनिषेधः । वसितेत्यादि। अयं दन्तोष्ठ्यादि*रित्यात्रेयादयः। तथैव दैवपुरुषकारयोः—

वस्यति स्तम्भने, वस्ते च्छादने वसतेर्वसेत्। इति।

अपरे बकारादिमाहुः। 'घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी' इत्यनिट्कारिकाव्याख्याने वृत्तौ प्रसारणीतिवचनात् वस आच्छादन इत्यस्य इड्भवतीति वस्तेरेव प्रत्युदाहरणात् वृत्तिकृतोपि बशादित्वमभिमतं प्रतीयते। एवं हि बस्तशब्दोपि सिद्ध्यति।

शमादय एतदन्ता उदितः, क्षाम्यतिमाद्यती वर्जयित्वा ॥

व्युष विभागे ॥ १०७ ॥

अयं दाहे पूर्वं पठितः, उदाहृतश्च; इह तु विभागे अव्युषदित्यङर्थः पाठः । केचिदमुमोष्ठ्यादिं दन्त्यान्तमिच्छन्ति ब्युसेति। अपरे त्वयकारं वुसेति ॥

---

* ख—अयंचोष्ट्यादि. † क—वसयेद्वसे दिति। [वसने वसेत्.]

प्लुष दाहे ॥ १०८ ॥

प्लुष्यतीत्यादि । इहपाठः अप्लुषत् इत्यङर्थः । पूर्वत्र पाठस्तु अप्लोषीत् इति सिजर्थः ॥

बिस प्रेरणे ॥ १०९ ॥

ओष्ठ्यादिः । बिस्यतीत्यादि ॥

बिसं — इगुपधलक्षणः कः ॥

बिस्तः — बाहुलकादौणादिकस्तन्, अगुणत्वं च । 'तितुत्र' इतीण्णिषेधः ॥

द्वाभ्यां बिस्ताभ्यां क्रीता द्विबिस्ता, द्वैबिस्तिकी — 'बिस्ताच्च' 'बहुपूर्वाच्च वक्तव्यम्' इति द्वित्रिबहुपूर्वाद्बिस्तान्ताद्विगोः परस्यार्हीयस्य ठञो विभाषा लुक् । 'द्विगोः' इति ङीपः 'अपरिमाणबिस्त' इति निषेधः । अत एव बिस्तेति निर्देशाद्वा निष्ठायामनिट्त्वम् । लुगभावे तु 'परिमाणान्तस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिः । 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप् । एवं त्रिबहुपूर्वादपि द्रष्टव्यम् ॥

कुस श्लेषणे ॥ ११० ॥

कुस्यतीत्यादि ॥

कुसितायी — 'वृषाकप्यग्नि' इत्यादिना क्तप्रत्ययान्तत्वात् ङीबुदात्तः, ऐकारोन्तादेशः । दुर्गस्तालव्यान्तं पपाठ; कुशशब्दस्य दर्शनात् । सतु भौवादिकादपि सिद्धः ॥

बुस उत्सर्गे ॥ १११ ॥

बुस्यतीत्यादि ॥

बुसं – इगुपधलक्षणः कः ॥

यस्मिन्काले बुसं खले वर्तते स कालः खलेबुसम् – 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' इत्यव्ययीभावसमासः । अयं प्रथमान्त एव, विभक्त्यन्तरेण न सम्बध्यत इति वृत्तौ ॥

बुस्तम् – पूर्ववत्तनीडभावः, अर्धर्चादिषु पाठाद्वा निष्ठायामनिट्त्वम् ॥

मुस खण्डने ॥ ११२ ॥

मुस्यतीत्यादि । दन्त्यान्त इति सर्वे । आत्रेयस्तु कातन्त्रे मूर्धन्यान्तोयम् । तथा च 'राघवस्यामुषः कान्ताम्' इति भट्टिकाव्ये प्रयोगश्चेति पाठान्तरमप्याह । मुसलमिति अस्मादेव औणादिकः कलप्रत्ययः इति वदतोः आत्रेयमैत्रेययोरन्येषामप्यमुं सान्तं पठतां 'भ्रमिमस्योरुच्चोपधायाः' इति मसेर्मुसलव्युत्पत्तिः अनार्षेति मतम् ॥

मुसली – गृहगोधिका । गौरादिः ॥

मुसलेन वधमर्हति मुसल्यः – दण्डादित्वाद्यत् ॥

मुस्ता – बाहुलकादौणादिके तनि 'तितुत्र' इति इण्निषेधः ॥

मुस्तकम् – संज्ञायां कन्, अर्धर्चादिः ॥

मसी परिमाणे ॥ ११३ ॥

मस्यति । ममास मेसतुः । मसिता । मसिष्यति । मस्यतु । अमस्यत् । मस्येत्, मस्यात् । अमसत् ॥

मिमसिषति । मामस्यते । मामस्ति । मासयति । अमीमसत् ।

मस्तः, मस्तवान् – ईदित्वादनिट्त्वम् ॥

मस्तकम् – संज्ञायां कन् ॥

मस्तु – 'सितनि' इति तुन् । 'तितुत्र' इतीण्निषेधः ।

अस्यादयो मसिपर्यन्ता दन्त्यान्ताः । अत्र क्वचित्*आद्यन्त व्यत्यासेन समीति पाठः† ॥

लुट विलोडने ॥ ११४ ॥

लुट्यति । अलुटत् इत्यादि । भ्वादिपाठात् अलोटीत् इति सिजप्यस्ति । प्रतिघाते तु द्युतादिपाठादङप्यस्ति, अलुटत् अलोटिष्ट इति ॥

लोट्यतीति कण्ड्वादियगन्तः ॥

उच समवाये ॥ ११५ ॥

उच्यति । उवोच ऊचतुः उवोचिथ पिद्वचनेषु परत्वाद्गुणे,

---

* ख—कण्वः. † ख—पपाठ.

पश्चाद्द्विर्वचने 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्युवङ्। यद्यपि द्विर्वचने गुणस्य स्थानिवत्त्वम्, तथाप्युत्तरखण्डस्य 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति सवर्णदीर्घात्पूर्वं गुणे अभ्यासस्योवङ्॥

ओचिता। ओचिष्यति। उच्यतु। औच्यत्। उच्येत्, उच्यात् लिङौ। मा भवानुचिचत्॥

ओचिचिषति इत्यादावपि द्विर्वचनात्पूर्वं गुणः। अत्र च ज्ञापकं 'रलो व्युपधात्' इत्यत्र हलादिग्रहणेन अजादेर्गुणार्थः किंत्वपर्युदासः। यदि च पूर्वं द्विर्वचनं स्यात् अकित्वेप्यनुपधात्वात् गुणो न भविष्यतीति किं तेन॥

ओचित्वा — 'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्त्वम्॥

उचितः। औचित्यम् — ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्॥

औचिती — ष्यञन्तात् षित्त्वान्ङीषि 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः॥

नियमेनोच्यतीति न्योकः शकुन्तः — इगुपधलक्षणः कः॥

नियमेनास्मिन् शकुन्ताः समवयन्तीति न्योको वृक्षः घञर्थे कः॥

ओकः — अच्*। 'ओकः' इति निपातनात्कुत्वम्, गुणश्च॥

ओकः, ओकसी — गृहम्। असुनि बाहुलकात्कुत्वम्॥

उल्बम् — 'उल्बादयश्च' इति बप्रत्ययः। चकारस्य च लकारो गुणाभावश्च निपात्यते॥

---

* क—[अच् इतिनास्ति.

भृशु भ्रंशु अधः पतने ॥ ११६-११७ ॥

भृश्यति । बभर्श बभृशतुः बभृशुः बभर्शिथ बभृश बभृशिव । भर्शिता । भर्शिष्यति । भृश्यतु । अभृश्यत् । भृश्येत्, भृश्यात् । अभृशत् ॥

बिभर्शिषति । बरीभृश्यते । बरीभर्ष्टि । इत्यादि ॥

भर्शयति । अबीभृशत्, अबभर्शत् – उरृद्वा ॥

भृशम् – इगुपधलक्षणः कः ॥

अभृशो भृशो भवति भृशायते – 'भृशादिभ्यो भुवि' इति क्यङ् ॥

भार्श्यम्, भ्रशिमा – दृढादित्वात् ष्यञिमनिचौ ॥

भ्रशिष्ठः, भ्रशीयान् – 'र ऋतो हलादेः' इतीष्ठेमेयस्सु ऋकारस्य रशब्दः ॥

भ्रशयति – 'णाविष्ठवत्' इति रत्वम् ॥

भर्शित्वा, भृष्ट्वा – ऊदित्वादिड्विकल्पः ॥

भृष्टः, भृष्टवान्,

भ्रश्यति – 'अनिदिताम्' इति नलोपः ।

बभ्रंश बभ्रंशतुः बभ्रंशिथ बभ्रंशिव ॥

भ्रंशिता । भ्रंशिष्यति । भ्रश्यतु । अभ्रश्यत् । भ्रश्येत्, भ्रश्यात् । अभ्रशत् ॥

बिभ्रंशिषति । बाभ्रश्यते । येपि भ्रंशिं भूवादावपि तालव्योष्मान्तं पठित्वा, नीक्सूत्रेपि तथा पठन्ति, तेपि ध्वंसत्यादि-

साहचर्याद्भौवादिकस्यैव नीकं कुर्वन्ति, न त्वस्य । येषां तु भूवादौ नीकूसूत्रे च दन्त्यान्तपाठः, तेषामप्यस्य नीको नैव प्रसङ्गः ॥

बाभ्रंष्टि । भ्रंशयति ॥

भ्रंशित्वा, भ्रष्ट्वा, भ्रष्टः – व्रश्चादिना षत्वेऽनिट्त्वे, सर्वत्र क्ङित्यनुनासिकलोपः ॥

वृश वरणे ॥ ११८ ॥

वृश्यतीत्यादि भृश्यतिवत् । अनुदित्वं विशेषः ॥
वृशिष्ठः, वृशीयान् ॥
वृशयतीत्यत्र 'र ऋतः' इति रत्वं न भवति ;
पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च ।
परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥
इति परिगणनात् ॥

कृश तनूकरणे ॥ ११९ ॥

कृश्यतीत्यादि भृशिवत् । अस्याप्यनुदित्वं विशेषः ॥

कृशः – 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः' इति निष्ठायां निपातितः । सोपसर्गत्वे तु प्रकृशितः परिकृशितः – प्रादिसमासः ॥

क्रशिमा । क्रशिष्ठः । क्रशीयान् । क्रशयति – भृशिवत् रत्वं इमनिच्च ॥

कृशित्वा, कर्शित्वा – 'तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य' इति वा किस्त्वम् ॥

कृशानुः – 'ऋतन्यञ्जि' इत्यादिनानुक् ॥

ञि तृष पिपासायाम् ॥ १२० ॥

तृष्यतीत्यादि ॥

तृषित्वा, तर्षित्वा – 'तृषिमृषि' इत्यादिना वा कित्त्वम् । तृष्णक् – 'स्वपितृषोर्नजिङ्' इति नजिङ् ॥

द्व्यहतर्षं गाः पाययति द्व्यहं तर्षमिति वा । अद्य पाययित्वा, द्व्यहमतिक्रम्य पाययतीत्यर्थः । 'अस्यतितृषोः' इति णमुल् । 'तृतीयाप्रभृतीनि' इति समासविकल्पः ॥

तृट्, तृष्णा – 'तृषिशुषिरसिभ्यः कित्' इति नप्रत्ययः । ञित्त्वं वर्तमाने क्तार्थम् ॥

तृषितमस्य सञ्जातं तृषितः – अर्श आदिः ॥

हृष तुष्टौ ॥ १२१ ॥

हृष्यतीत्यादि । श्यनङौवर्जयित्वा भौवादिकवत् । अयं उदिदिति नन्दीति स्वामी । तद्वृत्त्यादिविरोधादुपेक्ष्यम् । यदाह 'हृषेर्लोमसु' इत्यत्र 'हृषु अलीक इत्ययं निष्ठायामनिट्, हृष तुष्टावित्ययं सेट्, अनयोरुभयोरिदं ग्रहणमित्युभयत्र विभाषेयम्' इति । अत्रैव न्यासे "हृषु अलीक इत्ययमनिडिति । 'उ-

दितोवा ’ इति क्त्वाप्रत्यय इड्विकल्पविधानात् ‘यस्य विभाषा ’ इति निष्ठायामनिट्, हृष तुष्टावित्ययं सेट्” इति । वर्धमानोप्ये-वमाह ॥

रुष रोषे ॥ १२२ ॥

देवदत्ताय रुष्यति – ‘क्रुधद्रुह’ इति कोपविषयस्सप्रदानम् ॥

रुरोष रुरोषिथ रुरुषिव ॥

रोंष्टा, रोषिता । रोषिष्यति । रुष्यतु । अरुष्यत् । रुष्येत् रुष्यात् । अरुषत् ॥

रुरुषिषति । रुरोषिषति ॥

रुषित्वा रोषित्वा रुष्ट्वा – ‘रलो व्युपधात्’ इति सेटः क्त्वा-सनोः कित्वविकल्पः । ‘तीषसह’ इति तादाविड्विकल्पः ॥

रुषितः, रुष्टः – ‘रुष्यमत्वर’ इति निष्ठायामिड्विकल्पः । भावादिकर्मणोर्निष्ठायास्सेटः ‘उदुपधात्’ इति कित्त्वविकल्पो भौवादिकानामेवेति प्रागेवोक्तत्वादस्य न भवति ॥

इह केचित् रिष हिंसायां चेति पठन्ति । ‘नरिष्यति न व्यथते’ इत्यादयश्च प्रयोगा दृश्यन्ते । आत्रेयमैत्रेयादयस्तु न पेठुः ॥

डिप क्षेपे ॥ १२३ ॥

डिप्यति । डिडेप डिडेपिथ डिडिपिव । डेपिता । डेपिष्यति। डिप्यतु । अडिप्यत् । डिप्येत् डिप्यात् । अडिपत् ॥

डिडेपिषति । डिडिपिषति ॥

डिपित्वा, डेपित्वा ॥

डेडिप्यते । डेडेप्ति । डेपयति । अडीडिपत् ।

अयं तुदादौ । चुरादौ तु सङ्घाते च । इह क्वचित् 'ष्टूप समुच्छ्राये' इति पठ्यते, तदनार्षम् । 'स्त्यः प्रसारणमुच्च' इति स्त्यायतेः पप्रत्यये यकारस्य उकारे, सम्प्रसारणे दीर्घे, स्तूपशब्द-व्युत्पातनात् । अत एवात्रेयमैत्रेयादयोपि न पठन्ति ॥

कुप क्रोधे ॥ १२४ ॥

कुप्यतीत्यादि रुष्यतिवत् । इट्तु सर्वत्र नित्यः । देवदत्ताय कुप्यति – 'क्रुधद्रुह' इति कोपविषयस्य सम्प्रदानत्वम् ॥

कुप्रं अरण्यम् – 'ऋज्रेन्द्र' इत्यादौ निपातितः* ॥

अयं भाषार्थश्चुरादौ ॥

गुप व्याकुलत्वे ॥ १२५ ॥

गुप्यतीत्यादि ॥

गोपायति ॥

जुगुप्सत इति शपि । गोपयतीति चुरादौ ॥

युप रुप लुप † विमोहने ॥ १२६-१२८॥

युप्यति । रुप्यति । लुप्यति । अनिट्कारिकायां तौदादिकेन लिपिना साहचर्यात्तौदादिकस्य लुप्लृ छेदन इत्यस्यैव ग्रहणादयं सेडेव ॥

---

* उणादिवृत्त्यादिषु 'ऋज्रेन्द्र' (उ–२–२८) इति सूत्रे कुब्रशब्दं पठित्वा व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता ।

† कौमुद्यामुदित एते पठ्यन्ते.

लुभ गार्ध्ये ॥ १२९ ॥

गार्ध्यमाकाङ्क्षा । लुभ्यति । लुलोभ लुलोभिथ । लोभिता, लोब्धा । लोभिष्यति । लुभ्यतु । अलुभ्यत् । लुभ्येत्, लुभ्यात् । अलुभत् ॥

लुलुभिषति । लुलोभिषति । लोलुभ्यते । लुलोब्धि ॥

लोभयति । अलूलुभत् ॥

लुभित्वा, लोभित्वा, लुब्ध्वा । लुब्धः — तादौ 'तीषसह' इतीड्विकल्पः । सेटोः क्त्वासनोः 'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्पः । 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायां नेट् । 'लुभो विमोहने' इति क्त्वानिष्ठयोर्नित्यं सेट्त्वं विमोहनार्थस्य तौदादिकस्यैव ॥

भूवादेरवृत्कृतत्वाल्लोभत इति भवतीत्यात्रेयः ॥

क्षुभ सञ्चलने ॥ १३० ॥

क्षुभ्यति । चुक्षोभ । क्षोभितेत्यादि । श्यन्भाविभकारान्तानुरोधादस्येह पाठः । अङ् द्युतादित्वादपि सिद्धः । न चाक्षोभीदिति सिज्निवृत्त्यर्थं उपपद्यते; क्रैयादिकेनावश्यं तस्य रूपस्य भावित्वात् ॥

णभ तुभ हिंसायाम् ॥ १३१-१३२ ॥

नभ्यति, प्रणभ्यति । ननाभ नेभतुः नेभिथ नेभिव । नभिता ॥

तुभ्यति । तुतोभ । अनयोरपीह पाठः क्षुभेरिव ।

इमावपि द्युतादौ क्र्यादौ च पठ्येते ॥

क्लिदू आर्द्रीभावे ॥ १३३ ॥

क्लिद्यति । चिक्लेद चिक्लेदिथ चिक्लेत्थ चिक्लिदिव चिक्लिद्व ॥

क्लेदिता, क्लेत्ता । क्लेदिष्यति क्लेत्स्यति । क्लिद्यतु । अक्लिद्यत् । क्लिद्येत्, क्लिद्यात् । अक्लिदत् ॥

चिक्लिदिषति । चिक्लित्सति ॥

क्लेदित्वा, क्लिदित्वा । क्लिन्नः ॥

चेक्लिद्यते । चेक्लेत्ति । क्लेदयति । अचिक्लिदत् ॥

चिक्लिदम् – इगुपधलक्षणे के, 'कृञादीनां के द्वे भवतः' इति के द्वित्वम् ॥

क्लेदा क्लेदानौ – 'क्लेदौषधिशशाङ्कयोः' इति निघण्टुः । 'श्वन्नुक्षन्' इति कनिनि निपात्यत इति भूवादावुक्तम् । ऊदित्वाद्वलादाविड्विकल्पः ॥

ञि मिदा स्नेहने ॥ १३४ ॥

मेद्यति । मिमेद मेदिथ । मेदिता । मेदिष्यति । मेद्यतु । अमेद्यत् । मेद्येत्, मिद्यात् । अमिदत् – 'मिदेर्गुणः' इति श्यनि गुणः ॥

मिमिदिषति, मिमेदिषति ॥

मिदित्वा, मेदित्वा । मिन्नः । मिन्नवान् – 'आदितश्च' इतीण्णिषेधः । 'ञितः क्तः' इति वर्तमाने क्तः ॥

भिन्नमस्य, मेदितमस्य, प्रभिन्नः, प्रमेदितः — 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इतीड्विकल्पे 'निष्ठाशीङ्' इत्यादिना सेटो निष्ठायाः किन्त्वनिषेधः। द्युतादिपाठादेव अभिदत्, अमेदिष्टेति सिद्धे पुषादिपाठोऽमेदीदिति निरनर्थः। एवं तर्हि द्युतादौ पाठे प्रयोजनं चिन्त्यम्। अनेनाभिदादिति भविष्यति। द्युतादेरन्यत्रात्मनेपदिषु पाठादमेदिष्टेति च। 'निष्ठाशीङ्' इत्यत्र च हरदत्तः—"'ञि ष्विदा* स्नेहनमोचनयोः' इति दैवादिकस्य ग्रहणम्, न तु 'ञि ष्विदा* अव्यक्ते शब्दे' इति भौवादिकस्य, मिदिना साहचर्यात्" इति। एवं वदतोस्य मिदेर्भूवादौ पाठो नास्तीति प्रतीयते। धातुपाठव्याख्यानेषूभयत्राविगीतं पठ्यते॥

ञि क्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः॥ १३५॥

क्ष्विद्यति। चिक्ष्वेद। क्ष्वेदितेत्यादि मिदिवत्॥

क्ष्वेदतीत्यव्यक्तशब्दे शपि॥

ऋधु वृद्धौ॥ १३६॥

ऋध्यति। आनर्ध आनृधतुः आनर्धिथ आनृधिव — 'अत आदेः' इत्यभ्यासादेर्दीर्घः। 'तस्मान्नुड्द्विहलः' इति नुडागमः। किद्वचनेषु गुणाभावेपि ऋकारस्थरश्रुत्याश्रयणेन द्विहल्त्वम्॥

अर्धिता। अर्धिष्यति। ऋध्यतु। आर्ध्यत्। ऋध्येत्, ऋध्यात्। मा भवानृधत्॥

---

*ख—ञि क्ष्विदा.

अर्दिधिषति ईर्त्सति — ‘ सनीवन्त ’ इतीड्विकल्पः । तत्रेटि गुणेजादित्वात् ‘ नन्द्राः ’ इति रेफवर्जितस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् । अनिटि तु, ‘ आप्ज्ञप्यृधाम् ’ इतीत्वे, रपरत्वे, ‘ अत्र लोपः ’ इत्यभ्यासलोपः । ‘ खरि च ’ इति चर्त्वं धकारस्य ॥

अर्धयति । आर्दिधत् । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्धिशब्दस्य द्विर्वचनम् ॥

ऋद्ध्वा, अर्धित्वा—उदित्त्वादिड्विकल्पः । ‘ न क्त्वा सेट् ’ इत्यकित्त्वम् ॥

ऋद्धः । ऋध्यम् — ‘ ऋदुपधात् ’ इति क्यप् ॥

अयं स्वादौ च ॥

गृधु अभिकाङ्क्षायाम् ॥ १३७ ॥

गृध्यति । जगर्ध जगृधतुः जगर्धिथ जगृधिव । गर्धिता । गर्धिष्यति । गृध्यतु । अगृध्यत् । गृध्येत् , गृध्यात् । अगृधत् ॥

जिगर्धिषति । जरीगृध्यते । जरगर्धीत्यादि ॥

माणवकं गर्धयते वञ्चयतीत्यर्थः — ‘ गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ’ इत्यकर्त्रभिप्रायेपि तङ् । अन्यत्र श्वानं गर्धयति गर्धयत इति वा गर्धमस्योत्पादयतीत्यर्थः ॥

गृध्रुः — ‘ त्रसिगृधि ’ इति क्नुः ॥

गर्धनः — ‘ जुचङ्क्रम्य ’ इति युच् ॥

गर्धित्वा, गृद्ध्वा —उदित्त्वादिड्विकल्पः ॥

गृद्धः गृध्रः – ‘ सुसूधाञ्गृधिभ्यः क्रन् ’ इति क्रन् ॥

वृत् ॥

दिवादयः पुषादयश्च वृत्ता इत्यात्रेयमैत्रेयादयः। अन्ये तु—पुषादेस्समाप्त्यर्थं वृत्करणम् । दिवादयस्त्वपरिसमाप्ता इत्याहुः तेन क्षीयते मृग्यत इत्यादिसिद्धिरिति ॥

शमादय उदात्ता उदात्तेतः ॥

इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुत-
सङ्गमराजमहामन्त्रिणा मायणसुतेन मा-
धवसहोदरेण सायणार्येण विरचितायां
माधवीयायां धतुवृत्तौ दिवादय-
स्सम्पूर्णाः.

शुद्धाशुद्धपत्रिका.

पृष्ठे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२	१०	क्र्यादि	क्रादि
२	१९-२०	अधसत् अधसतां अधसन् अधसः अधसतं अधसत अधसं अधसाव	अघसत् अघसतां अघसन् अघसः अघसतं अघसत अघसं अघसाव
४	१५	तस्तिन्	तस्मिन्
७	४	क्र्यादि	क्रादि
१०	२१	जङान्त	जङ्घान्त
१६	६	बह्म	ब्रह्म
२४	१०	दण्डोप	दण्डेनोप
३३	६	लुग्वा	लुग्वा
३७	८	लिह्यत	लिह्यत्
३९	३	चचिक्षिध्वे	चचक्षिध्वे
९१	६	जनानां	जनां
९२	१	व्रज	वृ
९६	४	आञ	आङ
९८	१८	अत्रेयः	आत्रेयः
१०१	१८	अञ्	अङ्ग्
१०४	२२	न्यङका	न्यङ्क्ङा
१०८	५	शत्यस्य	इत्यस्य
१२६	१८	लुङि	लुङि
१३४	१४	मा	मप्
,,	१५	‘सम्पद्चात्’ इत्यादिना	सम्पदादिना ?

पृष्ठे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
१५५	१०	आयुर्वैदिकः	आयुर्वेदिकः
,,	१३	तद्धितार्थमित्यस्य	तद्धितार्थ इत्यस्य
१६०	२०	क्ङिङित्यजादौ	क्ङित्यजादौ
१७४	,,	जागरूकः	जागुरूकः
१७७	११	दरिद्रियात्	दरिद्र्यात्
१८१	१७	शिष्ठिः	शिष्टिः
१८७	१	ह्वुङ्	वश
,,	१३	स्फरु	स्पुरु
१८८	२	७०	
१८९	१	झल	झल्
१९२	६	तृन्विधौ 'वृ	'तृन्विधावृ
१९३	१	ङिभि	ञिभि
१९५	८	भित्रः	भियः
१९७	१२	सिचि	सिचि च
२२४	७	१४	
,,	१३	१५	१४
२२६	१८	समारं	समारन्त
२३२	२	अधिदैविकं	आधिदैविकम्
२४७	५	व्रीज्यंत्	व्रीज्येत्
२५१	१	सिचि	सिचि च
२५७	२	अनिट्त्वम्	अनिट्त्वं
२५८	५	डुमिङिति	डुमिञिति
२६२	१२	इङ्	ईङ्

पृष्ठे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२७७	९	वृत्रम्	वृत्यम्
२७९	६	मर्मष्टि	मर्मर्ष्टि
२८९	१७	चिण	चिण्
२९२	४	व्याघ्न	व्याघ्र
२९९	१८	विध्यात	विध्यात्
३००	११	अपुपुषत्	अपुषत्
,,	१३	अपुक्षंत	अपुक्षन्त
३०३	१७	शिशक्षति शिशक्षते	शिक्षति शिक्षते
३०६	१८	रथादि	रधादि
,,	१९	रथ	रध एतद्धातुवृत्तौ सर्वत्र धकार एव ज्ञेयः
,,	२०	ररन्थ	ररद्ध
,,	२१	रेथ्व	रेद्ध्व
३२१	१५	इत्यस्त्रि	इत्यम्त्रि

BY THE SAME EDITOR.

READY FOR SALE.

Bibliotheca Sanskrita.

No. 1—The *A'pastamba-Gṛihya-Sútra* with *Sudarśaná-chárya's* commentary.

No. 2—The *A'pastamba-Paribhásha-Sútra* with the commentaries of *Kapardısvámin* and *Haradattácharya*.

N. B.—Apply to the Curator, Government Central Book Depôt, Bangalore.

IN THE PRESS.

The *Taittiríya-Saṃhitá*, in Saṃhitá and Pada texts, with the commentary of *Bhaṭṭa-Bháskara* termed *Jñánayajña*. Parts I and II. [Nearly ready.]

The *Dhátuvṛitti of Mádhavácharya.*